

Наталія Сорочинська

Всесвітня ІСТОРІЯ 8 клас

Відкриття Америки
1492

Акт про супрематію в Англії.
1534

Початок Нідерландської революції
1566

Початок Реформації
1517

Заснування ордену єзуїтів
1534

Аугсбурзький мир
1555

Люблінська унія
1569

1490 р. 1500 р. 1510 р. 1520 р. 1530 р. 1540 р. 1550 р. 1560 р. 1570 р.

Триденський собор
(1545 — 1563)

Релігійні війни

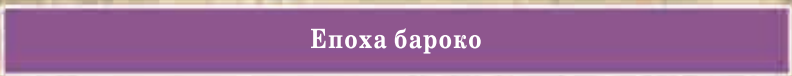
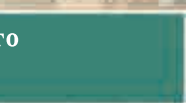
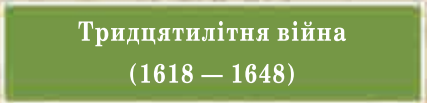
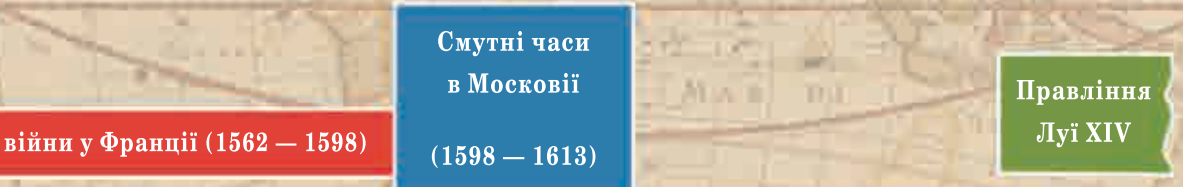
Правління Карла V Габсбурга (1519 — 1556)

Правління Сигізмунда II Августа (1548 — 1590)

Високе Відродження

Правління Сулеймана Пишного
(1522 — 1566)

Правління Івана IV Грозного
(1533 — 1584)

Наталія Сорочинська

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 8 КЛАСУ

закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2021

УДК 94:373.5(075)
С 65

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 22.02.2021 р. № 243)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Сорочинська Н.М.

С 65 Всесвітня історія : підручник для 8 кл. закладів загальн. середн. освіти / Н.М. Сорочинська. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2021. — 176 с. : іл.

ISBN 978-966-10-6438-5

Підручник містить систематизований виклад всесвітньої історії для учнів 8-го класу. Матеріал відповідає новій програмі Міністерства освіти і науки України.

Для учнів 8-х класів закладів загальної середньої освіти та вчителів історії.

УДК 94:373.5(075)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

© Сорочинська Н.М., 2021

© Навчальна книга – Богдан, виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2021

ISBN 978–966–10–6438–5

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Цікаво знати

Додаткова інформація для тих, хто хоче знати більше цікавих історичних фактів.

Робота з історичними джерелами

Фрагменти різноманітних матеріалів (уривки з історичних документів, спогадів очевидців подій тощо).

А тим часом в Україні...

Події, які відбувалися у той час на українських землях.

Запитання

Запитання, які наголошують на основній думці пункту параграфа.

Постать в історії

Додаткова інформація про видатних людей.

Запитання та завдання

Питання для закріплення знань, умінь і навичок учнів, а також завдання проблемного характеру.

Висновки

Основні тези й підсумок усього матеріалу параграфа.

Словничок

Тлумачення термінів і понять, що виділені жирним шрифтом у тексті параграфа.

Ці матеріали підручника подано тільки в електронному вигляді.
На сторінках друкованого видання їх виділено жовтим кольором.

ЛЮБЕ УЧНІВСТВО!

Цього навчального року ви продовжите вивчати систематичний курс всесвітньої історії. Він дозволить вам сформулювати уявлення про події минулого у XVI–XVIII ст.

Надійним помічником у цьому стане підручник, який ви тримаєте в руках. Пропонуємо вам кілька порад, дотримання яких є запорукою успішної роботи з ним на уроках і вдома. Перед початком роботи з підручником необхідно ознайомитися за змістом з його структурою. Матеріал підручника об'єднано у шість розділів, кожен з яких містить декілька параграфів, які, своєю чергою, поділяються на пункти. У тексті ви побачите виділені слова (поняття, терміни, імена) і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Важливу роль для розуміння матеріалу мають численні ілюстрації і карти. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи до них, які пояснюють зміст зображеного. Історичні карти допоможуть вам з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили. Обов'язково опрацюуйте уведені до параграфів вставки з уривками історичних джерел (спогадів сучасників, документів тощо) і цікавих фактів, котрі сприятимуть повнішому осмисленню матеріалу. У тексті параграфа, після кожного пункту, вміщено запитання, які покликані допомогти вам опанувати головну думку опрацьованого матеріалу. Також питання розміщені під ілюстраціями і картосхемами. Вони акцентують увагу на головному.

Після кожного параграфа подано запитання і завдання. Вони допоможуть вам зрозуміти вивчений матеріал в цілому. Закінчивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнювальними запитаннями і завданнями.

Кожна тема містить одне-два практичні заняття за розглянутим матеріалом. Готуючись до них, необхідно спочатку опрацювати розміщений на його початку навчальний текст, а потім, опираючись на рекомендації вчителя/вчительки, виконати завдання. Результати роботи обговорюються разом з іншими учнями та ученицями на наступному уроці.

Взявши до уваги згадані поради, перегорніть цю сторінку й розпочніть знайомство з історією.

Повторення. Середні віки в історії Європи та України. Вступ. Новий час (Модерна доба).

Ранній Новий час (Ранньомодерна доба)

в світі та Україні

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 1. Великі географічні відкриття

Пригадайте:

1. Що таке Реконкіста? Коли вона тривала? Якими були її результати та наслідки?
2. Що вам відомо про Османську імперію? Коли турки-османи завоювали Константинополь?
3. Якими були уявлення про Землю в Середні віки?

1. Причини та передумови, початок Великих географічних відкриттів

Ще за часів Римської імперії Європа була пов'язана з Азією торговельними маршрутами — Шовковим шляхом та Шляхом прянощів. У VIII ст. контроль над ними здобули араби. Вони займалися посередницькою торгівлею: купували прянощі (мускатний горіх, гвоздика, духмяний та чорний перець, кориця) в Індії і в Константинополі перепродували ці товари візантійським купцям, а ті — торговцям з Венеції та Генуї за величезну ціну, яка ставала ще більшою, коли генуезці та венеційці продавали їх далі — до решти європейських країн.

У Європі спеції цінувались надзвичайно високо — їх використовували для того, щоб продовжити термін придатності їжі, перш за все м'яса, а також — щоб приховувати смак та запах несвіжих продуктів. Прянощів тоді

Шлях прянощів

У ті часи шлях прянощів був приблизно таким: на Молуккських островах їх збирали місцеві жителі, і тут їх купували арабські купці, які довозили їх до Малакки (місто на території суч. Малайзії). У Малаці прянощі перевантажувалися на більші кораблі. Звідти товар через узбережжя Індії та Аравійського півострова прямував до Єгипту, а вже потім — до країн Середземномор'я. На кожному етапі подорожі місцеві правителі збирали з купців, що перевозили прянощі, мита. В гирлі Нілу цінний товар або перевантажували на судна італійських купців, або ж його викуповували візантійські купці, до Константинополя, де його перепродували знову-таки італійцям. Зазвичай минало близько двох років, перш ніж прянощі потрапляли до споживача, а перепродували їх на цьому шляху близько 12 разів.

➔ *Поміркуйте, як описаний спосіб доставки прянощів впливав на їхню ціну.*

споживали набагато більше, ніж у наш час, і були вони набагато дорожчими. У середньовічній Франції за фунт (близько 450 г) мускатних горіхів можна було придбати 3–4 вівці або корову. В Генуї перець слугував платнею солдатам-найманцям. Навіть штрафи можна було сплачувати прянощами.

У 1453 р. Константинополь захопили турки-османи, які перервали торговельні зв'язки між європейськими та арабськими купцями. Тому європейці мусили шукати інших шляхів до східних та південних земель, звідки раніше привозилися прянощі, а також предмети розкоші — шовк, слонова кістка, золото тощо.

Станом на XV ст. європейці здійснили низку винаходів, які дозволили влаштувати тривалі морські подорожі у незнайомих водах.

Після завершення Реконквісти і постання Іспанії та Португалії виявилось, що місцеві лицарі — ідальго, які вміли лише воювати, — залишилися без «роботи». Саме їхній військовий досвід, жага до багатства і пригод стали рушійною силою для відкриттів і завоювань. Свій вплив на нові території прагнула поширити і Католицька церква. Нові шляхи до країн Сходу першими почали шукати Португалія та Іспанія.

Португалія, яка розташовувалась найзахідніше з європейських країн, була не настільки багатою, аби мати змогу купувати у бажаній кількості прянощі. Самостійно плавати до Константинополя чи Александрії Єгипетської португальські купці не могли: Східне Середземномор'я контролювали італійці, а західне — алжирські пірати.

Правитель Португалії інфант **Енріке Мореплавець** (1394–1460) спочатку намагався побороти піратів і навіть захопити Марокко. Коли цей план не вдався, він почав відправляти свої кораблі на захід та південь, уздовж західного узбережжя Африки в пошуках нового шляху до Індії. У той час у Європі ніхто не знав, що прянощі вирощують не в Індії, а на островах в Індійському океані.

За організацію морських експедицій інфант Енріке отримав прізвище Мореплавець. Уважається, що саме з його правління у Європі розпочалася епоха **Великих географічних відкриттів**.

*Продавець прянощів.
Мініатюра XV ст.
Через високу ціну
прянощі ретельно
зважувались
на терезах*

*Зображення Енріке
Мореплавця з картини
Нуно Гонсалвіша,
XV ст.*

Цікаво знати

**Винаходи європейців, які зробили
можливими далекі морські подорожі**

Морські експедиції Енріке виявилися успішними: португальські моряки відкрили та оголосили власністю португальської корони острови Мадейра, Азорські острови, острови Зеленого мису, а також дослідили західноафриканське узбережжя. Зрештою, у 1488 р. мореплавець Бартоломеу Діаш дістався крайньої південної точки Африки і таким чином довів, що Атлантичний та Індійський океани сполучаються, а отже, пливучи навколо Африки, можна потрапити в Індію. Тому мис, який відкрив Діаш, назвали мисом Доброї Надії.

У Гвінейській затоці (затока на західному узбережжі Екваторіальної Африки) португальці мали змогу купувати золото без посередництва арабських купців, які контролювали маршрути, що вели з півдня на північ через Сахару. Також вони розгорнули активну посередницьку торгівлю рабами.

- ▶ Поміркуйте, як діяльність Енріке Мореплавця сприяла початку Великих географічних відкриттів.

2. Морські подорожі Христофора Колумба, Васко да Гама, Фернана Магеллана

Першим європейським мореплавцем, який спробував дістатися Індії західним шляхом, був **Христофор Колумб** (Крістобаль Колон; 1451–1506). Колумб вірив, що Земля є кулею, а тому до Індії можна потрапити, увесь час пливучи на захід. Вважається, що ці ідеї він запозичив у флорентійського вченого Паоло Тосканеллі — автора карти світу, де Індія знаходилась на західному узбережжі Атлантичного океану. Але Тосканеллі помилився у розрахунках, зобразивши Азію вдвічі більшою, ніж вона є насправді. Відповідно, Атлантичний океан за його уявленнями був набагато вужчим.

Колумб запропонував свій план — пливучи на захід, дістатися Індії — іспанським монархам Фернандо та Ізабель. Вони погодилися профінансувати цю морську експедицію.

3 серпня 1492 р. експедиція Колумба у складі трьох каравел — «Санта-Марія», «Пінта» і «Нінья» — та з екіпажем в 90 осіб вийшла в море. Подорож тривала понад два місяці. Матроси, не витримуючи труднощів, вимагали повернення додому. Нарешті, через

Пам'ятник Бартоломеу Діашу в Лондоні. Сучасний вигляд

Себастьяно дель Пйомбо. Можливий посмертний портрет Христофора Колумба, 1519 р.

Робота з історичними джерелами

Із листа Христофора Колумба до короля і королеви Іспанії

Подорожі Колумба

Прибуття європейців до берегів Америки. Сучасний малюнок

69 днів плавання, вони побачили землю. На березі невеликого острова було встановлено іспанський прапор і проголошено його володінням іспанського короля під назвою Сан-Сальвадор, що означає «острів Святого Спасителя». Саме цей день — **12 жовтня 1492 р.** — вважається датою **відкриття Америки**. Продовживши подорож, Колумб віднайшов острови Куба та Гаїті, і з цим повернувся до Іспанії. Там він повідомив про відкриті на заході землі, які вважав Індією, але золота майже не привіз. Королівський двір був розчарований.

Колумб здійснив ще три морські подорожі, впродовж яких дістався островів Карибського басейну та узбережжя Центральної Америки. Тут йому не вдалося знайти омріяного золота. Проте Колумб все одно вірив, що це землі Індії.

Королівський двір був незадоволений, бо прибутки від експедицій ледве покривали витрати. Після смерті королеви Ізабель — захисниці Колумба — його позбавили всіх титулів, а майно розпродали за борги. У 1506 р. він помер у бідності, покинутий та забутий.

Проте саме завдяки мандрівці Колумба європейці дізналися про існування нової частини світу, яку спочатку називали «Вест-Індією» (Західною Індією). Америкою її почали іменувати пізніше, за іменем флорентійського мандрівника Америго Веспуччі, який у 1501–1502 рр. здійснив подорожі по відкритих Колумбом землях і довів, що це не Азія.

Експедицію, якій вдалося знайти морський шлях до Індії, очолив 28-річ-

Експедиції португальців

- Поясніть, чому португальці обрали саме такий шлях для досягнення берегів Індії.

ний португалець **Васко (Вашку) да Гама** (1469–1524). Влітку 1497 р. він із чотирма кораблями вирушив із Лісабона. Пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обминувши мис Доброї Надії, Васко да Гама дістався Мозамбіку. Там, побачивши арабські кораблі, навантажені дорогоцінними металами та прянощами, він вирішив, що такі ж багатства може знайти в Індії. Попри опір арабів, він знайшов провідника, який знав морський шлях до Індії.

20 травня 1498 р. португальські кораблі увійшли до індійського порту Калькутта (сучасна Колката). Там вони навантажили свої кораблі прянощами та вирушили додому.

Майже рік тривало повернення експедиції да Гама до Португалії. З великими почестями португальський король Мануель прийняв Васко да Гаму і нагородив його титулом «адмірала індійських вод». Значення експедиції Васко да Гама полягало в тому, що вона відкрила європейцям морський шлях до Індії, котрий пролягав уздовж західного узбережжя Африки.

- ▶ Якими були результати експедицій Христофора Колумба та Васко да Гама? Хто з них шукав західний шлях до Індії, а хто — східний?

Завдяки своїй перевазі у військовій силі та морській техніці португальці витіснили з Індійського океану арабських купців. Великих територій португальці зазвичай не захоплювали, а створювали на узбережжі численні, добре укріплені **факторії**. Вони обклали місцевих вождів і володарів даниною у вигляді прянощів, а всі торговельні кораблі мали сплачувати за прохід водами, що були під португальським контролем. Поступово португальці збільшували сферу свого впливу, доки у 1521 р. досягли найбільшого успіху — їхні факторії з'явилися на Молуккських островах, де, власне, і вирощувались прянощі.

- ❗ **Факторія** — торговельна контора і поселення, організовані купцями в чужій країні, місцевості.

Торгівлю прянощами оголосили монополією (винятковим правом) португальського короля. Купці, які привозили цей товар до Лісабона, отримували 800 % прибутку.

Завдяки відкритому шляху з Європи та здійсненим відкриттям і завоюванням португальці першими створили колоніальну імперію, населення якої на початку XVI ст. становило близько 1 млн осіб. Відкриття Колумба призвели до загострення суперництва між Іспанією та Португалією за право володіти нещодавно відкритими землями, які вони перетворювали на свої колонії. Для того, щоб врегулювати конфлікт, обидві сторони звернулися до Папи Римського Александра VI. У **1494 р.** в місті **Тордесільяс**

Невідомий автор
«Портрет Васко да Гама», прибл.
1525–1550 рр.

ці держави уклали угоду, за якою було проведено межу, що тягнулася від Південного полюса до Північного. Всі землі на захід від цієї лінії віднині вважалися власністю Іспанії, а на схід — Португалії. Проте це розмежування стосувалось лише Західної півкулі. Згодом нове зіткнення суперників відбулося на Молуккських островах. Тому у **1529 р.** у **Сарагосі** було укладено угоду про поділ володінь у Східній півкулі. Нова лінія розмежування проходила на схід від Молуккських островів. Так суперництво за нові землі, що розгорнулось між Португалією та Іспанією, стало приводом для укладення першого в історії **колоніального поділу світу**.

Перший колоніальний поділ світу

- !** **Колонія** — залежна територія, що перебуває під контролем іншої держави.
- !** **Колоніальна імперія** — держава, яка захопила певні території і включила їх до свого складу як колонії.

Іспанські правителі, довідавшись про те, що за відкритими Колумбом землями є ще одне море, повернулися до ідеї пошуку західного шляху до Індії. Першим європейцем, який знайшов цей шлях до Індії, а також здійснив першу в історії навколосвітню подорож, став **Фернан (Фернандо) Магеллан (1480–1521)**.

20 вересня 1519 р. експедиція з п'яти кораблів під командуванням Магеллана вирушила на захід. Вона дісталася південного краю Америки і через щойно відкриту протоку, яка зараз називається Магеллановою, вийшла у невідомий океан. Під час плавання стояла чудова погода, і Магеллан назвав цей океан Тихим. Тривале плавання було дуже важким: команди кораблів страждали від нестачі харчів і води, помирали від цинги та інших хвороб. Більшість учасників експедиції загинула. Лише навесні 1521 р. моряки досягли островів біля східного узбережжя Азії, які зараз називаються Філіппінськими. Там у бою з місцевими племенами Магеллан загинув. Два кораблі, які залишилися, під командуванням Хуана Себастьяна дель Кано (1487–1526) дійшли до Молуккських островів і, захопивши вантаж прянощів, рушили додому. 6 вересня 1522 р., після трирічної подорожі, мореплавці повернулися до Іспанії. Із п'яти кораблів уцілів лише один, із 253 осіб екіпажу залишилося 18.

Значення експедиції Магеллана було цінним перш за все тим, що вперше люди на власному досвіді переконалися, що Земля є кулею, а також здобули приблизні уявлення про її розміри.

- ▶ Яке найважливіше, на вашу думку, досягнення експедиції Магеллана?

Постать в історії

Фернан Магеллан

*Невідомий художник
«Портрет Фернана
Магеллана», прибл.
1480–1521 рр.*

Навколосвітня подорож Фернана Магеллана

- **Обговоріть у групах.** Нерідко картографічну помилку Тосканеллі називають найбільшою помилкою в історії людства, яка призвела до найбільшого з відкриттів. Поміркуйте, чому ця помилка отримала таку характеристику.

Робота з історичними джерелами

Витяг зі щоденника учасника однієї з експедицій

Висновки

Пошуки європейцями нових шляхів до країн Сходу і дедалі більша потреба у золоті та прянощах стали головною причиною Великих географічних відкриттів. Тривалі морські подорожі зробилися можливими завдяки мореплавському досвіду та технічним удосконаленням. Так Христофор Колумб відкрив для європейців Америку, а Васко да Гама відкрив європейцям західний шлях до Індії вздовж африканського узбережжя. Експедиція під керівництвом Фернана Магеллана вперше обпливла Землю, тим самим довівши, що вона має форму кулі.

Запитання та завдання

I

1. Яке значення мали прянощі для європейців у Середньовіччі?
2. Вкажіть передумови й причини Великих географічних відкриттів.
3. Хто такий Енріке Мореплавець? Чим він уславився?
4. Назвіть дату першої морської подорожі Христофора Колумба.
5. Яке відкриття здійснив Бартоломеу Діаш?
6. Коротко охарактеризуйте морські експедиції португальців.

II

1. Поміркуйте, чому виник термін «Великі географічні відкриття».
2. **Обговоріть у парах.** Чи розумів Христофор Колумб значення здійсненого ним відкриття?
3. Як пов'язані між собою завершення Реконкісти та початок епохи Великих географічних відкриттів?
4. Що таке колоніальний поділ світу? За яких умов відбувся перший в історії колоніальний поділ світу?
5. Підготуйте повідомлення або презентації про те, якими були подорожі ранньомодерної доби.
6. Складіть таблицю «Географічні відкриття кінця XV — першої половини XVI ст.».

Дата відкриття	Хто очолював експедицію	Держава-організатор експедиції	Зміст відкриття	Значення та наслідки

§ 2. Цивілізації доколумбової Америки. Конкіста

Пригадайте:

1. Який європейський мореплавець вважається першовідкривачем Америки?
2. Назвіть результати подорожей Фернана Магеллана та Васко да Гама.

1. Цивілізації доколумбової Америки

Христофор Колумб відкрив європейцям шлях до землі, заселеної людьми десятки тисяч років тому. Проте їх не цікавила культура інших цивілізацій — корінні мешканці Америки зіткнулися з навалою європейських шукачів легкої наживи, для яких єдиною цінністю було золото. У погоні за багатствами завойовники безжалісно руйнували тисячолітні надбання американських цивілізацій, винищували місцеве населення.

Тому зараз точно реконструювати, якою була культура народів доколумбової Америки, неможливо. Індіанці виро-

Будинок пересічних ацтеків на плаваючій платформі, з яких складався Теночтітлан. Сучасний малюнок

*Сучасна реконструкція центральної площі
Теночтітлану*

*Сучасний вигляд залишків
піраміди майя у Національному
парку Тікаль, Гватемала*

щували невідомі Європі культури — маїс (кукурудзу), картоплю, томати, соняхи, какао та кактуси. Зі свійських тварин розводили альпак, лам та індичок. Вони не знали колісного транспорту, технології виплавки заліза. Зброю та знаряддя праці індіанці виготовляли з каменю та дерева. Зате уміли виплавляти прикраси із золота та нефриту.

Технічно ці цивілізації можуть здаватися менш успішними, ніж європейська. Проте рівень суспільного розвитку був аж ніяк не нижчим. Ці цивілізації були імперіями, тобто завоювали інші народи та створили систему управління ними. Вони мали складну та розгалужену систему релігійних вірувань і наукових знань.

Найбільшими цивілізаціями Америки, з якими зустрілися європейці у XVI ст., були цивілізація ацтеків, що займала простір Мексиканського нагір'я, інків — в горах Андах та Болівійському нагір'ї, та залишки цивілізації майя у гірських районах Гватемали.

Ацтеки були вправними каменярами і грізними воїнами. Їх столиця — Теночтітлан — була збудована на острові посеред озера Тескоко. В центрі міста вивисувались кам'яні піраміди, а більшість його населення жила і вирощувала їжу на плавучих настилах. Вулицями у місті слугували канали.

Майя — один із небагатьох народів доколумбової Америки, чію писемність у вигляді малюнків (піктограм) вченим вдалося розшифрувати. Вони теж зводили кам'яні піраміди, на вершинах яких розташовувались храми. Майя розробили власний календар, вміли передбачати сонячні й місячні затемнення. Основним заняттям більшості населення було землеробство.

Інки жили у високогір'ях Анд, на висотах більш ніж 2000 м над рівнем моря. У горах вони без цементу зводили будівлі й тераси з тесаних кам'яних блоків, на яких вирощували овочі та маїс. Інки заснували власну імперію,

завоювавши численні сусідні племена та народи. Вони не мали писемності у звичному для нас розумінні цього слова, а для запам'ятовування і передачі інформації на мотузках різної довжини та кольору зав'язували вузлики. Таке «вузликове письмо» називалось «кіпу».

Подальший розвиток індіанських цивілізацій було перервано вторгненням європейських загарбників.

- ▶ Які цивілізації існували в Америці на момент, коли цих земель дісталися європейці?

Теперішній вигляд Кумани — міста на території сучасної Венесуели, заснованого конкістадорами у 1523 р. Це перше постійне поселення європейців у Америці

2. Конкіста — завоювання Нового Світу

Ще за часів подорожей Колумба іспанці організовували укріплені поселення на відкритих ним землях. Численні ідальго — найчастіше молодші сини лицарів, які не мали спадку і вміли лише воювати, аби здобути багатство, організовувалися у загони **конкістадорів** (іспанською «завойовників»), що вирушали у Новий Світ (так європейці називали Америку). Лідери цих загонів укладали угоди з іспанськими королями, за якими частину захоплених у майбутньому багатств вони мали віддавати до королівської скарбниці, зате на завойованих ними територіях вони ставали пожиттєвими губернаторами, а фактично — їхніми володарями.

Спочатку іспанці в Новому Світі захоплювали острови, будували на них укріплені поселення та поселення для переселенців з Іспанії, а пізніше перейняли у португальців практику розбивати плантації цукрової тростини, які обробляли раби. Сам процес завоювання отримав назву **Конкіста**. Сучасні історики вважають, що Конкіста розпочалася у 1492 р. — з прибуттям до американських берегів Колумба, а завершилася аж у 1898 р., коли припинила своє існування остання іспанська колонія в Америці.

У 1517–1518 рр. загони **конкістадорів** висадилися на півострові Юкатан. Тут перед ними постали чудові міста, кам'яні піраміди і храми, вкриті дивовижними візерунками. Це була цивілізація майя — найдавніша з доколумбових цивілізацій Америки. Індіанці майя майже не чинили опору, бо їм іспанці ввижались богами. Їх жахали вигляд вершників на до того не бачених конях і гуркіт вогнепальної зброї. У храмах іспанці знайшли багато золотих речей і дізналися, що їх майя отримують із країни ацтеків, яка лежала північніше.

У 1519 р. на завоювання держави ацтеків рушив загін іспанців на чолі із **Ернаном Кортесом** (1485–1547). Висадившись на берег, останній наказав спалити кораблі, пояснивши, що відступати і повертатися додому не збирається. Діючи рішуче й жорстоко, Кортес підкорив ацтеків.

! **Конкіста** — (від ісп. conquista — завоювання) процес завоювання іспанцями та португальцями земель у Південній та Центральній Америці. Винищення місцевого населення супроводжувалося руйнацією їхньої спадщини.

i **Загарбання імперії ацтеків**

Кортес хитрощами та жорстокістю підкорив ацтеків. Спочатку правитель ацтеків Монтесума запросив іспанців до палацу. Там Кортес взяв його у полон. Ацтеки спробували звільнити свого правителя, але іспанці вбили Монтесуму. Кортес наказав відступати, забравши з собою золото з палацу. Коли атаковані ацтеками іспанці у великій паніці скупчилися на містку через дамбу, він обвалився. Там загинуло багато членів загону Кортеса, але сам він, прихопивши награбовані коштовності, вибрався по їх тілах. За рік Кортес повернувся, знову пограбувавши і спаливши Теночтітлан. Він став намісником іспанських колоній в Центральній Америці.

У той час, як Кортес завойовував державу ацтеків, іспанські конкістадори рушили до Південної Америки, пересуваючись уздовж її Тихоокеанського узбережжя. Загарбників приваблювали розповіді про казкові багатства країни Перу (або Біру). На цих землях у той час існувала імперія інків.

У 1532 р. завоювання держави інків здійснив конкістадор **Франсиско Пісарро** (1478–1541) із загоном, що налічував 62 вершники і 102 піхотинці.

Пісарро вдалося взяти у полон правителя інків — «верховного інка» Атахуальпу. Решта індіанців розбіглися. Коли Атахуальпа зрозумів, що іспанці найбільше цікавлять золото, він запропонував за свою свободу величезний викуп: наповнити кімнату площею 35 м² на висоту піднятої руки золотом, а дещо меншу кімнату — двічі сріблом. Пісарро погодився на це. За приблизними оцінками, викуп становив 6 тонн золота і 12 тонн срібла. Проте це не врятувало життя Атахуальпи — Пісарро наказав його стратити.

Після смерті «верховного інка» загоном іспанських завойовників розсіялися по країні, грабуючи храми й палаци. Золото вони розплавляли, знищуючи унікальні витвори мистецтва інків.

Палац, який наказав збудувати Ернан Кортес у місті Мехіко, котре звели на місці зруйнованого Теночтітлана. Сучасний вигляд

Зображення індіанців, хворих на віспу, з «Флорентійського кодексу» (1540–1585). Укладений іспанським ченцем Бернардино де Саагуном, він містить цінні відомості про життя корінних мешканців Америки. Індіанці масово гинули від завезених хвороб із Європи

i **Колонізація та рабство**

Європейці вогнем і мечем підкорили нові землі. Жорстокість конкістадорів викликала обурення навіть серед самих іспанців. Така «політика» іспанців щодо індіанців призвела до катастрофічного зменшення кількості місцевого населення. Індіанці масово гинули від завезених європейцями хвороб — віспи, холери, тифу, чуми тощо. Станом на 1630 р. у Центральній Америці залишилося менше 10% населення від того, що жило там у доколумбову еру. А в окремих регіонах, наприклад, Центральній Мексиці, залишилося близько 5% мешканців згаданої епохи.

Робота з історичними джерелами

Із «Історії Індій» Бартоломеу де лас Каса (друга половина XVI ст.).

«Коли іспанці здобували індіанські поселення, жертвами їх ставали старі, діти та жінки... вони зганяли індіанців, як баранів, в огорожене місце і змагались один з одним, хто краще розрубає індіанця навпіл з одного удару...».

Тих індіанців, які не загинули від меча чи хвороб, європейці намагалися обернути на рабів на золотих та срібних шахтах. Там вони масово помирали від непосильної праці. Для того, щоб їх замінити, до Америки почали завозити рабів з Африки, яких там вони купували на невільничих ринках і в трюмах кораблів переправляли до Америки. У подорожі через океан виживала заледве половина «живого товару», але навіть це приносило работорговцям величезні прибутки. Від нестерпних умов існування раби в Америці жили в середньому 5–6 років. Трансатлантична торгівля «живим товаром» тривала до XIX ст., і, за підрахунками вчених, за 400 років з Африки було вивезено близько 12 млн людей.

- ▶ Як склалася доля місцевого населення Америки після завоювання європейцями?

*Хосе Еффіо
«Заснування
Ліми», 1897 р.
Майбутня
столиця Перу
була заснована
Франсиско
Пісарро*

- ▶ Кого можна побачити на картині?
- ▶ Якими художник зобразив представниць корінного народу? Чому?

Цікаво знати

У 1992 р. мільйони корінних мешканців Америки відмовились святкувати 500-річчя її відкриття Колумбом. «Для нас, індіанців, — кажуть вони, — взагалі немає мови про «зустріч цивілізацій», бо це було вторгнення, відчуження наших територій та колоніальне поневолення».

Висновки

Великі географічні відкриття спричинили важливий і неоднозначний вплив на розвиток як європейських країн, так і відкритих європейцями континентів. В Америці європейці розпочали жорстоке завоювання місцевих народів, яке так і назвали — Конкіста. Внаслідок цього було зруйновано розвинені цивілізації інків, майя та ацтеків, від завезених європейцями хвороб загинуло більш ніж 90% місцевого населення. Внаслідок завоювань іспанців у Новому Світі сформувалася найбільша в тогочасному світі іспанська колоніальна імперія, що простягалася від Вогняної Землі в Південній Америці до верхів'їв річки Ріо-Гранде в Північній Америці.

Запитання та завдання**I**

1. Як ви розумієте термін «доколумбова Америка»?
2. Поясніть значення терміну «Конкіста».
3. Хто такі Ернан Кортес та Франсиско Пісарро?
4. Вкажіть, на які території поширювалась цивілізації ацтеків та інків.
5. У який спосіб Ернанові Кортесу вдалося зруйнувати імперію ацтеків? Якою була його подальша доля?
6. Як Франсиско Пісарро зумів завоювати інків?

II

1. Які наслідки мало прибуття конкістадорів для місцевого населення Америки?
2. Поміркуйте та висловіть власні припущення, з якою метою конкістадори вирушали до Америки.
3. Поміркуйте, як пов'язані Конкіста та колонізація.
4. Дидактична гра «Дерево пізнання». Учні складають 1–3 запитання до матеріалу параграфу, які вони подають учителю на аркушах паперу. Найзмістовніші з них учитель прикріплює до дошки, після чого учнівству пропонується дати на них відповіді.
5. **Обговоріть у парах.** Дайте оцінку діям конкістадорів під час завоювання Мексики та Перу. Ким, на вашу думку, були конкістадори — поширювачами християнської цивілізації чи жорстокими завойовниками?
6. **Обговоріть у групах.** З якими народами зустрілися європейці в результаті Великих географічних відкриттів? Чому цю зустріч учені назвали «зустріччю цивілізацій»? Поміркуйте, чому багато представників місцевого населення відмовляються святкувати дату відкриття Колумбом Америки.

Запам'ятайте дати:

1492 р. — відкриття Америки Христофором Колумбом.

1498 р. — відкриття Васко да Гамою морського шляху до Індії вздовж узбережжя Африки.

1519–1522 рр. — перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана.

XVI — XVII ст. — доба Великих географічних відкриттів.

1519 р. — зруйнування Ернаном Кортесом держави ацтеків.

1532 р. — завоювання Франсиско Пісарро імперії інків.

А тим часом в Україні...

1489, 1492 рр. — перші писемні згадки про козаків.

1505 р. — закріпачення селян на українських землях у складі Польщі.

1529 р. — ухвалення Першого Литовського статуту.

§ 3. Економіка ранньомодерної доби

Пригадайте:

1. Де пролягали основні торгові шляхи між Європою і Сходом до XVI ст.?
2. Яким було ставлення європейців до місцевого населення Америки?

1. Наслідки Великих географічних відкриттів для Європи

Ви вже знаєте, що події, які увійшли в історію під назвою Великі географічні відкриття, призвели до докорінних змін у житті народів Південної та Центральної Америки. Конкістадори зруйнували їхні цивілізації, а саме населення обернули на рабів, яких примушували працювати на плантаціях та золотих і срібних шахтах. Награбовані багатства вони вивозили до Європи, перш за все Іспанії та Португалії.

Великі географічні відкриття справили величезний вплив на економічне життя всієї Європи. Якщо раніше головні торговельні шляхи пролягали через Середземне й Балтійське моря, то тепер вони перемістилися в океани. Виникла світова торгівля, торговельні шляхи пов'язували цілі континенти.

Теперішній вигляд Портобелло — укріплень на території сучасної Панами, звідки відпливали іспанські галеони, навантажені сріблом

Конкістадори конвоюють вантаж срібла, добутого на шахтах в Андах. Сучасний малюнок

Для того, щоб перевозити золото та срібло з Америки, іспанці створили новий тип корабля — галеон

Унаслідок завоювань у Південній та Центральній Америці було встановлено владу іспанців та португальців (у Бразилії). Завойовані землі вони перетворювали на **колонії** — території, економічно й політично залежні від **метрополії** — держави, яка володіла колоніями. Першими створили колоніальні імперії Португалія та Іспанія, згодом — Нідерланди, Англія, Франція. Володіння колоніями приносило країнам-колонізаторам величезні прибутки. Боротьба між європейськими державами за колонії стала причиною колоніальних війн — конфліктів між європейськими державами за володіння в Америці, Африці, Азії.

У Європі у 40-х рр. XVI ст. ціни на багато товарів, перш за все хліб, почали зростати. Цей процес не припинявся до кінця століття. В середньому щороку продукти дорожчали приблизно на 1,5 %. Для тогочасних людей, які звикли до того, що ціни взагалі ніколи не змінювалися, це стало потрясінням. Згодом це явище назвали «**революцією цін**». Причиною такої дорожнечі було те, що кількість золота та срібла, завезеного до європейських країн, особливо Португалії та Іспанії, з Америки, була надзвичайно великою. За приблизними підрахунками, до 1600 р. вона становила близько 186 т золота і 16 тис. т срібла. Це призвело до знецінення золотих і срібних грошей.

У різних країнах Європи ціни зростали по-різному. Найбільше і найшвидше це відбулося в Іспанії, де станом на кінець XVI ст. ціни зросли у п'ять разів порівняно з початком століття. В інших країнах — Англії, Нідерландах, німецьких землях — зростання почалося зі середини століття і не було таким стрімким. У середньому ціни в Європі зросли у 2,5 раза.

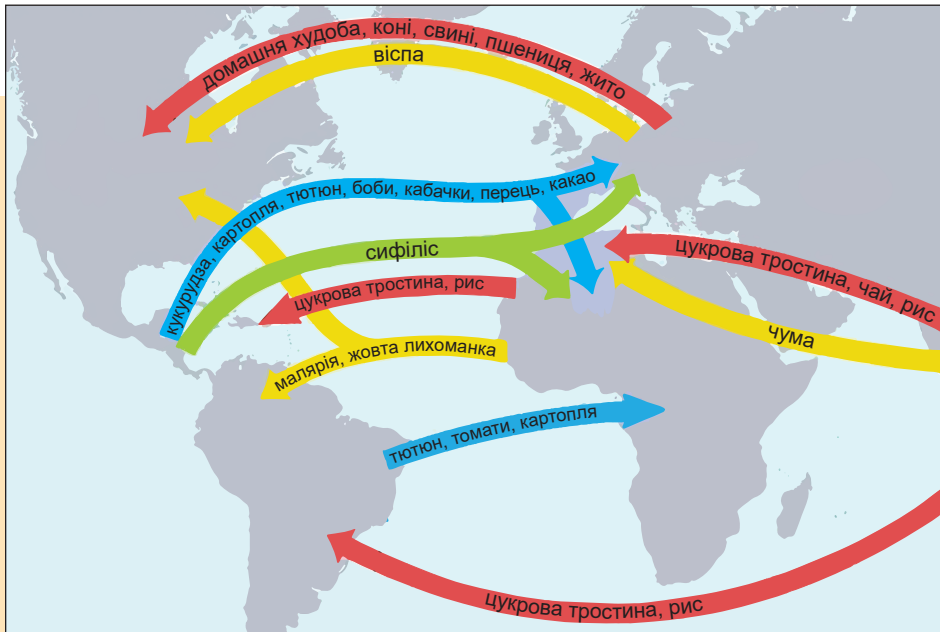
- !** **Колоніальні війни** — збройні зіткнення між великими державами за перерозподіл колоній.
- !** «**Револуція цін**» — знецінення грошей внаслідок падіння вартості золота і срібла.

Галеони

Срібна іспанська монета XVI ст.

Явище обміну тваринами, рослинами та хворобами між Азією і Європою, з одного боку, та Америками — з іншого, називають Колумбів обмін або Великий обмін

- Прослідкуйте, які відомі вам рослини та тварини потрапили до Європи з Америки.

Великі географічні відкриття змінили звичну для європейців картину світу. Вперше вони відчули, наскільки величезним і різноманітним є світ.

- Що таке «революція цін»? Якими були її наслідки? Хто виграв, а хто програв від неї?
- Охарактеризуйте зміни у торгівлі, що відбулися внаслідок Великих географічних відкриттів.
- Який вплив Великі географічні відкриття мали на Європу?

2. Зародження ринкової економіки. Мануфактури

На початку XVI ст. завдяки торгівлі товарами з колоній європейські купці змогли накопичити великі статки. Проте вкласти ці гроші в справу, наприклад відкрити власне виробництво, їм було дуже важко. На той час основними виробниками більшості товарів, які міщани використовували у побуті, були цехові об'єднання майстрів. Вони мали величезний вплив у містах і перешкоджали відкриттю нових підприємств. Крім того, цехові правила визначали розміри майстерень, кількість верстатів і працівників, об'єм виготовленої продукції і таким чином обмежували розвиток виробництва.

Наслідки Великих географічних відкриттів для Європи

- ▶ Спираючись на матеріали схеми та матеріали підручника, вкажіть, що дало поштовх формуванню сприятливих умов для розвитку ринкових відносин у Європі. Поясніть, як ви розумієте поняття «ринкові відносини».

За таких умов купці вкладали свої кошти в банківську сферу. У той час у містах Європи розвинулася мережа банківських контор та бірж, на яких укладали угоди, здійснювали різноманітні торговельні операції. Для зручності у взаємних розрахунках використовувалися цінні папери, платіжні доручення, розписки. Згодом розвиток банківської справи сприяв і торгівлі, і бізнесу.

Банкіри та купці поступово перетворилися на одну з найвпливовіших сил суспільства, при цьому залишаючись представниками непривілейованого третього стану, який, на відміну від духівництва і знаті, повинен був сплачувати податки. Проте їхня реальна влада й значення в суспільстві стали набагато вагомішими: нерідко вони навіть позичали гроші королям, щоб збіднілі монархи могли вести війни, утримувати свій почет.

- ▶ Чому заможні люди у Європі вкладали гроші у банківську справу?
- ▶ Як існування цехового устрою перешкоджало розвитку виробництва?

Луї Хаге «Стара Біржа в Антверпені», XIX ст.
Стара Біржа існувала у ранньомодерні часи.
Фрагмент

Робота з історичними джерелами

**Опис біржі в Антверпені, залишений італійським купцем
Лодовіко Гвіччардіні**

3. Розвиток мануфактурного виробництва

Унаслідок Великих географічних відкриттів європейці почали по всьому світу створювати колонії та відкривати факторії. Такі поселення потребували промислових виробів (вироби із заліза, інструменти), які там дуже високо цінувалися, адже їх не можна було виробити на місці. Тому продавати такі товари в колоніях стало вигідною справою.

Доставки золота та срібла з колоній призвели до збільшення кількості грошей у людей, а отже, їх можливості щось придбати. Так з'явився попит. Щоб його задовольнити, тобто виробити більше товарів, купці та банкіри почали вкладати гроші у підприємства — **мануфактури**, де за плату працювали наймані працівники.

Власник мануфактури купував сировину, розподіляв обов'язки між працівниками та продавав готовий товар.

На мануфактурі кожен робітник виконував лише одну операцію над майбутнім виробом. Наприклад, при виробництві порцелянового посуду один місив глину, інший формував, наприклад, глечики, третій — прикрашав уже готові вироби. Такий поділ праці зменшував витрати часу на виробництво у порівнянні з тим, коли одна людина виготовляла один виріб від початку до кінця. Праця на мануфактурах була ручною — всі знаряддя і механізми були простими та здебільшого приводилися в дію м'язовою силою людини або тварини.

- !** **Торговельний капітал** — фінансові ресурси, накопичені у результаті торгової діяльності. У XVI–XVIII ст. торговельний капітал накопичувався за рахунок колоніальної торгівлі.
- !** **Мануфактура** — велике підприємство, на якому використовувалися ручні знаряддя праці та існував поділ праці між робітниками.
- !** **Капітал** — гроші, які підприємець вкладає в розвиток виробництва задля отримання прибутку.
- !** **Капіталізм** — суспільно-економічний лад, за якого основними суспільними верствами стають наймані працівники і буржуазія. Остання володіє основними засобами виробництва і використовує найману робочу силу на своїх підприємствах.

Для того, щоб в містах обійти цехові обмеження, перші підприємці наймали робітників у сільській місцевості. Організатор купував сировину і знаходив робітників або робітниць. Він давав їм завдання, котрі вони вико-

*Порцеляновий
глечик,
виготовлений
на мануфактурі
Медічі
у Флоренції,
1560-ті рр.*

нували у себе вдома, використовуючи власні інструменти. Потім власник мануфактури збирав готові вироби і видавав робітникам платню. Такий тип виробництва називався **розсіяною мануфактурою**. Накопичивши гроші, підприємці організовували в містах централізовані мануфактури. На **централізованій мануфактурі** її власник знаходив приміщення і купував інструменти та обладнання. На централізованій мануфактурі робітники працювали разом, в одному приміщенні. Цехи на цей час уже теж перетворилися на мануфактури, де колишні підмайстри, по суті, були найманими працівниками.

Найчастіше мануфактурне виробництво використовувалось при виготовленні тканин, у металургії, книгодрукуванні, виробленні паперу, цукру, скла, фаянсу, порцеляни. У XVI–XVIII ст. мануфактури були основною формою промислового виробництва у Західній Європі.

Із появою мануфактур у Західній Європі з'явилися нові суспільні верстви — **наймані працівники** та **буржуазія** (від франц. *bourgeois* — громадянин).

Робота з історичними джерелами

Опис централізованої мануфактури (переказ уривка твору
Томаса Ділоні «Приємна історія Джона Вінчкомба, званого
у свої молоді роки Джеком з Ньюберрі», 1594)

- ❗ **Наймані працівники** — особисто вільні робітники, які працюють на підприємстві за плату.
- ❗ **Буржуазія** — соціальна верства, представники якої за власний кошт або кредитні ресурси організовували підприємницьку діяльність та користувалися послугами найманих працівників.
- ▶ Пригадайте, як були влаштовані середньовічні цехи. Поясніть відмінність між ними та мануфактурами.

4. Життя селян

У XVI ст. життя селян Західної Європи зазнало певних змін. За Середньовіччя селяни мали майже все необхідне для життя: знаряддя праці, помешкання, робочу худобу. Але земля, з якої вони годувалися, належала феодалу. Для того, щоб отримати у нього право працювати на цій землі, селяни сплачували йому ренту, виконували роботи на його користь і віддавали йому частину продуктів зі свого господарства. Тому сеньйору було потрібно, аби селяни не покидали його володіння. Для того, щоб утримати селян у своєму господарстві, сеньйори позбавляли їх особистої свободи і прикріплювали до землі. Цей процес називався закріпаченням.

Поступово західноєвропейські феодали почали потребувати дедалі більше дзвінкої монети, а не виконання повинностей. Їм було вигідніше мати

справу з селянами-орендарями, які платили за користування їхньою землею. Тому стала поширеною практика надання селянам особистої свободи. Сеньйор уважався вже не захисником, якому селянин мусив коритися, а лише власником землі, за оренду якої потрібно регулярно сплачувати грошову ренту. Століттями її розмір майже не змінювався.

Пітер Брейгель Старший
«Жнива», 1565 р. Фрагмент

У такий спосіб у XVII ст. багато селян стало достатньо заможними, аби орендувати більше земель і наймати бідних односельців, щоби вони працювали на їхніх полях. Селяни самі вирішували, чим засівати поля і яких тварин розводити, залежно від своїх можливостей та того, що з виробленого та вирощеного було вигідніше продати на ринку.

У Франції майже всі селяни були орендарями, в Англії селяни та землевласники укладали різноманітні угоди про право володіння землею. В Іспанії половина селян були наймитами без власної землі, тому вони працювали у латифундіях знатних землевласників або на полях заможних селян-орендарів. Проте на схід від річки Ельба, де у Середні віки не було кріпацтва: у Речі Посполитій, Угорщині, Московії, Пруссії, навпаки, у ранньомодерну епоху процес закріпачення лише набирив обертів. Це було зумовлено тим, що тамтешні великі землевласники змушували селян працювати для того, щоб вирощувати зерно на продаж до країн Західної Європи, де внаслідок «революції цін» вартість його була стабільно високою.

- ▶ Як змінилося становище селян у ранньомодерну добу порівняно з епохою Середньовіччя? Як змінилися відносини селян із землевласниками?

5. Епоха винаходів і вдосконалень

Висновки

У XVI — першій половині XVII ст. економічне життя європейців зазнало великих змін. Це було пов'язано з тим, що внаслідок Великих географічних відкриттів відбулася «революція цін», яка сприяла розвитку ринкових відносин. Це, своєю чергою, стало поштовхом для активного поширення мануфактурного виробництва. Розширення сфери ринкових відносин сприяло і змінам у житті селян. У Західній Європі збільшився прошарок селян, які орендували землю, де вирощували продукцію на продаж. На схід від Ельби, навпаки, відбувався процес закріпачення.

 Запитання та завдання**I**

1. Поясніть, як ви розумієте поняття «революція цін».
2. Як Великі географічні відкриття пов'язані із формуванням світової торгівлі?
3. Перелічіть відомі вам рослини та тварини, яких завезли у Європу з Америки. Висловіть власні припущення, як це вплинуло на повсякденне життя європейців.
4. Дидактична гра «Три речення». Трьома нескладними, але змістовними реченнями учень/ учениця має розкрити теми на вибір «Наслідки Великих географічних відкриттів для Європи», «Розвиток мануфактурного виробництва», «Революція цін» у Європі, «Зміни у житті західноєвропейських селян у ранньомодерну добу».
5. Заповніть пропуски у визначенні:
... — суспільно-економічний лад, за якого основними суспільними верствами стають ... і ..., яка володіє основними засобами виробництва і яка використовує найману робочу силу на своїх підприємствах.
6. Які винаходи та технічні вдосконалення було впроваджено у Європі XV–XVII ст.?

II

1. Що стало причиною «революції цін»? Які вона мала наслідки?
2. Як ви розумієте поняття «капіталізм» та «буржуазія»?
3. У чому полягає суть мануфактурного виробництва? Чим централізовані мануфактури відрізняються від розсіяних? Який з цих видів мануфактур поширився раніше?
4. Які зміни відбувалися під впливом поширення ринкових відносин у сільському господарстві західноєвропейських країн?
5. До якого з трьох середньовічних станів належали купці та банкіри? Обговоріть у парах, як це впливало на їхнє життя.
6. **Обговоріть у групах.** Як пов'язані між собою поява європейських колоній у Новому Світі, розвиток банківської справи, поширення мануфактур?

 А тим часом в Україні...

1550-ті рр. — виникнення першої Запорізької Січі.

1578 р. — надання прав і привілеїв реєстровому козацтву. Формування нового стану суспільства.

XVI ст. — поширення фільваркового господарства, закріпачення частини селянства, господарське освоєння Дикого Поля.

§ 4. Повсякденне життя населення Західної Європи

Пригадайте:

1. Який вигляд мали середньовічні європейські міста?
2. Чим харчувалася більшість населення Європи у Середні віки?

1. Населення Європи

Упродовж XVI – першої половини XVII ст. у Європі кількість населення значно зростає. Лише у XVI ст. вона збільшилася з 69 до 95–100 млн осіб. У першій половині XVII ст. темпи зростання зменшилися, і в середині століття населення європейських країн становило 110–115 млн осіб. Демографічний вибух пов'язують із практикою раннього заміжжя, багатодітністю, певним поліпшенням умов життя і раціоном харчування.

Проте середня тривалість життя людини становила 30–35 років. Більшість чоловіків доживало до 40–60, жінок — 20–40 років. Як і раніше, великою залишалася смертність новонароджених. Лише половина дітей досягала десятирічного віку. Багато жінок помирало при пологах. Це було пов'язано з відсутністю медичної допомоги, незнанням про правила гігієни. Лікарень у сучасному розумінні просто не існувало, подекуди в містах діяли притулки для людей з важкими хворобами, які на той час не вміли лікувати. Від міста до міста ходили натовпи безпритульних. Їх боялися, і міська влада намагалася не пускати їх за міські мурі.

У людей не було уявлення про санітарію та гігієну. Медична наука не була розвинена, справжні причини хвороб та епідемій ніхто не вмів встановлювати. В містах скупчувалося багато людей, і епідемії серед них по-

Невідомий художник «Портрет сім'ї купця П'єра де Мушерона», 1563 р.

ширювалися миттєво. У XVI – першій половині XVII ст. окремі райони Європи неодноразово вражала епідемія чуми. Під час спалаху цієї хвороби в 1629–1631 рр., що охопив майже все Середземномор'я, загинула більш як половина міського населення. Німецькі землі чума спустошувала упродовж 1624–1630, 1634–1639, 1646–1648 рр. Її жертвами стало 60–75% населення. Значними були людські втрати від епідемій віспи, холери, тифу. Нові хвороби принесли з Америки. У європейців не було до них імунітету, тому вони масово гинули.

У неврожайні роки ще зберігалася загроза голоду. Крім того, люди гинули у війнах та принесених ними спустошеннях. За приблизними підрахунками, лише в XVII ст. Європа втратила у війнах 3 млн осіб. Кількість жертв значно зросла з початком використання вогнепальної зброї та поширення практики масових убивств мирного населення. Під час повстання в Нідерландах проти іспанського панування герцог Альба, який очолював каральну експедицію, повідомляв королю Філіпу II: «Якщо я захоплю Алькмаар, то жодна істота не залишиться живою. Кожну горлянку буде перерізано ножем».

Отже, епідемії, голод і війни були головними чинниками, які обмежували зростання населення, впливали на рух народонаселення й повсякденне життя людини у XVI — першій половині XVII ст.

- ▶ Які чинники впливали на чисельність європейського населення у ранньомодерну добу?

2. Міста Європи змінюють свій вигляд

Більшість населення у ранньомодерну добу становили селяни — до 90 %, а міщани — лише 10–20% його кількості. Винятком були Нідерланди, де на невеликій території налічувалося близько 300 міст, а їхні мешканці становили 60% від загального складу населення.

Європейські міста зберігали середньовічний вигляд. Вони були невеликими — існували міста і по 200–500 осіб, а населення 2 тис. було цілком пристойним — відгородженими від навколишнього світу старовинними мурами, із вузькими вуличками, на яких навіть улітку не висихала багнюка й паслися свині. Звісно, існували й міста-велетні — Лондон, Париж, Амстердам, Флоренція.

Проте будь-яке місто не могло жити без села, яке забезпечувало його робочою силою та продуктами харчування. Більшість міщан мала земельні ділянки за межами міста, де вони вирощували овочі, виноград. У неврожайні роки міста закуповували зерно

Сучасний вигляд французького будинку, зведеного у 1491 р.

з-за кордону — з Центрально-Східної Європи. Міста були головними торговими вузлами, в кожному обов'язково діяв ринок, а у великих містах при кварталах були свої дрібні ринки. Там селяни продавали власні товари. Раз на кілька місяців, або й частіше, влаштовували ярмарки, куди купці привозили товари з усієї Європи та світу.

Вид на ранньомодерний Лондон та знаменитий Лондонський міст, зведений ще у XII ст., висота будівель на якому іноді сягала 7-ми поверхів

Центральна частина міста була тим осередком, де мешкали заможні городяни, розміщувалися громадські споруди, собор, ратуша. Через брак місця для забудови дорожчали земельні ділянки в центрі міст, що стало причиною для спорудження багатоповерхових будинків. Зведені у XVI — першій половині XVII ст. споруди були дуже вузькими та високими. Вони будувалися з міцних матеріалів — каменю або цегли.

Будь-яке місто мало свої передмістя. Там у халупах, критих соломною, жили наймані робітники, бідні ремісники, селяни, які щойно потрапили до міста. В цих місцях існувала бідність, жебрацтво. Вулички передмість були небезпечними — ними вешталися і грабіжники. Особливо небезпечними були передмістя великих та портових міст.

Проте були і винятки. Європейці, що потрапляли до міст в Нідерландах середини XVII ст., дивувались чистоті їх мощених вулиць та тому, що господарі будинків їх мують.

- ▶ Коротко охарактеризуйте ранньомодерні міста.

3. Європейські житла

Протягом XVI — першої половини XVII ст. житло європейців майже не змінилося. На півдні Європи будинки зводилися з каменю, а на півночі — з дерева. У сільських оселях окремих кімнат зазвичай не було — всі члени сім'ї жили у спільному приміщенні. Для опалювання помешкання і приготування їжі використовувалися пічки і грубки. У селах їжу готували в казанах, що висіли над вогнищем, яке й обігрівало єдину кімнату, а їли переважно зі спільного посуду. Долівка була земляною, встеленою соломною. Меблів у селянській хаті було обмаль: простий стіл, лави, скрині для речей, на яких можна спати, один-два табурети. Селянські житла упродовж тривалого часу не змінювалися.

Житла міщан у ранньомодерний період зазнали певних змін. В Італії, Іспанії та Південній Франції з каменю будували житло і в Середні віки, але з XVI ст. кам'яні будинки з'явилися у містах на півночі Європи. У будинках зводилися каміни, які заможніші власники ще й прикрашали. На відкритому вогнищі камінів готували їжу, але вони мало годилися для опалення

взимку. Тому тогочасні кам'яні будинки часто були холодними. Будували печі та грубки, на яких також готували їжу.

Заможні міщани могли дозволити собі прозорі скляні вікна, а решта свої будинки затягували пергаментом або тканиною. Оскільки тоді ще не вміли виготовляти великих листів скла, то вікна склалися з маленьких скляних квадратиків. У більшості випадків вікна не відчинялися, тому й будинки не провітрювалися.

Підлогу в заможних будинках викладали з дерева або з розмальованих кахлів. Стелі почали прикрашати, покриваючи їх гіпсом та ліпниною, а стіни — шпалерами з тканини або паперу. Спочатку вони прикрашали будинки простих міщан, які були не в змозі оббити стіни своїх осель коштовними тканинами або вкрити дерев'яними різьбленими панелями, а згодом набули популярності й серед знаті. І в багатих, і в бідних будинках панував звичай взимку встеляти підлогу соломомою, а влітку — квітами та духмяними травами.

Багато звичних для нас меблів з'явилося саме в ранньомодерний час. Порівняно з попередніми роками, меблі стали легшими і витонченішими. Меблі та речі були свідченням заможності господаря. Коштовний посуд виставляли на спеціальних підставках — мисниках. Різноманітні речі та одяг зберігали у скринях, котрі прикрашали орнаментом і розписом. Італійські меблярі, які вважались у Європі законодавцями моди, першими почали ставити свої скрині вертикально. Так у XVI ст. з'явилася шафа. Переваги шафи над скринем були великі: речі тепер можна було розкласти на окремих по-

Сучасний вигляд англійської кімнати з меблями першої половини XVII ст.

*Пітер Артсен
«Багата
кухня», 1570 р.*

► Як ранньомодерний художник розуміє багату кухню?

лицях і легко відшукати в разі потреби. Ще один винахід італійців прикрасив у XVII ст. кімнату господаря будинку: це був кабінет, умебльований столом із численними шухлядами для зберігання паперів і дрібничок та обов'язковим таємним сховком для коштовностей — секретером. Стояли тут зручні стільці.

Заможні європейці в XVI ст. вже влаштовували у своїх оселях спеціальні ванні кімнати. Їх появу в будинках спричинило те, що люди боялися відвідувати раніше популярні міські лазні. Це було пов'язано з поширенням нової небезпечної хвороби — сифілісу — завезеної до Європи після відкриття Нового Світу. Проте рівень гігієни більшості населення був надзвичайно низьким, а уява багатіїв про неї взагалі була майже комічною.

- ▶ Яким було житло європейців різного достатку у ранньомодерний період?

Цікаво знати

У 1601 р. донька іспанського короля Філіпа II Ізабелла дала обітницю не змінювати сорочки доти, доки її чоловік — намісник Нідерландів Альбрехт — не підкорить місто Остенде. Як свідчить її почет, принцеса лишалася вірною своїй обітниці до 1604 р., коли, нарешті, місто було захоплене.

- ➔ Про які риси тогочасного побуту свідчить описана ситуація?

4. Європейська кухня XVI–XVII ст.

Як і в часи Середньовіччя, у XVI — першій половині XVII ст. у Європі не зникла загроза голоду.

Щоденне меню, хоч і різнилося на півночі та півдні континенту, але все одно і там, і там лишалося вкрай одноманітним: основою повсякденної їжі був хліб і каша — 70% раціону. Пшеничний хліб могли собі дозволити лише заможні люди. Більшість населення півдня Європи споживала хліб і кашу з ячменю або проса, на півночі вживали житній хліб. Цікаво, що європейці добре знали рис, з якого варили каші та навіть намагались випікати хліб. Картопля та кукурудза у Європі стали поширеними аж наприкінці XVIII ст.

Споживання м'яса у ранньомодерну добу зменшилось. Його їли більше в «диких» районах, де землеробство було менш розвиненим. Простий народ до хліба і каші додавав деякі овочі: боби, ріпу, цибулю, капусту, а м'ясо їв не свіжим, а у вигляді солонини або копченьостей. Культури, привезені з Нового

Цікаво знати

Правила гарного тону в XVI–XVII ст. рекомендували брати м'ясо не всією рукою, а трьома пальцями. А для того, щоб не обпекти руки, потрібно було одягати до обіду рукавички. Також правила етикету пропонували не плювати у тарілку, користуватися хустинкою для носа, а не рукавом, і не витирати жирні пальці об своє волосся.

Шафа з мисником,
XVII ст.

*Якоб ван Хульдсонк
«Натюрморт з фруктами»,
1620 р. Всі ці фрукти,
як і порцелянова миска,
потрапили до Європи зі Сходу*

- Як ця картина відображає економічні зв'язки Європи з рештою світу?

Як і раніше, звичним напоєм європейців півдня залишалося виноградне вино, а півночі — пиво. Також стали популярними міцні горілчані напої, які європейці називали «палаючими винами».

На десерт подавали зварені в цукрі фрукти або горіхи. У XVI – першій половині XVII ст. європейці стали споживати більше цукру завдяки його надходженню з колоній у Новому Світі. Для бідних людей цей продукт залишався недоступною розкішшю, а для заможних — популярними ласощами.

*Невідомий автор
«Чоловік, що розтирає
шоколад», 1680-ті рр.
Шоколад — напій, який
європейці привезли з
Нового Світу — був
надзвичайно популярним*

Важливе місце в раціоні європейців посідала риба (протягом релігійних постів). Рибу їли ту, що була найближче: на водоймах — річкову, на узбережжі — морську. Для решти були «тверда, як дерево» сушена тріска та солоні оселедці.

Загалом традиційні страви та продукти, які в різних країнах готувала основна маса населення (не найбідніші і не найзаможніші), стали основою для утворення національних кухонь Нідерландів, Англії, Франції.

Отже, раціон більшості європейців у XVI — першій половині XVII ст. зазнав мало змін. Основою харчування був хліб. Водночас серед заможних людей почала зароджуватися «висока кухня», розпочалося формування національних кухонь.

Світу, поки не увійшли до їхнього раціону, за винятком тютюну.

Харчування заможних людей було значно різноманітнішим. Окрім того, з'явилося поняття етикету. Столи стали накривати скатертинами. Кожен гість мав свої тарілку, ложку і ніж, а згодом почали використовувати і виделки.

Щонайперше на столі привертала увагу величезна кількість страв з дичини та м'яса. Їх готували з чималою кількістю прянощів. Наприкінці XVII ст. захоплення прянощами пішло на спад. Страви прикрашалися, тому гарні манери вимагали спочатку помилуватися виглядом страви перед тим, як почати її їсти. Страви почали смакувати і цінувати за їхню вишуканість, а не кількість.

Робота з історичними джерелами**Англійське суспільство другої половини XVII ст.
за книгою «Опис Англії» (1587 р.) Вільяма Гаррісона**

«Англійські аристократи не знають жодної міри у споживанні м'ясних страв. Не минає дня, щоб на їхньому столі, крім яловичини, баранини, телятини, м'яса ягнят, козлятини, свинини, кролячого м'яса, каплуна, поросяти..., не було ще м'яса оленя чи лані, а також різноманітної дичини й риби, а на додачу до них різноманітні делікатеси, що на них не біднішає «солодка» рука португальця, який мандрує морями.

... Джентльмени й купці харчуються майже однаково: під час зустрічі кожен задовольняється 4, 5 чи 6 стравами, або, можливо, 1, 2 чи 3, переважно тоді, коли немає того, хто міг би скласти їм компанію за столом. Їхнім слугам призначається забезпечення продуктами харчування, окрім залишків від панського столу, що ніколи не подаються вдруге. Ремісники і селяни найбільше цінують те м'ясо, яке можуть легше знайти і швидше приготувати... Їхню їжу переважно складають страви із яловичини і м'яса, яким торгує м'ясник, а саме: баранини, телятини, свинини, м'яса ягняти тощо. Цього м'яса є вдовсталь на найближчих ринках, як і зельцу, холодоцю, шинки, фруктів, фруктових пирогів, великої кількості птиці, масла, яєць тощо.

Ці останні (я маю на увазі селян) також зловживають їжею, особливо під час свят і весіль, коли просто неможливо уявити, скільки споживають м'яса. Хліб у країні роблять із того зерна, яке дає земля. Проте дворянство зазвичай забезпечує себе вдовсталь пшеничним хлібом, тоді як слуги та бідні сусіди задовольняються житнім або ячмінним, а за часів дорожнечі — хлібом із бобів, гороху чи вівса, або з усього цього разом і ще з додаванням жолудів, тому що дістати нічого кращого вони не можуть».

1. Яким був обід англійського аристократа, купця і селянина?
2. Як впливало зростання цін на раціон харчування людей?

5. Мода

У XVII ст. у Європі народжується мода. Поширилося правило не просто одягатися, а слідувати моді, змінюючи щорічно фасони суконь і камзолів. Але це стосувалося лише знаті та заможних міщан. Одяг бідняків і селян залишався незмінним: селяни мали один незмінний робочий одяг і святкове вбрання, що переходило від батьків до дітей.

Мода — нетривале панування певних смаків в одязі та інших сферах життя великих груп людей.

Заможні європейці стали тими суспільними верствами, завдяки яким у XVI — першій половині XVII ст. запанувало царство моди. Його основне правило — мати можливість змінювати гардероб відповідно до конкретних обставин. Остаточо це правило встановилось у Європі наприкінці XVII ст. Відтоді мода поширювалась у світі в своєму новому значенні: не

відставати від сучасності. Сприйняття суспільством моди стало свідченням його готовності до зміни перетворень.

У Європі щороку мінялися фасони одягу; штани і плащі ставали то довгими, то короткими; рукави вузькими або широкими; коміри то нагадували жорна млинів, то перетворювалися на ледь помітну смужку. Зміни в моді були свідченням того, хто на той момент був популярним у Європі.

Законодавцем моди ставав той, ким найбільше захоплювалися європейці.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. законодавцями мод у Європі були італійці. Пишний костюм доби італійського Відродження із широкими рукавами, золотим і срібним шиттям, парчею, бавовною та оксамитом був прикладом для значної частини європейських країн. У XVI ст. у вищих верствах суспільства набув популярності суворий, застібнутий аж до верху чорний костюм, запроваджений іспанцями. Він неначе символізував переваги «всесвітньої» імперії католицького короля. На початку XVII ст. поширився нідерландський стиль — комір із мережива та обов'язковий капелюх із високою тулією. Він уособлював економічне зростання нової європейської держави — Нідерландів. Проте і цей стиль не втримався довго. Його замінив французький костюм із яскравим шовком і вільним кроєм.

Наслідкування моди поступово перетворилося з примхи на стимул розвитку суспільства. Завдяки їй розвивалися виробництво, торгівля, виникали нові мануфактури й галузі виробництва.

Висновки

Населення країн Європи в XVI — першій половині XVII ст. зростало повільно, що обумовлювалося епідеміями, голодом і війнами.

У повсякденному житті європейців відбулися зміни: з'явилися зручні меблі, харчування більшості європейців у цей час поліпшилося, на їхніх столах з'явилися нові продукти. Також у цей час у Європі відбувалося народження моди.

Бартоломей ван дер Хельст «Портрет пані у чорному шовку з віялом». У XVII ст. так звані «голландські мережива», як на цій жінці, були надзвичайно модними

Андреас Бікер «Портрет бурмістра Амстердама», 1620 р.

Такі коміри, як на зображеному чоловіку, називали «жорнами», бо вони нагадували жорна — величезні круглі камені з отвором посередині, що перемелювали зерно на борошно у млинах

↓ Запитання та завдання

I

1. Як змінювалася чисельність населення Європи протягом XVI — першої половини XVII ст.? Які чинники впливали на це?
2. Коротко охарактеризуйте повсякденне життя заможних і простих європейців у XVI — першій половині XVII ст.
3. Як зміни у повсякденному житті європейців пов'язані з Великими географічними відкриттями?
4. Як у ранньомодерну добу змінилися правила поведінки за столом?
5. Розгляньте наведені у підручнику ілюстрації. Які деталі ранньомодерного побуту ви на них помітили?
6. Поміркуйте, хто більше слідував моді — селяни чи міщани. Свою думку обґрунтуйте.

II

1. Що змінилось у вигляді європейських міст ранньомодерної доби? У чому полягала їхня схожість із середньовічними містами?
2. **Робота у парак.** Складіть умовний портрет життя буржуа 1-ї половини XVII ст. Уявіть та опишіть його або її сім'ю, житло, раціон, одяг. Поміркуйте, які заняття ця людина могла мати. За потреби скористайтеся додатковими джерелами.
3. **Обговоріть у групах.** Які верстви населення, на вашу думку, першими відчули зміни у своєму повсякденному житті? Свою позицію обґрунтуйте.
4. Чим житло тогочасних європейців нагадує сучасне?
5. Уявіть, що ви мешкаєте у європейському місті XVI ст. Складіть меню свого буденного і святкового обіду.
6. Яку роль відігравала мода в розвитку ранньомодерного суспільства?

А тим часом в Україні...

Поширення національної страви — борщу, тривало формування української національної кухні.

Практична робота за розділом I «Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин»
(на вибір учителя / учительки)

Узагальнення знань за розділом I «Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин»

ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§ 5. Гуманізм та Високе Відродження

Пригадайте:

1. Яке місце посідала Церква в культурному житті середньовічної Європи?
2. Як виникли і розвивалися ідеї раннього гуманізму?
3. Пригадайте видатних представників раннього Відродження.

1. Високе Відродження

Із середини XIV ст. серед митців і мислителів італійських міст розпочався рух за відродження культури античних Греції та Риму. Ці пошуки засновувались на ідеях гуманізму — визнання самоцінності людини, її права на вільне мислення і розвиток своїх здібностей. Так виникла культура Відродження, або, французькою мовою, Ренесансу. Діячі цієї епохи мали різнобічні зацікавлення: вони поєднували заняття живописом, скульптурою, архітектурою, літературою, музикою, точними науками, філософією. Їхня творчість стала основою для розвитку європейської ранньомодерної культури.

- ❗ **Відродження** — філософсько-культурний рух, що зародився в Італії XIV ст. на основі ідей гуманізму та мистецтва античності.
- ❗ **Гуманізм** — (від латин. *humanus* — людський, людяний) — визнання цінності людини як унікальної особистості, її права на вільне мислення та розвиток своїх здібностей.
- ❗ **Секуляризація** — (від лат. *saecularis* — світський) — в історичній науці вилучення будь-чого із церковного, духовного відання і передача його під світське начало.

Період найвищого розквіту культури Відродження називають **Високим Відродженням** (кінець XV — перші десятиліття XVI ст.) — «золотого віку» італійської літератури, образотворчого мистецтва, філософії та науки. Це були часи «титанів Відродження», які змінили розуміння світу та місця людини в ньому.

- ▶ Що таке Відродження?
- ▶ Назвіть хронологічні межі доби Високого Відродження.

2. Леонардо да Вінчі (1452–1519)

Чи не найобдарованішою людиною Відродження вважається флорентієць Леонардо да Вінчі. Все життя він наполегливо вивчав різні науки. Цікавився математикою, анатомією, різними галузями техніки, передбачив винайдення вертольота, танка, підводного човна, парашута.

Леонардо був і чудовим художником. Загалом він написав близько півтора десятка картин. Леонардо постійно шукав чогось нового, експериментуючи. Він вдивлявся в обличчя людей, прагнучи зрозуміти їхній внутрішній світ і перенести на свої картини. Живопис був для нього засобом пізнання світу.

Леонардо створив фреску на біблійну тему «Тамна вечір» (1495–1497). У її основі лежить євангельський сюжет про те, як під час вечері перед стратою Христос повідомив учням, що один із них зрадить його. Постаті та обличчя учнів Христа передають всю гаму емоцій, вражених такою несподіваною звісткою.

Мабуть, найвідомішим твором Леонардо є «Джоконда» («Мона Ліза»). Це портрет дружини купця дель Джокондо. Цей твір вважають першим у західноєвропейському живописі психологічним портретом. Художник зумів зосередити увагу глядача не на зовнішній привабливості Мони Лізи, а на її внутрішньому світі. Неповторною вважається усмішка Джоконди.

- ▶ Назвіть найвидатніші твори Леонардо да Вінчі.

Робота з історичними джерелами

Із записів Леонардо да Вінчі

Леонардо да Вінчі
«Портрет пані Лізи
дель Джокондо»,
1503–1505 рр.

3. Мікеланджело Буонаротті (1475–1564)

Мікеланджело зробив людину головним персонажем своїх творів. Пейзажі його не цікавили — лише зображення прекрасного людського тіла. У своєму величому мармуровому «Давиді» він, усупереч біблійному сюжету, зобразив не хлопчика, а юнака у розквіті сил, сповненого титанічної сили. Ця статуя стала водночас і символом повернення до мистецтва античного бачення краси, й ідеалом нової людини, втіленням непохитної волі та могутності.

Працюючи у Сікстинській капелі, Мікеланджело самостійно з 1508 по 1512 р. розписав фресками на біблійні сюжети 600 м² стелі на висоті 18 м. Проте його

Даніеле
да Вольтерра
«Портрет
Мікеланджело»

композиції були далекими від традиційного релігійного змісту, а радше — вони звучали гімном людській величі та красі. Таку ж силу й натхнення вклав він у виконання мармурової статуї Мойсея для надгробка папи Юлія II.

- ▶ У яких видах мистецтва уславився Мікеланджело? Перелічіть його найвидатніші твори.
- ▶ За потреби скориставшись додатковими джерелами, визначте, яким чином у творчості Мікеланджело проявилися гуманістичні ідеї.

4. Рафаель Санті (1483–1520) і Тиціан Вечелліо (1477–1576)

Рафаеля Санті називають світлим генієм італійського Відродження, який поєднав дух античності з духом християнства. За своє коротке життя він зумів зробити дуже багато. Декілька років він керував будівництвом собору Св. Петра в Римі, вкрив фресками стіни багатьох залів папського палацу у Ватикані, створив чудові портрети своїх сучасників. У його роботах відтворено найтонші відтінки людських почуттів, духовну та фізичну красу персонажів. Новий ідеал людини він передавав у портретах і численних зображеннях Мадонн.

Вершиною творчості Рафаеля вважають створену у 1513 р. «Сікстинську Мадонну». Перед нами не просто Мадонна, а жінка, матір. У створенні узагальненого образу ідеальної, але все ж таки людини — головний сенс творчості Рафаеля.

Тиціан Вечелліо вважається неперевершеним майстром портрета. Тиціан ще не досяг тридцятиліття, коли його було визнано найкращим художником Венеції. Він приділяв увагу як біблійним сюжетам («Христос і Магдалина», «Покладання в труну»), так і античним («Тарквіній та Лукреція», «Викрадення Європи»).

У своїй творчості Тиціану вдавалося відтворювати різні риси характеру героїв: велич, скупість, лицемірство, хитрість тощо. Найвідомішими його роботами є портрети кардинала Іпполіто Медічі та кінний портрет Карла V Габсбурга, який вважається взірцем парадного портрета. Творчість Тиціана мала великий вплив на майстрів нової мистецької епохи — бароко.

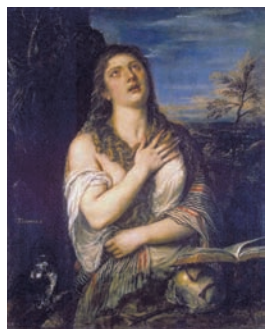
- ▶ Назвіть відмінності, які ви помітили у творчості Рафаеля Санті й Тиціана.

Мікеланджело
Буонарроті
«Мойсей»,
1513–1515 рр.

Рафаель Санті
«Сікстинська
Мадонна»,
1512–1514 рр.

Тиціан «Марія
Магдалина,
що кається», 1565 р.

5. Архітектура доби Відродження

Культура італійського Відродження сприяла й змінам в архітектурі. Споруди тих часів вирізняються симетричністю пропорцій, досягнутим завдяки тому, що архітектори доби Відродження спиралися на зразки Античності, а також на технічні вдосконалення своєї епохи.

У часи Ренесансу в Італії було збудовано чимало вілл, які стали символом епохи в архітектурі.

Розвиток архітектури Італії доби Високого Відродження пов'язаний із Донато Браманте (1444–1514), який визначив напрями її розвитку у XVI ст. Його творчість пов'язана з Римом. Туди Браманте як головного архітектора міста запросив сам папа Юлій II. Глава Католицької церкви вирішив перебудувати Рим. За проєктом Браманте у 1506 р. розпочалося спорудження собору Святого Петра в Римі — головного храму католицького світу. Проте збудувати собор Браманте не встиг. За дорученням папи Павла III Мікеланджело доопрацював проєкт, за яким будівництво було завершено 1590 р.

- Назвіть найвидатніше творіння Браманте.

6. Франсуа Рабле (бл. 1493–1494)

Гуманізм віднайшов свої прояви і в літературі. Традиційна народна культура та ідеали Відродження поєдналися у книзі французького письменника Франсуа Рабле (1493–1553) «Гаргантюа і Пантагрюель». Це — книга-казка, головними героями якої є велетень Гаргантюа та його син Пантагрюель. Велетні — звичні персонажі французьких казок, проте в давні казки та легенди Рабле вклав новий зміст. Він безжально, з використанням народного гумору, висміяв звичаї та життя феодалів, Католицької церкви, схоластів і Папи Римського.

На противагу суспільству, в якому жив, письменник вигадав монастир Телем, де був єдиний

*Вілла Фарнезе, XV ст.
Сучасний вигляд*

- Які ознаки ренесансної архітектури ви можете простежити на зображенні вілли?

*Собор Святого Петра у Римі.
Сучасний вигляд*

*Невідомий художник
«Портрет Франсуа
Рабле», XVI ст.*

закон — «Роби те, що хочеш». У цьому монастирі кожен мав можливість духовно вдосконалюватися та творити добрі діла. Рабле описав вигадані краї, у яких сучасники, однак, вгадували знайомі їм реалії.

Після появи цієї книги проти Рабле виступила Католицька церква, і видання заборонили. Усе ж таки це не завадило популярності згаданого твору.

- ▶ Висловіть власні міркування про те, що висміював у своєму творі Франсуа Рабле.

7. Нікколо Макіавеллі (1469–1527)

Одним із найбільш суперечливих мислителів доби Відродження є **Нікколо Макіавеллі** (1469–1527). Дискусії довкола того, як розуміти його трактат «Державець», не вщухають і досі.

Одні вважають мислителя безпринципним негідником, інші — реалістом, який насмілювався зобразити світ таким, яким він був насправді.

У творі «Державець» Макіавеллі порушив питання про те, як саме правитель має керувати державою та як співвідносяться мораль і влада. Він уважав, що влада належить тому, хто зуміє її взяти. Державець — поєднання таланту і хитрощів — має постійно зважати на реальний стан речей і забути про будь-які докори сумління. Сумління може лише заважати правителеві в його діяльності.

Макіавеллі одним із перших висунув ідею, що держава створюється не Богом, а людьми. У своєму творі мислитель радив правителю піклуватися про підтримку народу, оскільки в іншому разі, з настанням небезпеки, в нього не буде прихильників. Він розумів і те, що для забезпечення своєї влади правитель мусить вдаватися до непопулярних заходів. Тому Макіавеллі радив переможцеві, який захопив державу, одразу вжити таких заходів, щоб не повертатися до цього згодом.

На природу людської натури Макіавеллі дивився дуже тверезо. Він твердив, що люди хтиві, боязливі, схильні до зради. Для того щоб успішно керувати, правитель має використовувати ці людські риси у своїх інтересах: залучати до себе людей обіцянками й подарунками, зіштовхувати противників, аби не дати їм об'єднатися.

Католицька церква рішуче засудила його твір, як і більшість правителів європейських країн, при тому, що самі вони діяли так, як описано в цій книзі.

- ▶ Охарактеризуйте основні принципи політики правителя, сформульовані Нікollo Макіавеллі.

*Санті ді Тімо
«Портрет Нікколо
Макіавеллі», 1537 р.*

8. Гуманізм Мігеля Сервантеса де Сааведри

Творчість Мігеля Сервантеса де Сааведри (1547–1616) вважають вершиною іспанської літератури XVII ст. Це той автор, який заслужив визнання і любов читачів свого світу лише однією своєю книгою: «Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчський». Головний герой — дворянин Алонсо Кіхано (Дон Кіхот), що уявив себе мандрівним лицарем, мріяв відродити лицарство тоді, коли його часи вже давно минули. Дон Кіхот намагався справедливо жити у реальному світі: він прагнув захищати нещасних і карати їхніх кривдників. Мета його вчинків була сповнена шляхетності. Проте Дон Кіхот зазнавав лише невдач.

Сервантес був гуманістом, і це знайшло відображення в образі Дон Кіхота: «Нехай сльози бідняка, — казав Дон Кіхот, — викличуть у тебе за однаково сильного відчуття справедливості більше співчуття, ніж скарги багатія». У цих словах — відлуння думок, що були занадто сміливими, навіть небезпечними в Іспанії XVII ст. У романі поруч із Дон Кіхотом його вірний товариш — селянин Санчо Панса. Він часто буває незграбним, смішним, але водночас є носієм народної мудрості. Роман «Дон Кіхот» став великою книгою великого письменника, який усім своїм серцем любив людей.

- ▶ Поміркуйте, як саме гуманізм проявився у творі Сервантеса.

9. Еразм Роттердамський

Під впливом італійських міст мистецтво Відродження та ідеї гуманізму поширилися в країнах Північної Європи. Проте тут на становлення нової культури вирішальний вплив мала не антична спадщина, а християнство. Нові ідеї прокладали собі шлях у боротьбі з офіційним релігійним вченням Католицької церкви, готуючи ті зміни у духовному житті людей, що відбуються в роки Реформації.

Видатним гуманістом і представником Північного Відродження став Еразм Роттердамський (1466 або 1469–1536). Його діяльність пов'язана з багатьма європейськими країнами — Англією, Нідерландами, німецькими, італійськими й швейцарськими містами. У своїх літературних творах він розглядав християнство як вищий етап морального розвитку людства, підготований попереднім періодом античної культури й науки. Саме античність, на його думку, надала важливого значення людяності й людській гідності у загальному процесі морального самовдосконалення.

У своїх сатирах «Похвала глупоті», «Просто розмови» Еразм Роттердамський викривав паскудність, формалізм, догматизм і відсутність будь-якого розумного початку — «глупоту» в усіх сферах життя — політичній, церковній, культурній. Як один з найвищих проявів глупоти він засуджував війну.

- ▶ Як Еразм Роттердамський ставився до християнства?

*Пам'ятник
Мігелю
Сервантесу.
Мадрид, Іспанія,
1835 р.*

10. Північне Відродження у живописі

Північним Відродженням називають культуру Ренесансу в країнах, розташованих на північ від Італії: Нідерландах, Франції, Англії, німецьких землях. Ви вже ознайомилися з мислителями та літераторами Північного Відродження — Еразмом Роттердамським та Франсуа Рабле.

► Що ви пам'ятаєте про творчість цих людей?

У північноєвропейському мистецтві поєдналися впливи італійського Відродження, фольклору та християнства. У другій половині XV ст. розквітло образотворче мистецтво Нідерландів, а кінець XV — перша половина XVI ст. стали «золотою добою» для німецьких земель.

Ян ван Ейк (1385–1441) був одним з перших художників, хто почав малювати олійними фарбами. Його картини вражають деталізованістю, але при цьому вони не захаращені дрібницями. Основою його творчості були картини на релігійні сюжети, але також він майстерно виконував портрети. Однією з найвідоміших його картин є «Портрет подружжя Арнольфіні». На ній зображено подружжя заможних міщан, що стоять на порозі кімнати.

Ієронімус Босх «Сад земних насолод». Фрагмент триптиха, 1500–1510 рр.

Ян ван Ейк «Портрет подружжя Арнольфіні», 1434 р.

Одним з найвідоміших і найдивовижніших нідерландських художників є **Ієронімус Босх** (бл. 1460–1516). Його творчість є вкрай неоднозначною, і дослідники вже давно намагаються зрозуміти той глибинний зміст, який вкладав він у свої творіння. У триптиху «Сад земних насолод» він зобразив біблійний Рай, де все живе перебуває у злагоді й радості, а в «Спокусах Святого Антонія» — момент його життя, коли злі сили намагалися збити Св. Антонія з обраного шляху. У своїй творчості Босх порушував як «вічні проблеми», так і злободенні.

Ганс Гольбейн Молодший (1497(1498)–1543) досяг небаченої доти майстерності та реалізму у створенні портретів. Він був придворним художником англійського короля Генрі VIII.

На картинах **Пітера Брейгеля Старшого** (1525 (1530)–1569) зображено сцени з народного життя та фольклору. Чи не тому на них красиве існує поряд із потворним, а радість — із трагедією. Незвичайним є його полотно «Нідерландські приказки», де зображено буквально розуміння народних висловів. Сценка, де чоловік намагається зістригти шерсть зі свині, як з вівці, ілюструє приказку «багато галасу, мало шерсті» (багато слів, мало роботи), над ними чоловік в обладунку з ножем в зубах (приказка «озброєний до зубів») надягає на шию kota великого дзвоника («чіпляти на kota дзвоника» — робити справу, яка не принесе користі).

Чільне місце в німецькому мистецтві цієї доби посідає **Альбрехт Дюрер** (1471–1528). Він вирізнявся характерною для майстрів Відродження різноманітністю вподобань: цікавився анатомією, математикою, інженерною справою, живописом і виготовленням гравюр.

Дюрер написав багато портретів відомих сучасників, що жили і діяли в ті буремні роки в Німеччині. Особливою майстерності Дюрер досяг у мистецтві гравюри. Він, використовуючи відомі біблійні сюжети, вкладав у них новий зміст. Відома серія його гравюр, присвячена біблійному Апокаліпсису.

- Назвіть видатних представників Північного Відродження.

*Пітер Брейгель Старший
«Мисливці на снігу», 1565 р.*

*Альбрехт Дюрер
«Автопортрет»,
1498 р.*

*Гравюра Альбрехта
Дюрера «Завць»,
1502 р.*

Висновки

Майстри італійського Високого Відродження своєю творчістю сприяли поширенню в європейському суспільстві нових ідеалів, нових поглядів на людину та її місце в навколишньому світі. Для Північного Відродження було притаманне звернення до проблем, що хвилювали тогочасну людину, умов її повсякденного життя, непевності в сьогоденні.

Запитання та завдання

I

1. Укажіть хронологічні рамки Високого відродження.
2. Охарактеризуйте особливості культури Відродження. Які особливості мало Північне Відродження порівняно з італійським?
3. Якою була архітектура доби Високого Відродження? Назвіть видатні зразки архітектури цього періоду.
4. Як ви розумієте поняття «гуманізм»? Перелічіть видатних митців та мислителів-гуманістів.
5. Чим уславився Еразм Роттердамський?
6. У чому полягала суть поглядів Макіавеллі на державу і владу?

II

1. Поясніть значення терміна «секуляризація». Спробуйте навести приклади цього явища у мистецтві Високого Відродження.
2. Уявіть, що вам доручено завдання підготувати музейну експозицію «Високе Відродження» або «Північне Відродження» на вибір. За потреби скориставшись додатковими джерелами, підготуйте добірку з 8–10 експонатів, які б розкривали цю тему. Свій вибір обґрунтуйте. Якою була архітектура доби Високого Відродження? Назвіть видатні зразки архітектури цього періоду.
3. Використовуючи додаткові джерела, підготуйте доповідь або презентацію про одного з митців епохи Відродження або про його твір.
4. Коротко охарактеризуйте творчість митців Північного Відродження.
5. Складіть таблицю «Титани італійського Високого Відродження».

Митець	Роки життя	Видатні твори	Характерні особливості стилю

6. Визначте спільні та відмінні риси, притаманні творчості «титанів» італійського Високого Відродження.

А тим часом в Україні...

1450–1494 рр. — життя та діяльність Юрія Дрогобича (Юрія Котермака, Генерія з Русі).

§ 6. Реформація та релігійні війни

Пригадайте:

1. Що ви знаєте про історію Священної Римської імперії?
2. Охарактеризуйте роль Церкви у середньовічному суспільстві.

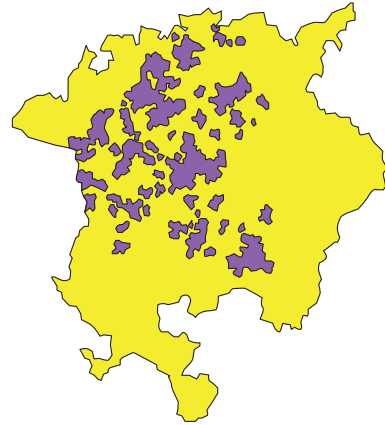
1. Католицька церква напередодні Реформації

У житті Західної Європи Католицька церква відігравала провідну роль, також вона була дуже впливовою політичною організацією. Вона контролювала тогочасну освіту — без дозволу Папи Римського не міг відкритися жоден університет. Церква володіла багатьма землями у різних європейських країнах. Так, у німецьких землях Священної Римської імперії їй належала третина від усіх земельних володінь, копальні та навіть цілі міста.

Проте авторитет Католицької церкви і римських пап підірвали корупція та симонія (узаконена купівля церковних посад). Церковна еліта вела надзвичайно розкішне життя. Наприклад, улюбленими розвагами папи Лева X (1513–1521), який походив із заможної італійської родини Медічі, були полювання та бенкети. На них він витрачав всі свої доходи та навіть кошти, накопичені попередніми папами. Для того, щоб наповнити спустошену скарбницю, Лев X наказав розпочати продаж **індульгенцій**.

! **Індульгенція** — (лат. *indulgentia*, від *indulgeo* — дозволяю) у римокатолицькій церкві документ, яким Церква «звільняє» вірянина від покарання за гріхи.

Така поведінка церковнослужителів викликала невдоволення і в простого народу, який порівнював власне скромне існування із життям священників та осо-

Карта церковних володінь у Священній Римській імперії на поч. XVI ст.

- Як наведена карта характеризує становище Католицької церкви в німецьких землях?

Приклад надрукованої індульгенції, до якої у відповідні пропуски в тексті від руки вписувалося ім'я покупця, XVI ст.

бливо єпископів, і у видатних людей, які не бачили у поведінці духівництва належного християнського смирення.

Найбільше негативні сторони діяльності Католицької церкви були помітними у німецьких землях Священної Римської імперії. Ці території заповнили продавці індульгенцій, «реліквій» та різні збирачі коштів на користь Церкви. Продаж індульгенцій був настільки масовим, що на заздалегідь друкованих бланках просто вписувалось ім'я покупця. Ціна тогочасної індульгенції залежала від важкості гріха. Ця практика викликала величезне обурення серед населення.

- ▶ Що таке індульгенція?
- ▶ Поміркуйте, що саме у Католицькій церкві початку XVI ст. викликало найбільше невдоволення у вірян.

2. Мартін Лютер і початок Реформації

За переказами, **31 жовтня 1517 р.** німецький богослов **Мартін Лютер** (1483–1546) оприлюднив аркуш, що містив 95 тез, які критикували Католицьку церкву та Папу Римського, а також містили власне бачення Лютером християнської віри. Саме з публікації Мартіном Лютером своїх «95 тез» у Європі розпочалося явище Реформації, яке розтягнулося на багато десятиліть і докорінно змінило життя європейців.

Цікаво знати

Вважається, що Мартін Лютер оприлюднив свої «95 тез», прикріпивши їх 31 жовтня 1517 р. до воріт замкової церкви у Віттенберзі. Проте сучасні історики припускають, що цієї події насправді не було. Однією з причин вони вказують те, що така дія з боку Лютера була б великим виявом неповаги до власника замку та місцевого єпископа, а Лютер, навпаки, виступав за мирну перебудову Церкви. Крім того, вчені дослідили, що людина, яка вперше згадує про те, що Лютер нібито прибав «95 тез» до дверей церкви, не була свідком тих подій.

Мартін Лютер стверджував, що людині для відпущення гріхів не потрібно купувати індульгенції, бо вони не гарантують прощення. Очищення людини від гріхів здобувається лише щирим каяттям і Божою милістю. Для християнина головне — не обряди і показовість, а щира віра. Також Лютер проповідував, що єдиним авторитетом у справах віри є Святе Письмо, а всі інші правила і канони, розроблені Церквою, є «людськими вигадками». Він виступав проти вшановування ікон, розкішного прикрашання храмів та пишних відзначень церковних свят, спеціальних коштовних облачень для священників.

Католицька церква засудила позицію Лютера. Його оголосили єретиком і відлучили від Церкви.

Лукас Кранах Старший «Портрет Мартіна Лютера», 1529 р.

Проте прості люди в німецьких землях, а також деякі місцеві правителі підтримали Лютера.

Так вчення Мартіна Лютера (його називають **лютеранство**) стало підґрунтям для **Реформації**, яка згодом охопила різні верстви населення та різні країни.

Боротьба між послідовниками ідей Лютера (згодом їх почали називати **протестантами**) та Церквою і її прихильниками переросла у війну, яку невдало намагався приборкати сам імператор Священної Римської імперії. У 1555 р. в місті Аугсбург сторони протистояння уклали **Аугсбурзький релігійний мир**. За ним визнавалося рівноправ'я католицьких та протестантських володарів у німецьких землях. Він формулювався за принципом: «**чия влада, того й віра**».

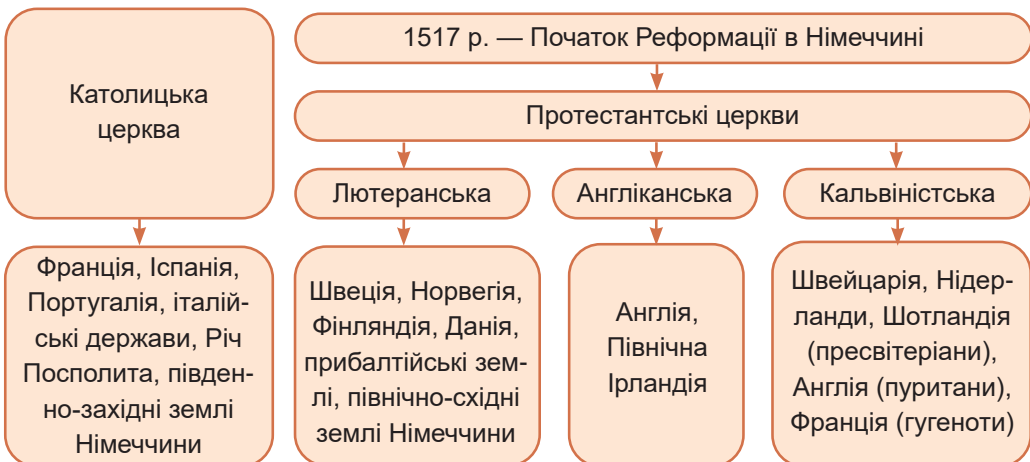
- ▶ Сформулюйте основні принципи лютеранства.

- ❗ **Реформація** — церковно-релігійний і суспільно-політичний рух, що виник у XVI ст. у країнах Західної і Центральної Європи та виступав за оновлення Церкви на євангельських принципах і проти зловживань папської влади.
- ❗ **Протестантизм** — один з основних (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямів у християнстві, що виник внаслідок Реформації у XVI ст. Його вихідними формами були лютеранство, кальвінізм та англіканство.
- ❗ **Лютеранство** — напрям протестантизму, що виник у ході Реформації в Німеччині в XVI ст. У його основі лежить учення Мартіна Лютера.

Видання Біблії. Переклад Лютера. На той час богослужіння велися незрозумілою простому народові латиною, Лютер же виступав за переклад Біблії німецькою мовою і здійснив цей переклад, який видали у 1522 р.

Поширення Реформації в Європі

3. Жан Кальвін і кальвінізм

Ідеї Реформації поширилися за межі німецьких земель, у тому числі до Швейцарії. Тут центром реформаційного руху стала Женева. Її мешканці підтримали лютеранських проповідників і змусили католицьке духовництво залишити місто.

У 1541 р. до Женеви переїхав француз **Жан Кальвін** (1509–1564). Він став релігійним і політичним лідером міста і залишався ним до своєї смерті.

! **Кальвінізм** — напрям протестантизму, що виник у процесі Реформації у Швейцарії в XVI ст. У його основі лежить учення Жана Кальвіна.

Кальвін розробив учення, в основі якого була ідея про божественне призначення. Він уважав, що доля кожної людини заздалегідь визначена Богом, і лише він вирішує, потрапить людина до пекла чи до раю. Але вона все одно має працювати і накопичувати гроші. Якщо є шанс отримати прибуток, то його потрібно використати — стверджував Кальвін. Він уважав багатство й успіх у справах ознакою Божого благословення, і навіть виправдовував лихварство. Погляди Кальвіна припали до смаку в тих країнах, де розвивалось підприємництво. Вони стали основою для формування свідомості ділової людини цієї та наступних епох.

Вчення Кальвіна поширилося на інші землі. Нідерланди прийняли кальвінізм. Прихильники течії були також у Польщі та Угорщині. **Пресвітеріани** в Шотландії були кальвіністами так само, як і **гугеноти** у Франції

Лютеранство	Кальвінізм
Заперечує авторитет Католицької церкви. Не визнає католицької церковної організації та верховенство пап. «Дешева Церква».	
Голова Церкви — світський правитель (князь, король тощо). Водночас стверджує загальне священство: для спілкування з Богом вірянину не потрібні посередники. Священники допомагають тлумачити Біблію.	Церковне самоуправління. Пастора обирає громада. Він слідкує за дотриманням моралі й може втручатися до особистого життя. Заборона свят та розваг.
Спасіння досягається лише завдяки особистій вірі — «спасіння вірою»	Божественне призначення: Бог наперед визначив долю кожного; діловий успіх є ознакою того, що цю людину було обрано для спасіння.
З усіх церковних таїнств визнаються лише хрещення та причастя.	
Головний авторитет — Біблія; принцип «sola Scriptura» («тільки [Святе] Письмо»). Відкидається Святе передання, тобто все, що поза межами Біблії: твори святих, богословів, гімни тощо. Відмова від ушанування святих, ікон, мощей, святих місць, пишних обрядів та коштовного оздоблення церков.	
Богослужіння проводяться мовою, якою розмовляють віряни, у результаті чого виникають переклади Біблії різними мовами.	

та **пуритани** в Англії. Причому пуритани-емігранти в подальшому мали великий вплив і на боротьбу англійських колоній у Північній Америці за незалежність.

У Женеві Кальвіністська церква контролювала всі сфери життя. Там було заборонено танці, пісні, святковий одяг, прикраси. За будь-які провини людей жорстоко карали. Відомо, що за рішенням Кальвіна було страчено семирічного хлопчика за те, що він ударив свою матір. Тих жителів Женеви, які не бажали коритися новим порядкам, позбавляли громадянських прав і виганяли з міста, навіть страчували.

- ▶ Визначте основні принципи кальвінізму. Де був центр його поширення?

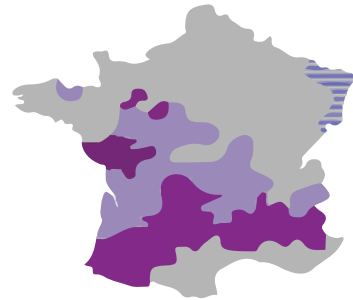
Невідомий художник «Жан Кальвін», XVII ст.

4. Реформація у Франції

У 20-ті рр. XVI ст. у Франції почали поширюватися реформаційні ідеї, які тут з'явилися ще до вчення Лютера, але згодом його вчення сприяло їхньому розвитку та поширенню. У Південній Франції з'явилося чимало прихильників кальвіністського вчення, яких називали **гугенотами**. Проте більшість французів кальвінізм не підтримала. У Франції Католицька церква залишалася символом єдності країни.

На зламі 50–60-х рр. XVI ст. Франція програла у виснажливих Італійських війнах. Розрахунки французьких дворян на те, що у результаті цих війн вони матимуть воєнну здобич, нові землі та посади, не виправдалися. До того ж «революція цін» призвела до різкого зменшення їхніх прибутків. У цій ситуації ідеали Реформації приваблювали дворянство насамперед можливістю захопити церковні землі. Водночас ті, хто залишався вірними королю та Католицькій церкві, розраховували отримати у винагороду за свою вірність володіння противників.

Серед французької аристократії утворилося два угруповання: католики на чолі з герцогами Гізами та гугеноти під проводом принців Бурбонів, яким належало королівство Наварра на кордоні Франції та Іспанії. Між цими двома угрупованнями тривали війни 36 років (1562–1598) й отримали назву **гугенотських (релігійних) війн**.

Території Королівства Франції:

- контрольовані гугенотами
- де проживали і католики, і гугеноти
- контрольовані католиками
- де проживали лютерани

Релігійна ситуація у Франції XVI ст.

- ▶ За допомогою карти охарактеризуйте поширення різних конфесій у Франції XVI ст.

! **Релігійні війни** — збройний конфлікт між представниками різних релігійних груп.

► Як у Франції називали прихильників кальвінізму?

Приводом до початку війн стало вбивство гугенотів у містечку Вассі. **1 березня 1562 р.** герцог Гіз, проїжджаючи зі своїм загоном через нього, напав на гугенотів, які зібралися відправляти богослужіння. Було вбито 23 особи та майже 200 поранено. Католицький Париж зустрів Гіза як героя. Францію охопило полум'я релігійної війни.

У ході неї гугеноти розгорнули боротьбу за зміну королівської династії та у **1576 р.** на півдні Франції створили справжню гугенотську державу — Конфедерацію з окремими органами правління, податками, військом. Її очолив Анрі Наваррський.

У **1585 р.** було створено Лігу — федерацію північно-французьких католицьких міст. Її очолив Анрі Гіз, який висунув претензії на французьку корону. Так країна розкололася на дві частини: гугенотський південь і католицьку північ. Обидва табори вели боротьбу між собою й водночас виступали проти короля.

Закінчилося це тим, що короля Франції Анрі III вбив релігійний фанатик, і в країні запанувало беззладдя. Налякані ситуацією в державі, дворянство та буржуазія погоджувалися визнати королем Анрі Наваррського, але поставали до нього вимогу перейти у католицизм. Анрі відповів на це словами, що відразу стали крилатими:

«Париж вартий меси!» (меса — католицька церковна відправа) і погодився стати католиком. У 1594 р. він став королем **Анрі IV (1594–1610 рр.)**.

Варфоломіївська ніч

Гугенотські війни завершилися виданням у **1598 р. Нантського едикту**. Католицизм визнавався панівною релігією у Франції, але гугеноти отримали дозвіл вільно сповідувати свою віру та утворювати релігійні громади в усіх містах, окрім Парижа. Вони могли займати будь-які державні посади. Як гарантію здійснення цієї угоди гугеноти зберігали на півдні 200 фортець із гарнізонами та 25-тисячну армію. Значення Нантського едикту полягало в тому, що він поклав край війнам між католиками і гугенотами, надав останнім свободу віросповідання та її гарантії.

► Між якими двома таборами точилися релігійні війни у Франції? Назвіть очільників кожного з них.

Висновки

На початку XVI ст. неналежна поведінка католицьких церковнослужителів викликала велике невдоволення у всіх верств суспільства різних країн. Це невдоволення виразив німецький священник Мартін Лютер, який опублікував свої

«95 тез», у яких засуджував продаж індульгенцій та висловив своє бачення християнської віри. Так розпочалася Реформація — рух, що відкидав авторитет Католицької церкви та виступав за повернення до Біблії як єдиного джерела віри.

На території німецьких земель і Франції протистояння між протестантами та католиками вилилося у тривалі громадянські війни. У німецьких землях це протистояння припинилося з укладенням Аугсбурзького релігійного миру, що проголошував принцип «чия влада, того й віра», у Франції — Нантського едикту, який запроваджував принцип терпимості стосовно гугенотів.

Запитання та завдання

I

1. Коли в німецьких землях розпочалася Реформація? Яка подія вважається її початком?
2. Хто такий Мартін Лютер? Засновником якого релігійного руху він став?
3. Який принцип можна вважати основним для кальвінізму?
4. Поясніть, як ви розумієте термін «протестантизм».
5. Кого у Франції називали гугенотами?
6. У яких країнах внаслідок поширення Реформації встановилася Лютеранська церква?

II

1. Охарактеризуйте основні положення поглядів Лютера.
2. В яких країнах у ранньомодерну епоху поширився кальвінізм?
3. Поясніть, як твердження протестантів про те, що єдиним джерелом віри є Біблія, пов'язане з тим, що вони перекладали її текст національними мовами, наприклад німецькою, французькою.
4. Поясніть, як ви розумієте вислів Анрі IV (Анрі Наваррського) «Париж вартий меси!».
5. **Обговоріть у парах.** Як ви розумієте та чи погоджуєтесь із твердженням «Вчення Кальвіна стало основою для формування свідомості ділової людини цієї та наступних епох»?
6. **Робота у групах.** Порівняйте Аугсбурзький релігійний мир та Нантський едикт. Чи є у них щось спільне?

Запам'ятайте дати:

1517 р. — виступ Мартіна Лютера проти продажу індульгенцій; початок Реформації в Німеччині.

1555 р. — укладення Аугсбурзького релігійного миру.

А тим часом в Україні...

1529 р. — ухвалення I Литовського статуту.

§ 7. Контрреформація

Пригадайте:

1. Що таке єресь? 2. Поясніть значення поняття «Реформація».

1. Контрреформація

Реформація стала величезним потрясінням для Католицької церкви. Цілі країни розривали свої зв'язки з Папою Римським: Англія, Швеція, Данія, Норвегія, частина населення Франції, німецьких земель, Чехії та Угорщини перейшла у протестантизм.

Коли виникла небезпека поширення протестантських ідей в Італії, папа **Павло III** (1534–1549 рр.) у 1542 р. створив Конгрегацію верховної інквізиції — суд, який мав боротися з поширенням єресі, а протестантизм Католицька церква вважала однією із єресей. Папа наказав викорінювати найменші прояви єресі, «...у жодному разі не діяти м'яко, ніколи не сумніватися, і якщо для прикладу іншим буде потрібно покарання — робити це без вагань». Так «залишки лютеран» і «прибічники еразмізму» засуджувалися інквізицією до спалення.

У 1559 р. за наказом папи було видано «Індекс заборонених книг». Перелічені в «Індексі...» книжки вилучались і спалювалися на площах разом із портретами авторів. Винним у читанні або переховуванні заборонених книг загрожував суд інквізиції. Цей список постійно оновлювався і проіснував до 1966 р. Крім творів Жана Кальвіна та Мартіна Лютера, до цього переліку потрапили твори чи не всіх тогочасних філософів і вчених: Миколая Коперника, Еразма Роттердамського, Рене Декарта, Томаса Гоббса та багатьох інших.

Водночас служителі Католицької церкви розуміли, що потрібно не лише боротися з «єрессю» протестантизму, але й те, що їхня власна Церква терміново потребує реформ. Так розпочався рух за оновлення Католицької церкви, який отримав назву **Контрреформація** (1545–1648 рр.).

Папа Римський доручив раді церковних учених розробити проєкт реформи для зміцнення Католицької церкви. Затвердити цю реформу мав церковний собор, який зібрався в місті Тренто (лат. Tridentum) (Італія). **Триденський собор** працював із перервами упродовж **1545–1563 рр.** У результа-

Паскуале Каті «Триденський собор». Фрагмент фрески в церкві Санта-Марія-ін-Трастевере. Рим, 1588 р.

ті його роботи було впорядковано всі сторони життя Католицької церкви, у тому числі канон Біблії, порядок богослужінь (меса), ієрархія церковнослужителів, визначено перелік догматів, святих та церковних свят. На противагу протестантизму було визначено, що Католицька церква є єдиним авторитетом, який має право тлумачити Біблію. Ухвалені Тридентським собором рішення значною мірою і досі визначають те, якою є Католицька церква.

Однією зі складових Контрреформації історики називають і створення нових чернечих орденів: капуцинів (1525), єзуїтів (1534) та ораторіанців (1558), діяльність яких спрямовувалась на розширення впливу та зміцнення авторитету Католицької церкви. Капуцини проповідували повернення до ідеалів аскетизму та безкорисливої допомоги, як це заповідав святий Франциск Ассизький. Головним завданням єзуїтів було поширення католицизму в усьому світі. Ораторіанці отримали свою назву від ораторій — приміщень, де збиралися разом священники та миряни для спільного вивчення Біблії. На відміну від інших орденів, ораторіанці не складали чернечих обітниць. В приміщеннях-ораторіях, нерідко у супроводі музики, ставились сцени на релігійні сюжети. Згодом вони переросли в окремий вид музичних творів — ораторію.

! **Контрреформація** — заходи, здійснювані Католицькою церквою в 40-х рр. XVI — 60-х рр. XVII ст. з метою власного оновлення і протидії поширенню протестантизму.

! **Церковний собор** — зібрання вищих церковних сановників для вирішення ключових питань церковного устрою.

У ході Контрреформації зміцнили та впорядкували структуру Католицької церкви, заборонили продаж індульгенцій, встановили єдині правила ведення богослужінь, ухвалили рішення про відкриття семінарій — на-

Контрреформаційні заходи	
Заходи:	Характеристика:
Реформування Католицької церкви	Тридентський собор (1545–1563) — закріплено основи католицизму: <ul style="list-style-type: none"> оголошення Католицької церкви як посередника між Богом та людьми; збереження вшановування ікон та святих; встановлено єдиний непорушний канон Біблії латинською мовою; встановлено єдиний зразок меси, який був дійсний протягом наступних 400 років; затверджено чіткий перелік догматів.
Створення релігійних орденів	<ul style="list-style-type: none"> Орден капуцинів (1525) Орден єзуїтів (1534) Орден ораторіанців (1588)
Протидія протестантизму	<ul style="list-style-type: none"> Діяльність інквізиції; Створення «Індексу заборонених книг» (1543)

вчальних закладів для майбутніх священників. У 1582 р. провели календарну реформу — запроваджено **григоріанський календар**, яким зараз послуговуються у більшості країн світу.

- ▶ Що таке Контрреформація?

2. «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів)

Спадок єзуїтів

Єзуїти зібрали багато цінних відомостей про життя та звичаї народів, серед яких проповідували. Крім того, вони досліджували мови цих народів. Єзуїти першими уклали японсько-португальський словник та граматики японської і в'єтнамської мов, розпочали вивчення санскриту. У 1594 р. в Макао (сучасний Китай) єзуїти відкрили колегію, яка, крім іншого, стала центром вивчення китайської та японської мов.

Висновки

Поширення Реформації змусило Католицьку церкву, з одного боку, активізувати заходи з придушення протестантизму, який вона вважала ерессю, а з іншого — розпочати рух за своє оновлення. Цей рух отримав назву Контрреформація. Зміцнення та об'єднання Церкви, упорядкування догматів, правил богослужінь, запровадження освітніх закладів сприяло відновленню її могутності і навіть розширенню впливу на деякі країни. Одним із головних знарядь Контрреформації стало «Товариство Ісуса», основним завданням якого було поширення католицизму в усьому світі.

Запитання та завдання

I

1. Поясніть значення терміну Контрреформація.
2. Укажіть причини та наслідки Контрреформації.
3. З якою метою було створено орден єзуїтів?
4. Яке значення для Католицької церкви мав Тридентський собор?
5. Чому єзуїти приділяли велику увагу освіті та вихованню молоді?
6. Як ви розумієте поняття «місіонерство»?

II

1. Дайте коротку характеристику явищу Контрреформації.
2. З якою метою, на вашу думку, Католицька церква створила «Індекс заборонених книг»?
3. Як запровадження освітніх закладів для майбутніх священників (семінарій) мало допомогти в оновленні Католицької церкви?
4. Чому, на вашу думку, серед усього іншого Католицька церква реформувала і календар?
5. **Обговоріть у парях.** Поміркуйте, з якою метою єзуїти активно займалися вивченням культури корінних народів Азії та Америки.

6. **Робота в групах.** Поміркуйте, чому Католицька церква вважала протестантизм ерессю.

Запам'ятайте дати:

1545–1648 рр. — період Контрреформації.

1545–1563 р. — Тридентський церковний собор.

1534 р., 1540 р. — заснування та затвердження «Товариства Ісуса».

А тим часом в Україні...

1574 р. — видано перші друковані книги «Буквар» та «Апостол».

1575 р. — заснування єзуїтської колегії в Ярославі (сучасна Польща).

1581 р. — видано перший друкований переклад Біблії церковнослов'янською мовою.

§ 8. Культура бароко.

Народження нової європейської науки

Пригадайте:

1. Вкажіть особливості культури Відродження.
2. Які характерні риси були притаманні розвитку науки у Середньовіччі?

1. Особливості мистецтва бароко

Наприкінці XVI ст. в Італії народився стиль **бароко** (від *итал.* *barocco* — вибагливий, химерний), який у XVII ст. поширився іншими європейськими країнами. Він став настільки популярним, що XVII ст. нерідко називають «століттям бароко». Мистецтво епохи бароко було започатковане у папському Римі, а його виникнення пов'язане з поширенням ідей Контрреформації. Видовищність і яскраві художні засоби мали підкреслювати грандіозність і всесильність Католицької церкви. У барокових творах головна увага приділяється людським пристрастям і почуттям. Чуттєвий і емоційний харак-

Сучасний вигляд барокової церкви Скальці у Венеції, XVII ст.

тер бароко, у якому митець зображував пристрасні та контрасти, справляв велике враження на глядача.

! **Бароко** (від іт. *barocco* — примхливий, химерний) — доба у мистецтві країн Європи, колоніальної Центральної і Південної Америки кінця XVI — середини XVIII ст.

Найвідомішими майстрами живопису епохи бароко вважаються Рембрандт ван Рейн, Пітер Пауль Рубенс та Дієго Веласкес. Також завдяки творчості письменника Мігеля Сервантеса доба бароко стала «золотим століттям» іспанської літератури.

► Де зародилося мистецтво бароко?

2. Художники доби бароко

Одним із найвідоміших барокових митців є **Рембрандт ван Рейн** (1606–1669). У 30-ті рр. XVII ст. він був найпопулярнішим художником Нідерландів. Відомим його зробила картина «Анатомія доктора Тульпа» — груповий портрет доктора Тульпа і його учнів. Рембрандт уперше, створюючи груповий портрет, вирішив відмовитися від традиційної композиції, де всі персони стоять одна біля одної, позуючи художнику. Картина мала величезний успіх. У своїй творчості він не боявся відходити від усталених норм, чим незмінно дивував сучасників. Його найвідомішими творами є «Анатомія доктора Тульпа», «Нічна варта», «Повернення блудного сина», «Даная», численні портрети, у тому числі членів сім'ї художника.

► Чим особлива картина Рембрандта «Анатомія доктора Тульпа»?

Пітер Пауль Рубенс (1577–1640) був центральною фігурою фламандського мистецтва XVII ст. Спільною рисою, що об'єднувала фламандське мистецтво з нідерландським, була любов до життя в усіх його проявах. Однак якщо на картинах нідерландських майстрів превалювали побутові сцени, портрети бюргерів і міщан, то фламандські художники мали зображати те, що влаштовувало насамперед Католицьку церкву.

Це груповий портрет доктора Тульпа та його учнів. Тут Рембрандт уперше відмовився від традиційної композиції, де всі персони стоять одна біля одної. Ця картина зробила художника відомим

Пітер Пауль Рубенс «Автопортрет з Ізабеллою Брант», 1609 р. Ізабелла була дружиною Рубенса

Це яскраво проявилось у творчості Рубенса, адже він був придворним художником іспанського намісника у Фландрії. Він мав безліч замовлень від знаті та Церкви. Майстер написав сотні картин, уславляючи в яскравих барвах силу, мужність, красу людських почуттів і вчинків.

Він зображав і реальних історичних осіб, і міфологічних персонажів. Творчість Рубенса справила величезний вплив на становлення фламандської школи живопису, а його твори відомі в усьому світі.

- ▶ Хто був основним замовником праць Рубенса? Як це впливало на його творчість?

Сучасники називали іспанського художника **Дієго Веласкеса** (1599–1660) «живописцем істини». Він був придворним художником іспанського короля Філіпа IV. Провідне місце в його творчості посідали портрети. Іспанська аристократія не вимагала, щоб її малювали красивішою, ніж вона була насправді, — вона пишалася своїм походженням, а не красою. Веласкес зображав людей з дивовижною схожістю. Папа Інокентій X, побачивши свій портрет роботи Веласкеса, промовив: «Занадто схожий».

Наприкінці життя митець створив картину «Прялі», де показав красу простих жінок-майстринь, які виткали килим, а поряд із ними — придворних дам, що розглядали готову роботу. Це було останнє велике полотно Веласкеса.

3. Народження нової європейської науки

Підвалини сучасної науки заклав учений **Рене Декарт** (Картезій) (1596–1650). Він відомий не лише відкриттями у сфері математики, а й своєю працею «Міркування про метод», де учений виклав основні засади критичного методу наукових досліджень — того, що ми зараз знаємо, як критичне мислення. Його суть полягає у тому, що сумніватися потрібно в усіх твердженнях, правильність яких не доведена логічно на основі доказів або експериментів. До цього часу наукові побудови у європейській науці мали обов'язково спиратися на Біблію й узгоджуватися з нею. Декарт уважав Бога за першопричину всіх речей, але не використовував Біблію як основу для наукових досліджень, як це було раніше.

Період XVI–XVII ст. у європейських країнах став часом, коли було зроблено важливі кроки у пізнанні людини і законів Всесвіту. Це заклало підвалини для формування природничих наук.

Дієго Веласкес
«Прялі», 1656 р.

Дієго Веласкес
«Портрет папи
Інокентія X», 1650 р.

Франс Галс «Портрет
Рене Декарта»,
1649–1700 рр.

Оригінальна ілюстрація з книги Везалія «Про будову людського тіла», 1543 р. Це було перше дослідження анатомії людини за півтори тисячі років — до цього європейські медики користувалися працями античного філософа Галена (жив у II–III ст.), що містили низку суттєвих помилок

Французький учений Блез Паскаль (1623–1662) здійснив відкриття у математиці та фізиці. На його честь названо одиницю вимірювання тиску — Па (паскаль). Блез Паскаль розробив автоматичну рахівницю — паскаліну

Значних успіхів було досягнуто в розвитку анатомії. Почали проводитися систематичні анатомічні розтини, що дало змогу висунути нові теорії про природу людського організму та винайти нові методи лікування хвороб, базовані не на філософських теоріях, а на дослідах і дослідженнях. Італійський медик **Андреас Везалій** (1514–1564) у 1543 р. видав фундаментальну працю «Про будову людського тіла». Незважаючи на переслідування духовної та світської влади, Везалій здійснював розтини людських трупів, вивчаючи будову тіла людини. Після оприлюднення його праці за вченим стала стежити інквізиція. Його схопили за брехливим звинуваченням у розтині живої людини та засудили до прощі в Палестину, під час якої його корабель розбився. Вчений опинився на безлюдному березі, де й помер від голоду. Проте його ім'я залишилося назавжди в історії медицини як людини, котра започаткувала сучасну анатомію.

Ранньомодерні вчені

Миколай Коперник (1473–1543) дійшов висновку, що Земля разом з іншими планетами обертається навколо Сонця й навколо власної осі, та створив геліоцентричну систему (із Сонцем у центрі) світобудови. Свої погляди він виклав у праці «Про обертання небесних тіл». Коперник працював над нею впродовж 40 років, але, розуміючи, яку реакцію вона викличе, боявся надрукувати. Книга вийшла

Жан-Леон Хюнс «Коперник». Художник зобразив ученого за створенням геліоцентричної схеми світобудови. На передньому плані — розкрита книга зі схемою Птолемея, за якою у центрі Всесвіту знаходиться Земля

у світ у день смерті вченого й супроводжувалася обережною передмовою видавця, в якій той презентував викладену в книзі теорію як цікаву гіпотезу. Працю «Про обертання небесних тіл» засудила Католицька церква, і від 1616-го й аж до 1822 р. трактат перебував у «Індексі заборонених книг».

Наступний крок у дослідженні будови Всесвіту здійснив італієць **Джордано Бруно** (1548–1600). На відміну від Коперника, який центром Всесвіту вважав Сонце, Бруно обґрунтував ідею нескінченності Всесвіту, де існує безліч світів з окремими сонцями. За поширення своєї гіпотези він був заарештований, провів вісім років у в'язниці, але так і не зрікся своїх поглядів. За вироком суду інквізиції його звинуватили в ересі та спалили на багатті. Усі твори Джордано Бруно занесли до «Індексу заборонених книг», де вони перебували до 1948 р.

Італійський учений **Галілео Галілей** (1564–1642) виготовив телескоп зі збільшенням у 32 рази й розпочав із його допомогою регулярні дослідження небесних тіл. Він переконався в безмежності зоряного простору, відкрив кратери на Місяці, плями на Сонці та супутники, що оточують Юпітер. Усе це підтверджувало правильність теорій Миколая Коперника та Джордано Бруно. У 1632 р. він видав працю «Діалоги про дві найвідоміші системи світу — Птолемеєву та Коперникову». У ній Галілео Галілей навів незаперечні докази правильності теорії Коперника. За цю книгу Церква влаштувала суд над 70-річним астрономом. Після п'яти місяців принижень і допитів Галілей підписав каяття. За легендою, після цього він вигукнув: «А все-таки вона обертається!». Лише у 80–90-х рр. XX ст. Католицька церква визнала, що засудження вчених було помилковим, і погодилася з їхніми поглядами на будову Всесвіту.

- ▶ У яких сферах наукових знань відбулися найбільші зрушення в ранньомодерну добу?
- ▶ Який вплив мали на розвиток людства відкриття, здійснені у XVI–XVII ст.?

Робота з історичними джерелами

Витяг із вироку кардиналів щодо Галілея

Висновки

Доба бароко збагатила європейське мистецтво численними мистецькими творами, що поєднували пишність, технічну довершеність та емоційність.

Внаслідок наукових досліджень і відкриттів XVI–XVII ст. було закладено основи сучасних природознавчих наук, створено наукову теорію будови Всесвіту й прокладено шлях до подальшого пізнання ще не відкритих законів природи.

⬇️ Запитання та завдання

I

1. Чим мистецтво бароко відрізнялося від мистецтва Відродження?
2. Як пов'язані зародження бароко та Контрреформація?
3. Який вплив мали на розвиток людства відкриття, здійснені у XVI–XVII ст.
4. Якими були основні досягнення в розвитку астрономії цієї доби?
5. Поясніть, що означала фраза Галілея «А все-таки вона обертається». Про що вона може свідчити?
6. Яке значення мали дослідження анатомії людини, проведені Гарвеєм, Серветом та Везалієм?

II

1. Чому фламандський живопис XVII ст. відрізнявся від нідерландського?
2. Чому праці різних ранньомодерних учених занесли до «Індексу забронених книг»?
3. Використовуючи додаткові джерела, підготуйте повідомлення або презентацію про одного із живописців епохи бароко або ранньомодерних філософів чи учених на вибір.
4. Поміркуйте, як Великі географічні відкриття могли сприяти розвиткові астрономії.
5. **Обговоріть у парах.** Як філософські напрацювання Декарта сприяли розвиткові науки?
6. **Обговоріть у групах.** Чому Католицька церква заперечувала дослідження Галілея, Коперника та Бруно?

А тим часом в Україні...

1578 р. — заснування Острозької академії.

1632 р. — об'єднання Лаврської і Братської шкіл у Києво-Могилянський колегіум.

XVII–XVIII ст. — розквіт «козацького бароко».

**Практична робота за розділом II «Високе Відродження.
Реформація в Західній Європі»**

**Узагальнення знань за розділом II «Високе Відродження.
Реформація в Західній Європі»**

ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ в XVI–XVII ст.

§ 9. Франція у XVI–XVII ст.

Пригадайте:

1. Якими були причини релігійних (гугенотських) війн у Франції?
2. Назвіть головні риси централізованої держави у Франції наприкінці XV ст.

1. Правління Анрі IV Бурбона

Як ви вже знаєте, у XVI ст. Франція пережила протистояння двох великих релігійних спільнот — католиків та гугенотів (протестантів). Ця кривава ворожнеча завершилася тим, що у 1594 р. французький трон посіла нова династія — **Бурбонів**. Першим її представником став король **Анрі IV** (1553–1610). Для примирення ворожих таборів він у 1598 р. видав Нантський едикт.

Анрі IV французи називали «добрим королем». При ньому було дано лад господарству країни, яке занепало за роки релігійних війн, податки для населення було впорядковано і зменшено. Французи запам'ятали вислів короля про те, що добробут у Франції настає тоді, коли в кожного селянина в неділю в горщику варитиметься курка. Попри низку позитивних змін у житті країни, досягти обіцяної курки у кожному горщику монарху не вдалося. Анрі IV загинув від руки релігійного фанатика.

Господарське піднесення країни за правління Анрі IV перш за все було пов'язане з діяльністю першого міністра Франції **Максимільяна де Бетюна Сюллі** (1560–1641). Він уважав, що джерелом багатства країни має стати сільське господарство. За Сюллі впровадили такі новації:

- зменшили розмір земельного податку (талья), скасували борги за попередні роки;
- збирачам податків заборонили залишати частину із зібраного собі — всі суми мали передаватися до державної скарбниці;

*Пурбус Франс Молодший
«Портрет Анрі IV»,
близько 1622 р.*

Луї (або Антуан) ле Ньєн «Селянський інтер'єр з флейтистом», 1642 р.

Попри обіцянки Анрі IV, життя селян було дуже важким. Смертність була високою від голоду та хвороб.

Селяни нерідко повставали проти непомірних податків.

Влада жорстоко придушувала такі виступи. Через це кількість населення Франції з 1610 по 1650 р. лишається незмінною

- селянам дозволили вільно користуватись общинними землями;
- дозволили безмитну торгівлю зерном і вином у межах країни;
- щорічно виділялися державні кошти на осушення боліт, будівництво доріг, мостів, поштових станцій;
- обмежили ввезення іноземних промислових виробів, заборонили вивіз сировини;
- із королівської скарбниці надавалися субсидії власникам мануфактур для розширення виробництва;
- з'явилися королівські мануфактури, що виготовляли шовк, порцелянові вироби, парфуми.

Свою зовнішню політику Анрі IV спрямовував на розвиток заморської торгівлі. Було відкрито Ост-Індійську торговельну компанію. У 1604 р. розпочалася французька колонізація Канади — експедиція Семюеля де Шамплена заснувала тут першу колонію — Нову Францію та місто Квебек.

- ▶ Як називалася перша французька колонія в Америці?
- ▶ Яку королівську династію започаткував Анрі IV?

2. Кардинал Рішельє

Продовжувачем справи Анрі IV та Сюллі став перший міністр при дворі короля **Луї XIII** (1601–1643) герцог Арман Жан дю Плессі Рішельє (1585–1642). Також відомий як **кардинал Рішельє**. Він уважав, що для зміцнення держави сваволю знаті потрібно обмежити, а королівську владу, навпаки, посилити. Для досягнення цього він припинив скликати Генеральні штати й обмежив права Паризького парламенту. Одним з кроків на шляху зміцнення Франції Рішельє вважав ліквідацію гугенотської республіки на півдні країни. Король обмежив права гугенотів. А коли вони повстали, Рішельє придушив виступ за допомогою королівської армії. Їхні фортеці було

зруйновано. У 1629 р. король видав «Едикт милості», за яким за гугенотами зберігалися їхні релігійні права, але заборонялося мати гарнізони і фортеці.

Кардинал розгорнув рішучу боротьбу проти старої родової аристократії, яка за впливовістю нерідко могла суперничати з королем. Усіх, хто не бажав підкорюватися королівській владі, висилали за межі країни або ув'язнювали. Під загрозою смертної кари накладено заборону на дуелі — поєдинки між знатними людьми. Для виконання своїх рішень на місцях кардинал реорганізував систему управління та зробив її залежною від короля, а не місцевих феодалів. У провінції призначалися **інтенданти** — королівські урядники, які повністю відповідали за надходження податків і стан справ у провінціях. Оскільки інтенданти отримували від короля платню, вони були його вірними слугами.

За Рішельє Франція розпочала створювати свою колоніальну імперію, конкуруючи у цьому з Англією та Нідерландами. Але головним зовнішнім ворогом Рішельє вважав Іспанію, тому підтримував її ворогів — німецьких протестантських князів, Нідерланди, Данію, Швецію. У 1635 р. Франція втрутилася в Тридцятилітню війну. Дипломатією кардинал домогся послаблення впливу Іспанії у Європі.

Велику увагу кардинал приділяв також розвитку науки і культури. За Рішельє у Франції з 1631 р. почала виходити перша газета.

Для проведення своєї політики Рішельє потребував багато коштів. Податки зросли в декілька разів, що наприкінці 30 — на початку 40-х рр. XVII ст. призвело до численних селянських повстань.

- ▶ З якою метою Рішельє втрутився у Тридцятилітню війну?
- ▶ Що таке «Едикт милості»? Поміркуйте, чому йому дали таку назву.

Шарль Луї Делю «Відпочинок кардинала», сер. XIX ст. Кардинал Рішельє був знаменитий своєю любов'ю до котів. Він утримував близько двадцяти цих тварин

Французький мушкетер — солдат, озброєний вогнепальною зброєю — мушкетом. Малюнок 1660 р.

3. Абсолютизм Луї XIV

Формування **абсолютної монархії у Франції** завершилося за правління **Луї XIV** (1643–1715).

У 1648–1653 рр. проти короля і його всевладного першого міністра — Мазаріні — виступили роздратовані зміцненням центральної влади аристократи, а також жителі Парижа, розлючені новими податками. Розгорілася громадянська війна, у якій король став переможцем. Ці події отримали назву **Фронда**. Після придушення Фронди аристократи не намагалися противитися королівській владі.

Для того, щоб остаточно приборкати аристократів, Луї XIV розпочав будівництво величезного королівського палацу у містечку Версаль неподалік від Парижа і зобов'язав знатних людей віддати на це будівництво частину своїх коштів. Коли у 1682 р. воно було завершено, король змусив глав аристократичних родів жити у цьому палаці разом із ним. Так вони завжди були під наглядом правителя, а не плели інтриги у власних замках у віддалених куточках Франції.

*Гіацинт Піро
«Портрет Луї XIV
у коронаційному
вбранні», 1701 р.*

Джуліо Мазаріні

Луї проголосили королем у п'ятирічному віці. Від його імені правила мати Анна Австрійська, але фактичним правителем був наступник Рішельє на посаді першого міністра кардинал **Джуліо Мазаріні** (1602–1661). Він займав цю посаду 18 років, продовжуючи спрямовану на посилення королівської влади політику Рішельє. За Мазаріні Франція стала однією з наймогутніших країн Європи. Коли у 1661 р. Мазаріні помер, 22-річний Луї XIV оголосив, що віднині правитиме самостійно.

- **Абсолютизм** — державний лад, що встановився у низці західноєвропейських ранньомодерних держав, за якого верховна влада не обмежувалась станово-представницькими органами.
- **Абсолютна монархія** — різновид монархічної форми правління, за якої вся повнота законодавчої, виконавчої, судової, військової, а іноді й релігійної влади належить монархові.
- **Протекціонізм** — політика держави у сфері торгівлі, яка полягає в захисті власного виробника, через обмеження імпорту (ввезення) іноземних товарів.
- **Меркантилізм** — економічна політика, що характеризувалася активним втручанням держави в господарське життя, стимулюванням зовнішньої торгівлі, колоніальними пограбуваннями і торговельними війнами.

У 1665 р. Луї XIV призначив міністром фінансів **Жана-Батиста Кольбера** (1619–1683). Той створив ефективну систему управління країною, впорядкувавши податкові збори та закони. Кольбер приділяв велику увагу створенню флоту, навіть наказав висадити ліси, які у майбутньому мали б стати джерелом деревини для нових кораблів.

Кольбер уважав, що держава має контролювати торгівлю та промисловість. Його головною метою було збільшення вивозу (експорту), зменшення ввезення (імпорту), і в результаті цього — збільшення притоку грошей у країну. Мануфактури, що виробляли подібний товар, були організовані в корпорації зі строгими регламентами.

Також було проведено реформу армії. Усіх офіцерів призначав король (раніше військом керували знатні особи, і не завжди за згоди короля). Військо отримало уніформу й нове озброєння, було збільшено кількість полків і модернізовано артилерію. У розпорядженні короля була добре озброєна армія, яка налічувала 550 тис. воїнів — найчисленніша в тогочасній Європі.

Проте не всі задуми Кольбера були втілені в життя: король не схвалив його планів про усунення внутрішніх митних кордонів, поширення податків на аристократів, зменшення кількості монастирів.

З часом Луї XIV ставав усе більш рвним католиком. У 1685 р. він скасував Нантський едикт і заборонив кальвінізм, а гугенотів почали силою навертати в католицизм. Тому гугеноти емігрували до Нідерландів, Швейцарії, німецьких земель, Нової Франції. Всього країну покинуло близько 300 тис. осіб. Оскільки переважна більшість гугенотів була підприємцями, вони принесли у ці країни свої капітали, вміння та знання, залишивши власний слід у їхній історії.

Уся вища судова влада належала королю. Луї XIV надав широкі повноваження поліції, у віданні якої перебували також книжкова цензура, нагляд за гугенотами.

- ▶ Прослідкуйте у політиці Кольбера ознаки протекціонізму та меркантилізму.
- ▶ З якою метою Луї XIV запросив французьких аристократів жити у Версалі?

Правління Луї XIV називають взірцем абсолютизму — державного ладу, за якого монарх одноосібно керує всіма сферами життя країни.

Війни Луї XIV

Шарль Лебрен «Луї XIV разом зі своїм братом та Кольбером відвідує мануфактуру гобеленів». Фрагмент шпалери, 1667 р.

Цікаво знати

Частина з тих гугенотів, які емігрували до Нідерландів, з часом виїхали до Капської області — колонії Нідерландів на півдні Африки (сучасна Південноафриканська республіка, ПАР). Тут вони започаткували виноробство. Вина з ПАР відомі у всьому сучасному світі.

4. Двір «короля-сонця»

Друга половина XVII–XVIII ст. — період розквіту королівських дворів у Європі. Взірцем був двір «короля-сонця». Луї XIV наказав побудувати за 18 км від Парижа, у Версалі, розкішну резиденцію. Королівський палац у Версалі, оточений парками й майданами, мав нагадувати всім і кожному про велич його володаря. Навіть статую античного бога Юпітера було виліплено з обличчям Луї XIV. Сучасники приписували йому вислів «Держава — це я!».

Луї XIV вважав, що все життя монарха має бути публічним — королі мають народжуватися і помирати на очах у підданих. Він запровадив найскладніший на той час у Європі придворний етикет та систему церемоній, які регламентували кожен годину життя у Версальському палаці.

Король прокидався в оточенні придворних, вони спостерігали за тим, як він одягався, снідав, прогулювався палацовими парками, обіди та вечері теж проходили за присутності десятків людей.

Церемонії, палаци, бали, утримання великого двору потребували величезних коштів. Оскільки абсолютний монарх уважав себе володарем усієї

Анрі де Гісе. Ескіз костюма Аполлона для «Балету ночі», де головна дійова особа — «король-сонце» — Луї XIV в ролі грецького бога. Опубліковано у 1653 р.

Версальський палац. Сучасний вигляд

країни, то він не обмежував себе у витратах, які лягали важким тягарем на тих, хто сплачував податки. Астрономічні видатки на королівський двір були однією з причин поразок Луї XIV наприкінці його життя.

Згідно із церемоніалом навіть смерть короля мала бути прилюдною. Відповідно до традиції помираючого короля у похідному ліжку поставили в центрі кімнати, щоб придворні та члени королівської родини могли бути присутніми при його смерті. 1 вересня 1715 р. Луї XIV помер. Після цього впродовж тижня 72 священники, змінюючи один одного, молилися біля труни короля.

- ▶ Яким було життя короля та його похиту у Версалі?

Витяг із «Творів» Луї XIV

Нині Версаль є музеєм, у якому реконструйовано вигляд кімнат таким, яким він був за Луї XIV

Цікаво знати

Версальський палац має безліч кімнат та залів, оздоблених з надзвичайною пишністю. Проте його кімнати були зовсім не пристосовані для життя: взимку там було надзвичайно холодно. Кухня розташовувалась так далеко від їдалень, що вся їжа до столу подавалась холодною. Всюди гуляли протяги. Вбиралень на всіх кілька тисяч мешканців палацу не вистачало, природні потреби нерідко справляли за порт'єрами у коридорах; більшість придворних милися надзвичайно рідко, тому у всьому палаці стояв сморід. Двічі на рік у Версальському палаці організовувалось генеральне прибирання, яке тривало більше тижня.

- ➔ Чому французькі аристократи продовжували жити у Версалі попри всі незручності?

Висновки

У XVI ст. у Франції розпочалося формування абсолютної монархії, яка досягла вершини свого розвитку в другій половині XVII ст.

За правління Луї XIII його перший міністр Рішельє домігся значного зміцнення центральної влади у Франції. У період правління Луї XIV абсолютизм у Франції досяг свого розквіту. Луї XIV навіть ототожнював себе з державою: «Держава — це я!».

Найбільші успіхи політика Луї XIV мала в економічній сфері, але прорахунки в релігійній сфері, поразки на міжнародній арені, непомірні витрати на королівський двір нівелювали ці здобутки.

Запитання та завдання

I

1. На правління якого короля припала діяльність кардинала Рішельє?
2. Порівняйте політику королів Анрі IV, Луї XIII та Луї XIV щодо гугенотів. Які висновки ви можете зробити?
3. Поясніть різницю між термінами «абсолютизм» та «абсолютна монархія».
4. Які події отримали назву Фронда? Якими були їхні наслідки?
5. Хто такий Жан-Батист Кольбер? Чим він уславився?

II

1. Охарактеризуйте політику міністра Сюллі.
2. Хто такі інтенданти? Поміркуйте, як запровадження інтендантів та призначення офіцерів королем сприяло зміцненню королівської влади.
3. Дидактична гра «Три речення». Трьома нескладними, але змістовними реченнями учень/учениця має розкрити теми на вибір «Правління Анрі IV та Сюллі», «Політика кардинала Рішельє», «Діяльність першого міністра Кольбера», «Двір короля-сонця».
4. Які факти підтверджують формування у Франції абсолютизму в XVII ст.?
5. **Обговоріть у парах.** Із якою метою Луї XIV перетворив своє життя на суцільний спектакль, який спостерігали його піддані?
6. **Робота у групах.** Королю Луї XIV приписують висловлювання: «Держава — це я». Про що, на вашу думку, свідчать ці слова короля?

Запам'ятайте дати:

1629 р. — «Едикт милості».

1643–1715 рр. — правління Луї XIV.

1685 р. — скасування Нантського едикту.

А тим часом в Україні...

1632 р. — відновлення ієрархії Православної церкви.

1648–1657 рр. — Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

1687–1708 рр. — гетьманство Івана Мазепи.

1710 р. — підписання Пилипом Орликом «Пактів і Конституцій...».

§ 10. Іспанія XVI–XVII ст.

Виникнення Об'єднаних провінцій Нідерландів

Пригадайте:

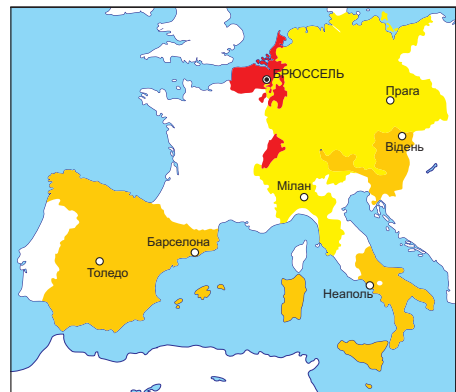
1. Як утворилося Іспанське королівство?
2. Наведіть факти, що характеризують роль Іспанії у Великих географічних відкриттях.
3. Які території входили до Іспанської колоніальної імперії станом на середину XVI ст.?

1. Імперія Карла V Габсбурга

«Католицькі правителі» Іспанії Фернандо та Ізабель мали чотирьох дочок та одного сина, який помер ще дитиною. Їхньою спадкоємицею стала донька Хуана, яку видали заміж за ерцгерцога Філіпа Габсбурга, сина імператора Священної Римської імперії. Хуана народила сина **Карлоса** (1500–1556 рр.), який успадкував величезні земельні володіння своїх батьків: від матері Іспанію з колоніями, територію сучасної Італії, а від батька — Бургундію, території сучасних Нідерландів, Люксембургу, Бельгії та Німеччини. У 1516 р. він коронувався як король Іспанії Карлос I, а в 1519 р. був обраний імператором Священної Римської імперії як **Карл V**. Таким чином, він об'єднав під своєю владою величезну імперію, про яку підлесники говорили, що «над нею ніколи не заходить сонце».

У боротьбі з численними ворогами — французькими королями, які прагнули домінувати у Європі, Османською імперією, яка продовжувала свій наполегливий наступ на християнську Європу, німецькими князями-протестантами — минуло довге правління Карла V. Його найгучнішою міжнародною перемогою стала успішна оборона Відня 1529 р. від наступу османів.

Карл V прагнув перетворити Священну Римську імперію на всесвітню християнську монархію. Але ця ідея, що виникла у Середні віки, вже не відповідала вимогам нових часів. Піднесення національного руху й поширення Реформації виключали можливість для будь-якого правителя утримати владу на величезних територіях із народами, різними за культурою і віросповіданням. Після поразки від німецьких про-

Імперія Карла V Габсбурга у 1519 р.

- У який спосіб Карл V Габсбург став правителем позначених на карті земель?

тестантських князів у 1555 р. Карл V зрікся влади. Австрійські володіння, Чехію та частину Угорщини разом з короною Священної Римської імперії він передав братові Фердинанду I (1556–1564 рр.), а Іспанію, Нідерланди, володіння в Італії та іспанські колонії у Новому Світі — синові Філіпу II.

► До якої династії належав Карл V?

2. Філіп II

Син Карла V — **Філіп II Габсбург** (1556–1598 рр.) став правителем Іспанії у той час, коли вона була наймогутнішою державою Європи. Столицею свого королівства він зробив невелике місто Мадрид. Філіп II уважав, що керувати величезною країною можна лише детальними розпорядженнями, які мають неухильно виконуватись. Щоб накази короля швидше доходили до підданих, він наказав прокладати дороги та організувати поштову службу.

Цікаво знати

Важливим досягненням Філіпа II стало приєднання у 1581 р. до Іспанії Португалії. Унаслідок цього майже на 60 років Піренейський півострів опинився під однією владою, об'єднавши дві найбільші колоніальні імперії.

Філіп II вважав своїм обов'язком захищати весь католицький світ. Так, **1571 р. у битві біля Лепанто** Філіп II у союзі з Венецією вцент розгромив флот турків-османів й тимчасово зупинив просування Османської імперії в Європу. З іншого боку, коли європейські країни охопила Реформація, він розпочав запеклу боротьбу проти неї. Філіп II заборонив видання іноземних «філософських» праць, тому інформація про здійснені у той час наукові відкриття до Іспанії майже не потрапляла. Небаченого розмаху набули суди інквізиції, яка вишукувала не лише чаклунів та відьом, а й тих, кого запідозрили у схильності до протестантизму.

Політика Філіпа II виснажила Іспанію, спричинивши з кінця XVI ст. спочатку її господарський, а потім військовий і політичний занепад.

3. Національно-визвольна війна у Нідерландах

Серед усіх володінь Філіпа II найбагатшим регіоном були Нідерланди. Вони поділялися на 17 провінцій. Південні провінції — Фландрія — були родючим землеробським краєм. Північна частина не мала родючих земель чи покладів корисних копалин, але процвітала завдяки працелюбності її мешканців. Вони з гордістю казали: «Бог створив небо, а ми — суходіл».

*Послідовно розташовані вітряки відкачують воду з низин у море.
Дамба не дозволяє воді з моря потрапляти назад*

Нідерландці будували дамби і канали, щоб відвойовувати у польдерів (приморські болота) землі для проживання. Численні вітряки відкачували воду з низин.

! **Нідерланди** (у перекладі — «понизові землі») — землі, розташовані на Нижньому Рейні, Маасі, Шельді та узбережжі Північного моря.

Після Великих географічних відкриттів Нідерланди опинилися на перехресті нових торговельних шляхів, а Антверпен став центром світової торгівлі. Саме на Антверпенській біржі визначалися ціни на східні та європейські товари.

Мешканці півночі багатіли завдяки мануфактурному виробництву та міжнародній торгівлі. Тут активно поширювалися лютеранство та кальвінізм, чого не могли стерпіти ревні католики Карл V та Філіп II. Вони розповсюдили на цей регіон діяльність інквізиції.

► Як називалася південна частина Нідерландів у складі володінь Габсбургів?

Нідерланди ще з часів Середньовіччя мали широкі права самоврядування, які Карл V та Філіп II урізали. Більше того, за Філіпа II у Нідерландах було збільшено кількість іспанських військ. Усіх, хто наважувався виступати проти Католицької церкви та іспанців, страчували; за доноси на тих, хто засуджував іспанців, нагороджували. Філіп II заборонив нідерландським купцям торгувати з Новим Світом, у 40 разів збільшив розмір мита на ввону, яку Нідерланди закуповували в Іспанії.

Яків Врель «Вулична сцена з пекарнею», 1654–1662 рр.

Нідерландські будинки вже у той час мали скляні вікна

Будівництво дамби, яка відгороджує низини від моря

► Для чого у Нідерландах зводилися дамби?

Гези

У 1566 р. делегація нідерландців прибула до намісниці іспанського короля в Нідерландах Маргарити Пармської зі зверненням. У ньому вони, висловлюючи свою відданість «його величності королю Іспанії», одночасно прохали припинити діяльність інквізиції та скликати Генеральні штати (парламент). Один із дорадників Маргарити Пармської презирливо обізвав скромно одягнених делегатів гезами, тобто жебраками, і додав, що їх не треба боятися. Нідерландці вирішили прийняти прізвисько «гези» як назву тих, хто бореться за визволення Нідерландів від іспанського ярма. Їхньою відзнакою були портрет Філіпа II і напис «Вірни королю до жебрацької суми» як згадка про невдале звернення і натяк на те, що іспанці зруйнували їхню країну.

Нідерландці були вкрай незадоволені політикою короля та його намісництві. Обурення підігрівали кальвіністські проповідники, які пророкували швидке падіння нечестивої Католицької церкви та іспанської влади і встановлення нового царства справедливості для «обраних». Вони засуджували католицьке «поклоніння ідолам», як вони називали шанування ікон, і закликали народ знищувати їх. Влітку **1566 р.** озброєні ремісники та селяни почали руйнувати католицькі церкви та монастирі, знищувати ікони. Лише у Фландрії сплюндрували 400, а загалом у Нідерландах — 5,5 тис. католицьких церков і монастирів. Тисячі творів церковного мистецтва було знищено.

З цих подій починається відлік **Національно-визвольної війни у Нідерландах**, або, як називають її західноєвропейські історики, **Вісімдесятирічної війни**.

Налякана Маргарита Пармська — намісниця іспанського короля — погодилася піти на поступки, якщо нідерландці припинять повстання. Але цього не сталося. Тоді король Філіп II наказав увести до нідерландських провінцій 60-тисячну іспанську армію на чолі з герцогом Альбою.

Він жорстоко правив регіоном, караючи всіх, хто ризикував висловлюватись проти нього чи його політики. У березні 1569 р. герцог Альба вирішив запровадити в Нідерландах алькабалу — 10-відсотковий податок із кожної торгової операції, як було узвичаєно в Іспанії. В умовах Нідерландів, де кожен товар проходив через кілька рук, перш ніж потрапити до споживача, це призводило до повної дезорганізації економічного життя. «Краще зберегти для Бога й короля збіднілу та зруйновану державу, — казав Альба, — ніж мати її у квітучому стані для диявола та його поплічників — єретиків».

Не бажаючи миритися з жорстокою владою герцога Альби, нідерландці розгорнули партизанську боротьбу проти іспанців. У 1572 р. нідерландські повстанці (гези) разом із жителями міста знищили іспанський гарнізон, сформували велику морську ескадру і почали нападати на іспанські залоги вздовж узбережжя. Одного разу вони захопили цілий іспанський флот із 46 кораблів, іншого — караван із 30 кораблів.

Піші загони гезів переховувалися у лісах. Селяни постачали їм харчі та повідомляли про місцеперебування іспанців. Попри те, що рух гезів охопив усю північ Нідерландів, герцог Альба не вважав його вартим уваги.

- ▶ Яким було ставлення герцога Альби до антиіспанського повстання у Нідерландах?

Августо Феррер-Далмау
«Диво Емпеля». Фрагмент,
2015 р. Картина зображає одну
з подій Вісімдесятирічної війни

! **Національно-визвольна війна** — рух поневолених народів за скинення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Протягом 1572–1575 рр. тривала жорстока війна між повстанцями та іспанськими військами. Іспанські солдати грабували місцевих мешканців. Зрештою, Філіп II зрозумів, що політика Альби провалилася, і відкликав його, але повстанці продовжували боротьбу і не збиралися зупинятись.

Постать в історії

Принц Вільгельм (Віллем) Оранський

4 листопада 1576 року іспанські солдати напали та розграбували Антверпен. Було вбито більш ніж 77 тис. міщан і спалено 800 будинків. Антверпен втратив знаменитий суконний ринок, куди з'їжджалися купці з інших країн. Відновитися після цих подій Антверпен не зміг, і провідним економічним та політичним центром Нідерландів став Амстердам.

► Кого називали ґезами?

Розграбування Антверпена мало й інші наслідки. Представники південних та північних провінцій підписали «Гентське умиротворення». Воно означало, що всі провінції спільно протистоять іспанцям до перемоги.

«Гентське умиротворення» передбачало спільну боротьбу північних і південних провінцій проти іспанської армії в Нідерландах та збереження католицизму на півдні й кальвінізму на півночі країни.

Новий намісник Нідерландів Алессандро Фарнезе (1579–1589) зумів домовитися зі знаттю південних провінцій і примирити її з королівською владою Іспанії. За його наполягання **5 січня 1579 р.** в місті Аррасі представники південних провінцій уклали **Арраську унію**, за якою вони визнавали своїм королем Філіпа II і відмовлялися від подальшої війни.

У відповідь на це провінції півночі **23 січня 1579 р.** уклали **Утрехтську унію**, за якою спочатку п'ять, а згодом сім провінцій об'єдналися з метою вести війну

Облога Лейдена

Ян Вермер «Молочниця», 1658–1660 рр. Творчість Вермера є одним із символів «Золотої доби» в історії Нідерландів (1581–1672). У цей період це була заможна країна, де більшість населення жила краще, ніж будь-де у Європі. Молоко та свіжий хліб були звичними продуктами у нідерландських будинках, чого не можна сказати про решту європейських країн того часу

проти Філіпа II до цілковитої перемоги. Своїм верховним органом влади вони проголосили Генеральні штати.

Підписання Утрехтської унії започаткувало нову незалежну державу — **Об'єднані провінції Нідерландів**, які найчастіше називали Голландською республікою. До новоствореної держави відійшли північні провінції, а південні залишилися під владою Іспанії. Остаточ-но Іспанія визнала незалежність Об'єд-наних провінцій Нідерландів лише у 1648 р. за Вестфальським миром.

Геррік Беркхейде «Площа Дам в Амстердамі з видом на ратушу», 2-га пол. XVII ст.

4. Об'єднані провінції Нідерландів

Унаслідок перемоги Національно-визвольної війни проти іспанської монархії постала нова держава — Об'єднані провінції Нідерландів. Державною релігією тут став кальвінізм. На відміну від більшості тогочасних європейських держав, Нідерланди були не монархією, а республікою.

Керували новоствореною державою **Генеральні штати** — зібрання постійних представників усіх провінцій, які входили до складу Нідерландів.

Після завершення бойових дій населення швидко повернулося до звичних справ. Сюди перевели свої мануфактури багато підприємців із півдня. Дедалі більшого розвитку набували торгівля й мореплавство. У середині XVII ст. флот Нідерландської республіки вдвічі перевищував сукупні флоти Франції та Англії. Величезної могутності набула заснована у 1602 р. Ост-Індійська торговельна компанія, яку сучасники називали «державою в державі». Купці компанії мали право вести торгівлю від мису Доброї Надії до протоки Магеллана. Вони закладали факторії, скуповували прянощі та продавали їх із величезним прибутком.

Варфоломій ван Бассен «Велике засідання Генеральних штатів у 1651 р.», 1651–1652 рр.

! **Олігархічна (бюргерська) республіка** — тип республіканського устрою, за якого фактичне управління республікою здійснюють представники заможної верхівки міського населення.

На початку XVII ст. голландці захопили землі на східному узбережжі Північної Америки, назвали їх Новою Голландією та заснували там місто

Новий Амстердам (згодом англійці перейменували його в Новий Йорк — Нью-Йорк. Один із районів міста — Гарлем — зберіг голландську назву). У 1648 р. голландці витіснили португальців із півдня Африки й заснували там колонію Капська земля. Упродовж XVII ст. було створено величезну голландську колоніальну імперію.

Першість серед портових міст Голландської республіки захопив Амстердам. Кількість його жителів на початку XVII ст. перевищувала 100 тис. осіб. Щодня у його гавані стояло близько 2 тис. кораблів. Він перетворився на головний європейський ринок торгівлі індійськими товарами, зерном, рибою, хутром та лісом.

- ▶ Як називався головний орган управління Об'єднаних провінцій Нідерландів?

Робота з історичними джерелами

**Англійський купець Томас Мен
про причини піднесення Нідерландів**

Висновки

Іспанське королівство, об'єднання якого завершилося наприкінці XVI ст., у наступному столітті стало найсильнішою державою Західної Європи. Карл V був володарем найбільшої за розмірами і найслабшої політично імперії. Руйнівні війни і недалекоглядна політика королівської влади в другій половині XVI — першій половині XVII ст. спричинили втрату Іспанією своєї могутності.

Національно-визвольна війна Нідерландів проти іспанського панування була зумовлена релігійними, політичними та економічними утисками.

Завдяки перемозі у боротьбі проти іспанської влади на півночі Нідерландів постала нова держава — Голландська республіка, яка на початку XVII ст. увійшла в період стрімкого економічного зростання.

Запитання та завдання

I

1. Про чії володіння улесники стверджували, що «над ними ніколи не заходить сонце»?
2. Як серед володінь Філіпа II опинилися Нідерланди?
3. Яка конфесія набула поширення у північних провінціях Нідерландів у ранньомодерну добу?
4. Що таке «Гентське умиротворення»? Внаслідок яких подій його уклали?
5. Незалежність якої держави проголошувала Утрехтська унія? У якому році її було укладено?

6. Які наслідки укладення Арраської унії ви можете назвати? Чому її було укладено?

II

1. Які політичні цілі ставив перед собою Карл V Габсбург? Чи вдалося йому їх досягти? Чому?
2. Поясніть значення терміна «національно-визвольна війна». Чи відповідають цьому визначенню події, які відбувались у Нідерландах у 1566–1579 рр.?
3. Поміркуйте, чому основним джерелом багатства північних провінцій Нідерландів були ремесло та торгівля.
4. Чому політика герцога Альби викликала незадоволення у нідерландців?
5. **Обговоріть у парах.** Чи доречно вважати події в Нідерландах другої половини XVI ст. релігійною війною? Свою відповідь обґрунтуйте.
6. **Обговоріть у групах.** Чому антиіспанське повстання перемогло лише на півночі Нідерландів?

Запам'ятайте дати:

1566 р. — початок визвольного руху в Нідерландах.

1571 р. — битва біля Лепанто, перемога об'єднаного іспанського та венеціанського флоту над османським.

1579 р. — підписання Утрехтської унії; виникнення нової держави — Об'єднаних провінцій Нідерландів.

1609 р. — підписання миру між Іспанією та Об'єднаними провінціями Нідерландів; завершення революції.

1648 р. — визнання Іспанією незалежності Нідерландів.

А тим часом в Україні...

1550-ті рр. — виникнення Запорізької Січі.

1591–1596 рр. — козацькі війни.

Перша чверть XVII ст. — «Доба героїчних походів».

1618 р. — похід козаків під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на Москву.

1621 р. — Хотинська битва.

1620–1630-ті рр. — козацькі повстання.

1648 р. — початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

§ 11. Англія XVI–XVII ст.

Пригадайте:

1. Коли тривала «війна троянд»? Якими були її результати та наслідки?
2. Які суспільні верстви переважно ставали прихильниками протестантизму?

1. Королівська Реформація в Англії

Англією правила королівська династія Тюдорів. Саме за правління другого короля з цієї династії Генрі VIII в Англії розпочалася Реформація. На відміну від Німеччини, де Реформація відбулася внаслідок народного руху «знизу», в Англії вона здійснювалася «згори» — за активного втручання самого короля. Саме тому її називали королівською.

Після війни Червоної та Білої троянд до влади в Англії прийшла нова династія — Тюдорів. Перший король цієї династії — Генрі VII — зумів приборкати англійську знать та заборонив мати приватні армії, зміцнив фінанси країни. Його син, **Генрі VIII** (1491–1547), успадкував могутню державу. Генрі VIII одружився з іспанською принцесою Катериною Арагонською і жив у розкошах та розвагах. Проте він не мав спадкоємця — єдиною дитиною, яка вижила, була донька Марія. Генрі VIII звернувся до Папи Римського Климента VII з вимогою, щоб той дав згоду на розлучення, але понтифік відмовився. Король вирішив розлучитися без згоди папи. Тоді Климент VII почав погрожувати королю за такі дії відлученням від Церкви. Тому парламент 1534 р. схвалив **Акт про супрематію** (верховенство), яким оголосив про виведення англійської церкви з-під зверхності Рима й перехід її під опіку Генрі VIII. Церкву стали називати **англіканською**. На момент створення у ній зберігалися католицькі догмати та обряди, проте згодом нововведення наступників Генрі VIII наблизили її до протестантизму: було введено богослужіння англійською мовою та змінено його порядок, змінився внутрішній вигляд церков.

У 1536–1540 рр. король закрити 800 англійських монастирів, прогнавши з них 10 тис. ченців і черниць. Монастирські землі він привласнив, частину роздарував своїм прихиль-

Ганс Гольбейн Молодший «Портрет Генрі VIII», 1540 р.

Сучасний вигляд руїн абатства Гластонбері, заснованого у 712 р. і розпущеного за часів Генрі VIII у 1539 р.

никам, а ще частину продав. Цей процес він назвав **секуляризацією** (від лат. *saecularis* — світський). Так він поповнив державну скарбницю, спустошену після війн з Шотландією та Францією. Отже, Генрі VIII дав поштовх до утвердження протестантизму в Англії, але сам він не сповідував протестантських ідей.

Всього Генрі VIII одружувався шість разів. У 1547 р. новим королем став його син Едвард VI (1537–1553), який помер у 15-річному віці. На престолі Едварда VI змінила його зведена сестра Марія I (Мері) (1553–1558) — старша донька Генрі VIII, яка правила п'ять років. Вона фанатично сповідувала католицизм, і, намагаючись зміцнити його позиції в Англії, наказала знищити близько 300 протестантів, за що отримала прізвисько «Кривава Мері».

Після смерті Марії I трон перейшов до її зведеної сестри — **Єлизавети I** (Елізабет) (1558–1603). За правління своєї сестри вона провела рік у в'язниці за звинуваченнями у підтримці протестантизму. Ставши королевою, Єлизавета I видала «Акт про верховенство», згідно з яким англійський монарх проголошувався верховним опікуном Англіканської церкви. Церковний порядок, запроваджений Єлизаветою I, став основою для сучасної Англіканської церкви.

- ▶ Які відмінності між Реформацією в німецьких землях та королівською Реформацією в Англії ви помітили?

Незважаючи на оборонну зовнішню політику Єлизавети, її правління підняло статус Англії за кордоном. «Вона всього лише жінка, повелителька тільки половини острова», — дивувався папа Сікст V, — і все ж вона примушує Іспанію, Францію, Священну Римську імперію й усіх інших боятися себе».

Єлизавета I правила Англією та її володіннями в Ірландії 45 років, беручи активну участь в усіх процесах. За правління Єлизавети I в Англії тривав період стабільного економічного розвитку та розквіту культури, було закладено

Вільям Шекспір

Вільям Шекспір (1564–1616) — чи не найвідоміший англійський драматург XVI ст. Спершу він був актором, згодом — співвласником лондонського театру «Глобус», потім почав писати п'єси. Він є автором 38 п'єс, 154 сонетів, та 4 поем.

Велику популярність у глядачів мали комедії Шекспіра «Приборкання непокірної», «Комедія помилок», «Як вам це сподобається», «Дванадцята ніч», «Два веронці», «Сон у літню ніч». У цих п'єсах уславлювалася краса людини та її почуттів, а шана їй складалася не за грошима чи походженням, а за поведінкою в різних ситуаціях та особистими якостями. Класикою стали його трагедії «Гамлет», «Король Лір», «Отелло» та «Макбет».

Гравюра невідомого автора з зібрання п'єс Шекспіра 1623 р. Вважається єдиним достовірним його портретом

підвалини майбутньої колоніальної імперії. Вона зажила слави розумної та доброї правительки. Єлизавета I відмовлялася виходити заміж, стверджуючи, що вона «одружена з островом та його народом», а всі «англійці — її чоловіки».

Серед підданих Єлизавети I були і незадоволені її правлінням. Чимало представників буржуазії вважали, що Англійська церква повинна бути «очищена» від залишків католицизму. Називали їх **пуританами** (від латин. *purus* — чистий). Поступово вони порвали з Англійською церквою, вийшли з неї та стали створювати власні церковні громади на чолі з обраними старшинами (пресвітерами).

Пуритани виступали за скасування церковних обрядів, церковної ієрархії та інших «папських» звичаїв. Вони носили скромний темний одяг і відмовлялися від усіх «тілесних» насолод. Пуритани вірили, що людина має важко працювати, а відпочинок знаходити у молитві.

Пуритани розраховували на підтримку Єлизавети I, але помилилися. Королеві не сподобалися деякі погляди пуритан (відокремлення Церкви від держави, підкорення монарха Церкві), й вона почала жорстоко переслідувати і карати їх. «Спочатку вони вимагатимуть усунути єпископів, — казала Єлизавета I, — а потім — і самого монарха». Історія засвідчила, що королева виявилася далекоглядною. У середині XVII ст. відбулася Англійська революція, яку багато істориків називають «пуританською». У ті буремні роки саме пуритани разом з англійським парламентом виступили проти короля Чарльза I Стюарта і засудили його до страти.

► Хто такі пуритани?

2. Життя англійських селян. «Криваве законодавство»

У XVI ст. Англія була невеликою за територією країною, а її володіння в Ірландії, здобуті за правління Генрі VIII, — незначними. Шотландія також не входила до її складу. В Англії населення становило близько 2 млн.

На початку XVI ст. Англія була аграрною країною. У містах жило не більш як 10% населення. Більшість оброблюваних земель належала землевласникам знатного походження — лендлордам і королю. Ліси були володіннями виключно знаті, де вона займалася полюванням. Селяни здебільшого не мали власної землі. А за користування наділами, що належали лендлордові, сплачували ренту.

Ще з часів Середньовіччя Англія славилася своєю шерстю, яку англійці продавали за кордон, і з цього мали чималий прибуток. Із появою ману-

Сучасна реконструкція лондонського театру «Глобус», на сцені якого було вперше поставлено багато з творів Шекспіра

фактур як в Англії, так і поза її межами зріс попит на англійську вовну. У XVI–XVII ст. головною галуззю промисловості стало виробництво сукна.

Для випасу овець, з яких отримували шерсть, потрібно багато місця, але мало робітників — один пастух здатен доглядати величезну отару. Більше того, лендлорди розпочали процес **обгороджування** — вони більше не надавали селянам в оренду свої землі, а також привласнювали ті поля, які раніше належали селянським общинам і використовувались для спільного випасання худоби. Лендлорди обносили свої володіння кам'яними огорожами для того, щоб випасати там овець. Явище обгороджування з'явилося ще у XVII ст., але найбільшого розмаху набуло у XVIII — поч. XIX ст.

Внаслідок «війн троянд» загинула значна частина англійської знаті-землевласників. Багато маєтків стояло закинутими. На цих «нічийних» землях стали селитися селяни. Коли за правління Єлизавети I почався бурхливий економічний розвиток, знатні англійці повернулися до покинутих маєтків своїх предків. Дехто з них домовився з селянами про те, що вони можуть і далі мешкати на їхній землі, сплачуючи ренту, але багато лендлордів виганяли селян зі своїх володінь, щоб на «звільнених» таким чином землях розводити, наприклад, овець.

Справжнім потрясінням для Англії стала «революція цін», унаслідок якої великі землевласники збільшили грошову ренту селян у три, п'ять, а подекуди і в сім разів. Селяни, які з різних причин більше не мали земель для обробітки, намагалися знайти роботу в містах, але багатьом це не вдавалося, і вони не мали іншого виходу, як просити милостиню. Також, як ви вже знаєте, Генрі VIII закрив величезну кількість монастирів. Колишні ченці теж поповнили ряди безробітних. Монастирі, які раніше утримували величезну кількість жебраків, тепер самі стали їх джерелом. Таких людей, які не мали дому та роботи, називали **пауперами**.

Пауперів було так багато, що вони заповнили Англію. На початку XVII ст. в Лондоні налічувалося 50 тис. жебраків. Король Генрі VIII почав видавати розпорядження проти старцювання. Просити милостиню дозволялося тільки німечим

Ісаак Клез ван Сваненбург
«Робітниці прядуть і тчуть
із шерсті», 1594 р. Фламандці
активно закуповували англійську
вовну для виготовлення власних
тканин

Боротьба з бідністю

За правління Єлизавети I запровадили систему боротьби із бідністю, згідно з якою місцеві парафії мали організовувати збір коштів та турбуватися про своїх пауперів. Також створювалися державні «виправні будинки», куди відсилали жебраків. Там вони мали важко працювати за їжу та дах над головою протягом визначеного терміну. Умови життя у таких будинках були дуже важкими. Над утримуваними там людьми нерідко знущалися. Ця система проіснувала до XIX ст.

і старим; тих, хто міг працювати, били батогами і зобов'язували повертатися додому. Якщо затримували вдруге — знову били та відрізали половину вуха. Кого затримували втретє — страчували як злочинця. Вважається, що за часів правління Генрі VIII стратили близько 70 тис. людей, визнаних волоцюгами, у тому числі жінок та дітей, а за правління Єлизавети I — до 90 тис.

! **Парафія** — невелика за площею та кількістю населення адміністративна одиниця у Церкві.

Поряд з тим, відповідно до тогочасних англійських законів, навіть за відносно невеликі злочини, наприклад за вбивство оленя у королівському лісі, карали дуже жорстоко. Серед покарань були смертна кара, відрубання кінцівок тощо. Усі ці закони скасували аж на початку XIX ст. Опісля вони стали називатися «кривавим законодавством».

- ▶ Як практика обгороджування вплинула на життя англійських селян?
- ▶ Чому «криваве законодавство» отримало таку назву?

3. Боротьба Англії та Іспанії за панування на морі

У XVI ст. завдяки вивезеним з колоній Нового Світу золоту та сріблу Іспанія стала найбагатшою країною Європи. Навантажені дорогоцінностями іспанські галеони курсували Атлантичним океаном. Цим скористались пірати, які грабували іспанські судна; англійським піратам надавала покровительство сама Єлизавета I, даруючи їм ліцензії, які дозволяли нападати на іспанські й португальські кораблі. В Англії створювалися спеціальні компанії для організації піратських експедицій. Сама королева та її двір були акціонерами цих компаній. Піратські експедиції завдавали величезної шкоди Іспанії.

У 1562 р. англійські пірати почали завозити до іспанських колоній в Америці рабів з Африки. У 1585 р. англійський пірат на королівській службі Волтер Рейлі заснував першу англійську колонію в Північній Америці, назвавши її на честь королеви-діви Вірджинією (тобто незаміжня) (від англ. virgin — дівка). Спочатку колонія була осередком для піратів, які полювали за іспанськими кораблями. Серед англійських корсарів того часу найуспішнішим став «пірат її Королівської Величності», як він себе називав, — **Френсіс Дрейк** (1540–1596). Він уславився не лише своїми зухвалими нападами на іспанські галеони, а й тим, що рятуючись від переслідування, на своєму кораблі «Золота лань» у 1577–1580 рр. здійснив другу навколосвітню подорож, дорогою розграбувавши кілька іспанських суден та поселень. До англійського порту Плімут він повернувся з 59 членами команди та багатим вантажем спецій, золота і срібла. Частина цих багатств, які

Маркус Герардс
Молодий «Портрет
Френсіса Дрейка»,
1590 р.

мали відійти королеві, перевищувала весь її дохід за рік. У 1581 р. Єлизавета I надала Дрейкові лицарський титул.

Король Іспанії Філіп II болісно сприймав зухвалість англійської королеви. Останньою краплею, що переповнила чашу його терпіння, стала страта за звинуваченням у змові проти Єлизавети I шотландської королеви-католички Марії (Мері) Стюарт. Як захисник католиків в усьому світі, Філіп II на заклики Папи Римського почав готуватися до війни проти Англії, для вторгнення в яку вирішив зібрати величезний флот. Проте у 1587 р. Дрейк за наказом Єлизавети здійснив зухвалий рейд до порту Кадіс — бази іспанського флоту і знищив більшість кораблів. Іспанцям довелося знову збирати флот. У 1588 р. «Непереможна армада» (так назвав свій флот Філіп II) вирушила до берегів Англії. Вона налічувала 130 вітрильників із 30 тис. солдат та матросів на борту. Командувати англійським флотом Єлизавета доручила Френсісу Дрейку. У 1588 р. англійські кораблі у протоці Ла-Манш, що розділяє Англію та Францію, атакували «Непереможну армаду». Бій тривав два тижні. Важкі іспанські кораблі було розбито англійськими суднами, котрі були більш легкими і мали далекобійні гармати, що дозволяло їм завиграшки перемагати неповороткі іспанські кораблі. Бої між іспанцями та англійцями тривали близько тижня, у результаті іспанський флот зазнав поразки. У нього закінчилися боеприпаси.

Вітри понесли іспанські вітрильники на північ. На зворотному шляху залишки «Армади» потрапили у двотижневий шторм, який завдав більшої шкоди, ніж самі бої з англійцями. Додому повернулося 60 зі 130 кораблів, а тисячі людей загинуло від голоду та ран.

У своєму звіті Єлизаветі I Дрейк писав: «Ми виривали з хвоста іспанського птаха одне перо за одним, а жалюгідні їхні залишки розсіяли по всьому морю». Завдяки перемозі Англія почала перетворюватися на володарку морів, а могутня колись Іспанія поступово стала втрачати свою першість.

4. Правління Стюартів. Громадянська війна в Англії

У 1603 р. завершилося майже півстолітнє правління королеви Єлизавети I. Через відсутність інших близьких родичів Єлизавета I заповіла престол синові страченої нею королеви Шотландії Марії Стюарт — **Джеймсу I** (Якову I) (1603–1625).

Так у Англії та Шотландії з'явився спільний король, але при цьому вони залишалися незалежними державами. Джеймс I мріяв

Невідомий художник «Англійські кораблі та іспанська армада», 1588 р.

Порохова змова

про об'єднання, а також прагнув правити в дусі абсолютизму. Тому в нього було багато ворогів у обох країнах. Його спроби примирити католиків, англіканців та пуритан також не мали успіху.

Після Джеймса I престол посів його син **Чарльз I** (1625–1649). Він, як і його батько, вірив у безмежні права короля. Коли парламент відмовився виділити кошти на його воєнні авантюри, король взагалі перестав його скликати. Натомість увів нові податки для населення, а також вступив у війну з Шотландією.

Коли Чарльз I зрозумів, що війні не видно кінця, а гроші у нього закінчуються, він у 1640 р. знову скликав парламент, щоб отримати згоду на збирання нових податків. Він увійшов до історії під назвою «**Довгий парламент**» (діяв до 1653 р.), оскільки його члени домоглися від короля згоди, що не розійдуться до тих пір, поки самі не визнають це за потрібне. Розгорівся конфлікт між парламентом та королем за право керувати армією та ополченням. Парламентарі домоглися ув'язнення архієпископа Лода і страти найвпливовішого радника короля — графа Стаффорда.

У січні 1642 р. Чарльз I залишив Лондон і вирушив на північ, де в нього було найбільше прихильників. 22 серпня 1642 р. король оголосив війну парламенту. У країні спалахнула **перша громадянська війна** (1642–

Навігаційний акт

Для утвердження англійської першості на морях у 1651 р. був виданий Навігаційний акт, за яким усі товари, що потрапляли до Англії, могли перевозитися лише англійськими суднами або ж суднами країни-виробника. Цей документ, спрямований проти голландців, які вели посередницьку торгівлю, призвів до війни проти Нідерландів, у якій останні зазнали поразки.

Олівер Кромвель

Олівер походив із сім'ї землевласників. Він закінчив коледж у Кембриджі та вивчав право у Лондоні. Уперше його обрали до парламенту в 1629 р. як представника Кембриджа. Він належав до угруповання протестантів-індепендентів, що виступали за цілковиту незалежність Церкви від держави, а в політичному плані обстоювали республіканську форму правління. Він відзначився тим, що в парламенті дуже різко виступав проти короля. Коли розпочалася громадянська війна, Кромвель за згодою парламенту на власні кошти спорядив два кавалерійські полки, до яких добирав людей зі стійкими релігійними переконаннями, що належали до тієї ж релігійної спільноти, що і він сам. Зразково дисципліновані, хоробрі, віддані вождеві, об'єднані спільними релігійними й політичними переконаннями полки Кромвелля започаткували нову парламентську армію, котру стали називати армією «нового зразка», а її солдатів — «залізнобокими».

Семюел Купер
«Портрет Олівера
Кромвелля», 1655 р.

Джейкоб де Гейн «Гравюра мушкетера», 1607 р. Солдат «нової армії» Олівера Кромвелля. Тих, хто воював у громадянській війні на боці парламенту, називали «круглоголовими» через їхнє коротко обстрижене навколо голови волосся

Ернст Крофтс «Олівер Кромвель у битві при Марстон-Мурі 2 липня 1644 р.», 1877 р. Битва при Марстон-Мурі, у якій «круглоголові» здобули перемогу, вважається одним із поворотних епізодів громадянської війни в Англії

1646 рр.). Військо короля складалося зі знаті. Парламентське військо формувалося здебільшого з протестантів різних угруповань.

Спочатку воно зазнавало поразок, але завдяки рішучим діям **Олівера Кромвелля** (1599–1658), який очолив військо, ситуація змінилася. Будучи переможеним, Чарльз I утік до Шотландії, але шотландці (проти яких він нещодавно вів війну) видали короля парламенту за 400 тис. фунтів.

Після ув'язнення монарха парламент ухвалив низку законів. Усю землю проголосили приватною власністю її власників (окрім селян), а землі короля, його прихильників та Церкви розпродали або віддали солдатам як плату за службу.

Наприкінці 1648 р. король утік із полону і почав **другу громадянську війну** (1648–1649 рр.), у якій теж зазнав поразки. Кромвель, вступивши зі своїми військами до Лондона, усунув із парламенту прихильників монархії. Самого короля спеціально створений трибунал засудив до страти. 30 січня 1649 р. Чарльзу I відрубали голову.

Після цього в парламенті скасували палату лордів, а **Англію проголосили республікою**. Законодавчу владу передали Довгому парламенту, виконавчу — Державній раді. Проте фактичним правителем країни став Кромвель. Перемігши в громадянській війні, він здійснив каральні походи в Шотландію, яка визнала своїм королем Чарльза II, сина страченого Чарльза I.

► Які функції виконувала Державна рада?

Антоніс ван Дейк «Лорд Джон Стюарт та його брат лорд Бернар Стюарт», 1638 р. Вони належали до «кавалерів» — прихильників короля у громадянській війні і загинули в одній із її битв

- ❗ **Республіка** — форма державного правління, за якої джерелом влади вважається народ, органи державної влади обираються на певний термін, а державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову гілки.
- ❗ **Революція** — докорінна стрімка зміна, перебудова у будь-чому.
- ❗ **Англійська революція** — процес переходу в Королівстві Англія від абсолютної монархії до конституційної, за якої влада короля обмежена владою парламенту, а також гарантовані громадянські свободи.

5. Протекторат Олівера Кромвеля (1653–1658 рр.)

Із моменту проголошення республіки верховна влада в країні належала Довгому парламенту. Другою важливою силою в державі була армія, яка підпорядковувалась особисто Кромвелю і забезпечила втілення у життя всіх перетворень. Проте між армією, парламентом та Кромвелем постійно виникали суперечки. Спочатку Кромвель розігнав Довгий парламент зі словами «Досить вашої балаканини!», а 16 грудня 1653 р. Державна рада ухвалила документ «Знаряддя управління», згідно з яким Олівер Кромвель ставав лордом-протектором (верховним захисником) Англії, Шотландії та Ірландії.

Формально Англія залишалася республікою. Згідно зі «Знаряддям управління» Кромвель керував військовими діями і закордонними справами, призначав і звільняв державних чиновників, підписував закони, роздавав титули лордів (які вирішили не скасовувати), мав право призначити свого наступника.

- ❗ **Протекторат** — форма залежності однієї держави від іншої або суспільства від якоїсь особи (чи іншої держави), коли основні питання суспільно-політичного життя регулює протектор.

Кромвель переділив країну на 14 військових округів, в яких усю повноту влади передав призначеним ним генерал-майорам. Святкування Великодня і Трійці було заборонено, як і недільні гуляння та спортивні змагання. Головними заняттями визначалися праця і молитва.

Отже, протекторат Кромвеля за своєю суттю був військово-релігійною диктатурою, що трималася на силі, пуританських уявленнях про життя, а також на успіхах лорда-протектора у зовнішній політиці. Так, англійська армія заволоділа містом Дюнкерком, що перебувало під владою Іспанії. Англійський флот захопив острів Ямаїку

Карикатура на О. Кромвеля, середина XVII ст.

- Що хотів сказати художник таким зображенням лорда-протектора?

й розгромив іспанську армаду біля Канарських островів, відкривши дорогу англійській торгівлі в Карибському і Середземному морях.

- ▶ Коли Кромвеля проголосили лордом-протектором країни?
- ▶ Чому, на вашу думку, Кромвель заборонив народні гуляння?

Конституція

Документ, згідно з яким Олівер Кромвель оголошувався лордом-протектором, мав назву «Знаряддя управління». Нерідко його називають англійською конституцією. У ній вперше містилося твердження, пізніше включене в багато інших республіканських конституцій: «Народ ... є основою будь-якої істинної влади».

6. Реставрація Стюартів. Утвердження парламентаризму

У 1658 р. Кромвель помер, залишивши своїм наступником сина Річарда. Він не мав батькових талантів і з часом відмовився від титулу лорда-протектора.

Англійська знать, боячись нових народних заворушень, вирішила запросити сина страченого короля — **Чарльза II** (1660–1685). У 1660 р. в Англії було здійснено політичну реставрацію — відновлено правління династії Стюартів. Чарльз II королівську владу розглядав як абсолютну, але насамперед наказав учинити прилюдну розправу над убивцями батька. Останки Кромвеля викопали з могили, спалили, попіл зарядили в гармату і вистрелили.

- ❗ **Політична реставрація** — відновлення старого, поваленого суспільного устрою, династії чи релігії.
- ❗ **Парламентська монархія** — державний лад, за яким глава держави — монарх — не може прямо впливати на склад уряду та його політику; уряд формується виключно парламентом і підзвітний лише йому.

Чарльз II був здібним, але геть нетямущим у державних справах. Окрім того, він прагнув одноосібно правити країною. Його наступник — **Джеймс II** (1685–1688) — теж не знайшов спільної мови з парламентом. Тоді при живому королі парламент вирішив запросити на престол представника іншої династії. Ним став **Вільям (Віллем) Оранський** (1650–1702), на той момент — штатгальтер Нідерландів.

Восени 1688 р. Вільям висадився на англійському узбережжі та рушив до Лондона. Джеймс II утік до Франції. Так в Англії відбувся палацовий переворот, що дістав назву «**Славетної революції**» (1688–1689 рр.). Вона завершила тривалу боротьбу парламенту й короля. В Англії встановилась парламентська монархія. Під час вступу на престол у 1689 р. парламентарі вручили Вільяму III (так він став називатися) документ, відомий як **Біль про права**.

Годфрід Корнеліс Шалкен «Портрет Вільяма III, принца Оранського, штатгальтера Нідерландів, короля Англії», між 1692 та 1697 рр. Фрагмент

Робота з документом

Витяг з «Білля про права» 1689 р.

У ньому були підтверджені такі права підданих:

«Піддані протестантського віросповідання можуть носити зброю, відповідну їхньому становищу, і так, як дозволено законом»;

«Звертатися із клопотаннями до короля є правом підданих, і будь-яке затримання і переслідування за такі клопотання незаконні»;

«Будь-які пожалування й обіцянки з сум, очікуваних від штрафів та конфіскацій, до засудження незаконні й недійсні»;

«Не допускається ані вимога надмірних застав, ані накладення надмірних штрафів або жорстких і надзвичайних покарань»;

«Вибори членів парламенту повинні бути вільними».

- Які права надавалися англійським підданам згідно з «Біллем» 1689 р.?

«Біль про права» увінчав «Славну революцію». У ньому підкреслювалося, що англійський народ має право усунути короля і на його місце посадити іншого, а також змінити порядок престолонаслідування.

Біль про права

У період правління Вільяма III вдалося закласти головні принципи існування англійської політичної системи. Депутати парламенту переобиралися через три роки. Король формував уряд із представників тієї партії, яка мала більшість у парламенті. Отже, монарх став правити державою через парламент. Змагання за владу партій заклали основу двопартійної системи в Англії.

- ▶ Хто став королем Англії після реставрації Стюартів?
- ▶ Поміркуйте, з якою метою впроваджувався парламентський імунітет.

Висновки

У XVI ст. в соціально-економічному розвитку Англії відбувалися значні зміни, пов'язані зі становленням ринкових відносин. У добу правління Тюдорів в Англії було здійснено королівську Реформацію, в результаті якої постала нова, Англійська церква. Остання королева династії Тюдорів — Єлизавета I — сприяла перетворенню Англії на велику європейську державу, могутню світову імперію.

Протистояння між королем та парламентом за визначення меж владних повноважень та протистояння між різними релігійними групами призвело до початку громадянської війни, у результаті якої монарх програв силам парламенту і був страчений.

До влади прийшов воєначальник Олівер Кромвель, який у 1653 р. встановив свою одноосібну військово-релігійну диктатуру. Після його смерті в Англії було реставровано монархію. У 1689 р. англійський парламент видав «Біль про права», який визначав права та обов'язки парламенту, короля і його підданих.

↓ Запитання та завдання

I

1. Поясніть, як ви розумієте поняття «королівська Реформація».
2. Яке значення для історії Англії має «Білль про права» 1689 р.?
3. Дайте коротку характеристику правлінню Єлизавети I.
4. Що таке «криваве законодавство»?
5. Як називався режим правління Олівера Кромвеля?
6. Які події отримали назву «Славна революція»?

II

1. Охарактеризуйте політику ранньомодерних англійських правителів щодо бідних.
2. За яких умов Англію проголосили республікою? Коли це відбулося?
3. Складіть кросворд на 10–12 запитань за темою «Англія XVI–XVII ст.».
4. З якою метою парламент видав «Білль про права»?
5. **Обговоріть у групах.** Якою була роль релігійних протистоянь в історії ранньомодерної Англії?
6. Складіть хронологічну таблицю подій історії Англії XVI–XVII ст. Впишіть до неї такі події та явища: «королівська Реформація», «Білль про права», «громадянська війна», «Славна революція» та інші, на ваш вибір.

Дата	Подія / явище	Короткий зміст	Результат / історичне значення

Запам'ятайте дати:

1509–1547 рр. — правління Генрі VIII.

1558–1603 рр. — правління Єлизавети I.

1640 р. — початок революції в Англії.

1649 р. — страта короля Чарльза I і проголошення Англії республікою.

1653–1658 рр. — протекторат Кромвеля.

1688 р. — «Славна революція»; встановлення в Англії конституційної монархії.

А тим часом в Україні...

1648–1657 рр. — Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

1663 р. — розкол Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну.

1665–1676 рр. — гетьманство Петра Дорошенка.

1687 р. — початок правління гетьмана Івана Мазепи.

§ 12. Польське королівство. Утворення Речі Посполитої

Пригадайте:

1. Що таке «революція цін»? Якими були її наслідки для європейської економіки?
2. На які стани поділялося середньовічне суспільство?

1. Господарський розвиток Королівства Польського. Соціальні стани

У першій половині XVI ст. королівство Польське охопило господарське піднесення. Польські купці вели жваву торгівлю з країнами Західної, Центрально-Східної та північної Європи, а також Московією. Значною мірою це було пов'язане з тим, що у Західній Європі відбулася «революція цін» — у кілька разів зросли ціни на різні товари, у тому числі й на зерно. Цим скористалися великі землевласники у Польщі — **магнати**. Вони організовували **фільварки** — величезні за площею господарства, де вирощувалась пшениця для продажу за кордон, у країни Західної Європи. У фільварках будували й власні переробні підприємства — млини, винокурні, а також розводили худобу.

! **Фільварок** — багатопрофільне господарство, що базується на постійній щотижневій панщині залежних селян і зорієнтоване на товарно-грошові відносини.

Магнати примушували селян, які мешкали на їхніх землях, відробляти панщину — визначену кількість днів на тиждень працювати на фільваркових полях. У 1505 р. польськими законами була встановлена панщина один день на тиждень, але до кінця століття вона вже становила 5 днів на тиждень.

Розвивалося і промислове виробництво. З'явилися суконні, полотняні, шкіряні, паперові, скляні та інші мануфактури. Розквітли міста, щоправда часи їхнього благополуччя тривали недовго — до другої половини XVI ст., оскільки досить швидко Польща почала купувати іноземні мануфактурні товари, замість того, щоб підтримувати власних виробників, як це було зро-

! **Товарна продукція** — це продукція, що виробляється не для власного споживання, а для продажу на ринку.

Бартоломей Штробель «Портрет Владислава Домініка Заславського-Острозького», 1635 р. Зображений магнат був одним із найбагатших та найвпливовіших людей у Речі Посполитій, у тому числі — завдяки успадкуванню ним маєтків князів Острозьких

*О. Орловський «Атака гусарії», поч. XIX ст.
Гусари були виключно шляхетського походження
і становили головну ударну силу польського війська,
а згодом — і війська Речі Посполитої.
Служба шляхтичів у війську
називалася «податком кров'ю»*

блено, наприклад, у Франції. Польське мануфактурне виробництво швидко занепало. Саме тому в Польщі не утворився міцний третій стан буржуа-підприємців, який у країнах Західної Європи сприяв формуванню підвалин нового суспільства.

Основними суспільними верствами тогочасної Польщі були привілейовані (духовенство та шляхта), напівпривілейовані (міщани) та непривілейовані (селяни).

Католицькій церкві належала п'ята частина земельних володінь у всій країні. На початку XVI ст. завершилося формування єдиного стану землевласників — **шляхти**. Протягом середньовіччя вони здобули значний перелік прав та привілеїв. Шляхтичі, як правило, володіли одним–двома селами. Переважна більшість дрібної шляхти підтримувала когось із магнатів. За допомогою шляхти магнати домагалися від короля прийняття вигідних їм рішень.

Представників соціального стану шляхти, що мали надзвичайно великі за площею земельні володіння, називали **магнатами**. Третина сіл у Польщі перебувала у їхній власності. Фінансова могутність давала змогу магнатам впливати на внутрішню та зовнішню політику Польщі. Переважна більшість магнатів походила з давніх родів — Радзивіллів, Острозьких, Коцеппольських, Ходкевичів тощо.

У кріпосній залежності від магнатів і шляхти перебувала частина польських селян. Вони втратили будь-які особисті та юридичні права.

► Як «революція цін» вплинула на економічний розвиток Речі Посполитої?

2. Реформація у Польщі

У 20-х рр. XVI ст. у Польщі поширилися ідеї Реформації. Особливістю польського реформаційного руху були його строкатість і відсутність єдиного напрямку, підтримуваного більшістю населення. Тут поширилися і лютеранство, і кальвінізм, а також ідеї аріанства та «чеських братів». Деякі магнати та шляхтичі розраховували завдяки реформаційним перетворенням забрати частину земель від Католицької церкви собі. Проте головної опори протестантизму — міщан — у Польщі було занадто мало, тому нові релігійні ідеї не набрали тут масової популярності. Селяни взагалі залишилися байдужими до нових учень.

Оригінал Люблінської унії

У 1573 р. шляхтичі та магнати із Польщі та Великого князівства Литовського уклали Акт Варшавської конфедерації, який проголошував повну віротерпимість до всіх конфесій, у тому числі юдеїв та мусульман. Цього ж року, при вступі на польський трон, король Генріх Валуа підписав так звані «Генріхові артикули», одним із пунктів яких було дотримання Акту Варшавської конфедерації. Усі наступні польські королі теж підписували цей документ.

- ▶ Чому у Речі Посполитій було декларовано віротерпимість, в той час як в інших країнах Європи точилися релігійні війни?

3. Люблінська унія

У січні 1569 р. в Любліні король Польщі **Сигізмунд II Август** скликав спільний сейм для представників Королівства Польського та Великого князівства Литовського, аби вирішити питання про унію (союз) двох держав. Причин для такого об'єднання двох держав у XVI ст. було декілька.

По-перше, польські магнати і шляхта прагнули отримати українські землі, що входили до складу Литви, для розвитку фільваркового господарства. По-друге, литовська шляхта прагнула мати ті ж привілеї, що і польська. Ще однією причиною було прагнення зупинити просування Московської держави на захід.

Було два проєкти об'єднання: литовський та польський. Литовський проєкт містив положення про окремі органи влади в кожній державі, що формувалися лише з її громадян, окрему монету тощо. У польському проєкті пропонувалося об'єднати Литву з Польщею в єдину державу з одним королем і спільними органами влади.

Суперечки загострювалися. Тоді у березні 1569 р. за згодою польських магнатів і шляхти король видав універсал про відібрання в Литви та приєднання до Польщі Волині й Підляшшя, а згодом — Київщини та Брацлавщини. Так майже всі українські землі увійшли до складу Польщі. Деякі шляхтичі саме завдяки цьому перетворилися на великих магнатів — Замойські, Любомирські, Потоцькі. Ослаблена Лівонською війною Литва опору не чинила. Щоб залучити на свій бік місцеву шляхту на приєднаних землях, король зрівняв її у правах із польською. Обурені таким рішенням литовські магнати намагалися захистити права Литви на ці землі, але марно.

Литовсько-польську унію підписали **1 липня 1569 р. в Любліні**. Утворювалася єдина держава **Річ Посполита** з єдиним виборним королем, сеймом, монетою та зовнішньою політикою. Назва «Річ Посполита» перекладалася, як «спільна справа». Також польською мовою терміном «річ посполита» позначалась будь-яка республіка. Окремими залишалися печатка, місцева адміністрація, фінанси, військо, суд. За Люблінською унією Литва втрачала свою державність і зберігала лише певну автономію на значно мен-

Лукас Кранах Молодший
«Портрет Сигізмунда II Августа», бл. 1553 р.

пій території. Внаслідок укладення Люблінської унії майже всі українські землі, які раніше перебували у складі Великого князівства Литовського, стали належати Польщі. Відповідно, тут поширилися порядки іншої країни, наприклад, відбувалося нерідко насильне поширення католицтва.

Крім короля, спільним органом управління у Речі Посполитій ставав Великий вальний сейм (Сейм), який складався з двох палат — Сенату та Польської палати. До його повноважень належало ухвалення законів, скликання ополчення (посполите рушення), затвердження перемир'їв і мирних договорів, контроль за діяльністю короля та чиновників.

- Якими були причини, аби Польща та Литва вступили в унію?

- Польське королівство в середині XVI ст.
- Велике князівство Литовське в середині XVI ст.
- Кордони Речі Посполитої, утвореної внаслідок Люблінської унії
- Межі литовських територій, які за Люблінською унією ввійшли до складу Польського королівства
- Території, приєднані до Речі Посполитої в 1582–1622 рр.
- Межі територій, утрачених Річчю Посполитою на користь Швеції (1622 р.) та Московської держави (1634 р.)
- Території, приєднані до Речі Посполитої в 1633–1657 рр.
- Українська козацька держава (Військо Запорізьке) в 1649 р.
- Східний кордон Речі Посполитої за «Вічним миром» 1648 р. з Московською державою
- Васальні герцогства Речі Посполитої (Пруссія до 1657 р.)

4. Шляхетська демократія

Особливістю політичного розвитку Польщі ще з XV ст. було те, що в ній склалася не абсолютна монархія, а **шляхетська республіка**. Шляхта обирала короля. Виборний король не мав права ухвалювати важливі рішення без згоди **сейму** — зібрання шляхтичів та магнатів. Вони ж мали вирішальний вплив на внутрішні справи країни.

У 1572 р. зі смертю короля Сигізмунда II Августа припинилася династія Ягеллонів. Якщо до цього часу обрання короля було більше ритуалом, то тепер його обирав сейм. Першим таким королем став **Генріх Валуа** (1573–1574 рр.). Через кілька місяців він повернувся до Франції, де коронувався вже французьким королем Анрі, з його ім'ям пов'язане підписання **«Генріхових артикулів»** — документа, який визначав повноваження короля та сейму.

За цим документом король не мав права призначати наступника, затверджувати або скасовувати постанови сеймів, оголошувати війну, укладати мир, скликати ополчення. Проголошувалася релігійна толерантність. У разі порушення королем цих умов магнати і шляхта мали право підняти проти нього повстання — рокош.

! **Аристократична (шляхетська) республіка** — політична система, що існувала в XVI–XVII ст. в Королівстві Польському, а згодом і в Речі Посполитій, яка характеризується наявністю широких прав шляхти в управлінні державою. Шляхетська демократія є варіантом представницької демократії, але нею могла користуватися лише шляхта, тобто місцева знать (аристократія).

i **Сарматизм**

У часи Ренесансу серед європейців з'явився інтерес до свого минулого, яким вони вважали античні Грецію та Рим. Польська шляхта прагнула мати славетних «предків». Так виникла ідеологія сарматизму, суть якої полягає в тому, що польські шляхтичі ведуть свій родовід від племен сарматів, котрі мешкали у причорноморських степах і наводили жах на Рим. За фактом сарматизм усталював цінності та звичаї тогочасної шляхти, у тому числі, наприклад, влаштування пишних бенкетів. Ніякого стосунку до історичних сарматів згадана ідеологія не мала.

Після Генріха Валуа королем було обрано сина трансильванського князя **Стефана Баторія** (1576–1586). У 1587 р. сейм обрав королем **Сигізмунда III** (1587–1632), представника шведської королівської династії **Ваза**. Королі, маючи обмежений вплив на внутрішнє життя країни, вели активну зовнішню політику, втягуючи державу ледь не в усі конфлікти того часу.

► Чому в Польщі (згодом Речі Посполитій) склалася шляхетська демократія?

Сейм Польського королівства часів Сигізмунда II Августа. Ілюстрація з книги «Статути і привілеї коронні» Яна Гербурта, 1570 р.

4. Зовнішня політика Речі Посполитої

Внаслідок укладення Люблінської унії на карті постала нова, величезна за площею держава — Річ Посполита. Одразу після виникнення вона вступила у боротьбу зі своїми сусідами: Швецією, Московською державою, Османською імперією — за вплив на Центрально-Східну Європу.

Річ Посполита успішно продовжила Лівонську війну (1558–1583 рр.), яку вело проти Московії ще Велике князівство Литовське. У 1582 р. між нею та Московією було укладено угоду, згідно з якою та мала залишити Лівонію. Ця угода зупинила просування Московської держави до Балтійського моря.

Незабаром Речі Посполитій довелося вести боротьбу за Лівонію зі Швецією. Вона тривала з перервами протягом 1600–1635 рр. У результаті Рига з Лівонією відійшли до Швеції, а Курляндія залишилася під владою Речі Посполитої. Це не влаштувало жодну зі сторін, тож за 20 років війна спалахнула знову.

За Люблінською унією Польське королівство здобувало українські землі. Тепер Польща мала приділяти увагу обороні цих територій із півдня. Українські козаки, які захищали свої землі від набігів татар і самі здійснювали походи до османських берегів, тепер опинилися під владою польського короля. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. відносини між Польщею та Османською імперією різко загострилися через козацькі походи. Кульмінацією боротьби стала Хотинська битва 1621 р., у якій козацько-польське військо зупинило наступ турків-османів на Річ Посполиту. Однак на цьому протистояння держав не припинилося.

Невідомий автор
«Портрет Станіслава
Антонія Щуки»,
XVIII ст. Цей
портрет прийнято
вважати прикладом
типового зовнішнього
вигляду шляхтича у
традиційному вбранні

Похід гетьмана Сагайдачного на Москву

Ян Матейко «Стефан
Баторій під Псковом», 1872 р.
На картині зображено події
1581 р. — епізод Лівонської
війни, коли посольство
московського царя Івана IV
Грозного прибуло до Стефана
Баторія з проханням про мир

У першій третині XVII ст. тривав і новий конфлікт з Москвою. Річ Посполита втрутилася у боротьбу за московський престол, прагнучи посадити на нього свого ставленика, а потім і вступила у війну безпосередньо (1609–1618). Річ Посполита поширила свою владу на Смоленщину, Чернігівщину та Новгород-Сіверщину. Польський король офіційно зберіг за собою право претендувати на московський трон.

- ▶ Які наслідки мала Лівонська війна?

Висновки

Період XVI–XVII ст. став часом піднесення й занепаду польської держави. Завдяки Люблінській унії та успішним війнам з сусідами було досягнуто найбільшого територіального зростання. Зовнішня могутність не була підкріплена внутрішньою стабільністю. Багатонаціональний характер держави та «шляхетська демократія» послаблювали внутрішні сили країни і зрештою призвели до її занепаду.

Запитання та завдання

I

1. Як «революція цін» вплинула на господарство Польщі?
2. Як у Речі Посполитій називалося зібрання шляхти та магнатів, яке вирішувало внутрішні питання життя країни, а також затвердження мирних договорів і перемир'я та контроль за діяльністю короля?
3. Як відбувалася Реформація на території Польщі?
4. Що таке «Генріхові артикули»? Чим вони важливі для формування системи управління у Королівстві Польському?
5. У який спосіб у Польському королівстві (згодом Речі Посполитій) до влади приходив король?
6. Коли та за яких обставин було укладено Люблінську унію?

II

1. Поміркуйте, які небезпеки для подальшого політичного розвитку Речі Посполитої мало її існування згідно з умовами Люблінської унії.
2. Охарактеризуйте зовнішню політику Речі Посполитої.
3. **Обговоріть у групах.** На вашу думку, шляхта та магнати були представниками однієї соціальної верстви, чи різних?
4. **Обговоріть у парах.** Чому Річ Посполита отримала таку назву?
5. Доведіть, що Річ Посполита була аристократичною республікою.
6. Що таке сарматизм? Спосіб життя якої соціальної верстви він виражав?

01 Запам'ятайте дати:

1569 р. — укладення Люблінської унії.

1573 р. — декларування віротерпимості в Речі Посполитій.

§ 13. Тридцятилітня війна.

Вестфальська система міжнародних відносин

Пригадайте:

1. З якої події розпочалась Реформація? Поясніть значення цього терміна.
2. Охарактеризуйте явище релігійних війн.

1. Передумови Тридцятилітньої війни

У міжнародних відносинах Європи ранньомодерного періоду вирішальну роль відігравали іспанські та австрійські Габсбурги, Англія та Франція. Проте жодна з цих країн не була настільки могутньою, аби самотійно перемогти всіх своїх суперників, що зазвичай добре розуміли їхні правителі. Це забезпечувало відносний політичний баланс на континенті, відомий під назвою «баланс сил». Війни були справою не стільки народів, як королів.

! Тридцятилітня війна — перша загальноєвропейська війна, що тривала протягом тридцяти років — у 1618–1648 рр. між двома великими угрупованнями: габсбурзьким союзом (іспанські та австро-німецькі Габсбурги, католицькі князі Німеччини, Річ Посполита) та антигабсбурзькою коаліцією (Франція, Швеція, Данія, протестантські князі Німеччини та ін.).

Тридцятилітня війна 1618–1648 рр.

- ▶ За допомогою матеріалів параграфа, схеми самостійно визначте причини початку Тридцятилітньої війни та вкажіть її характер. Назвіть протиборчі сторони. Порівняйте результати своєї роботи з наведеною схемою.

Реформація та поширення протестантизму викликали нові конфлікти, які вже стосувалися не лише знатної верхівки, а й селян та міщан. Фактично кожна людина мала визначитись, яку Церкву вона підтримує.

Протистояння між протестантами і католиками породило релігійні конфлікти та зумовило цілі війни у німецьких землях, Англії, Нідерландах, Франції. Проте і після їхнього завершення релігійні питання до кінця не були вирішені.

Усе це призвело до розгортання **Тридцятилітньої війни** — першої загальноєвропейської війни, що виникла як і через прагнення встановити панування у Європі, так і через релігійні конфлікти. На початку XVII ст. обидві гілки династії Габсбургів вели боротьбу з протестантами, підтримували католиків і намагалися утвердити своє панування над країнами Європи. На початку XVII ст. Габсбурги дійшли висновку, що спільні дії підуть їм на користь. У багатьох країнах Європи це викликало велике занепокоєння.

Імператор Священної Римської імперії Рудольф II Габсбург (1576–1612 рр.) розпочав переслідування протестантів. За його підтримки єзуїти поширили свою діяльність у Чехії та німецьких протестантських князівствах. У відповідь на переслідування протестантські князі Німеччини у 1608 р. об'єдналися у **Євангелічну унію**, яку очолив курфюрст Фрідріх Пфальцький. Натомість католицькі князі створили у 1609 р. свій союз під назвою **Католицька ліга**, очолюваний Максиміліаном Баварським. Обидва альянси шукали прихильників у Європі. Євангелічну лігу підтрима-

ли протестантські країни: Нідерланди, Данія, Швеція та Англія, а ще — Франція, яка хоч і була католицькою, проте не бажала посилення впливу Габсбургів у Європі. На бік Католицької ліги стали австрійські та іспанські Габсбурги. Відносини між двома таборами загострювалися, бракувало лише приводу для того, щоб почалася війна.

- ▶ Чому в Тридцятилітній війні Франція виступила на боці протестантських володарів?
- ▶ Поясніть, як ви розумієте поняття «баланс сил».

2. Чеський період війни (1618–1625)

Тридцятилітня війна розпочалась у Чехії. На той час Чехія входила до складу Священної Римської імперії, якою правила династія Габсбургів. Габсбурги були католиками. Відповідно, всі імператорські чиновники у Чехії були католиками, тоді як більшість населення Чехії — протестантами.

Цікаво знати

Під час дефенестрації імператорських чиновників викинули з 21-метрової висоти, але вони вціліли. Католицька церква оголосила це ангельським дивом. Натомість протестанти стверджували, що порятунком стала велика купа гною.

➔ З чим пов'язана така різниця у трактуванні однієї події?

23 травня 1618 р. представники знатних протестантів звернулися до намісника та його помічників з проханням передати їхнього листа імператорові. У листі йшлося про те, чи справді за розпорядженням імператора на королівських (тобто належних імператорові) землях він заборонив будівництво протестантської церкви. Але у процесі зустрічі між намісником та прохачами розгорілась настільки палка суперечка, що самого намісника, ще одного імператорського чиновника та їхнього секретаря викинули з вікна приміщення, де відбувалась зустріч. Описана подія отримала назву «Друга празька дефенестрація» (від «де фенестра» — «з вікна»). Від неї ведеться відлік Тридцятилітньої війни.

Чехи відмовилися надалі визнавати владу імператорів і вимагали на чеський престол посадити лідера Євангелічної унії **Фрідріха V Пфальцського** (1596–1632). Цього не міг стерпіти імператор

*Маттеус Меріан Старший.
Гравюра, що ілюструє Празьку
дефенестрацію, 1618 р.*

*Герріт ван Гонтгорст
«Парадний
портрет Фрідріха V
Пфальцського, короля
Богемії», 1634 р.*

Фердинанд II Габсбург. Він попросив допомоги у Католицької ліги. Таким чином, об'єднана католицька армія під командуванням генерала Тіллі рушила до Чехії. 8 листопада 1620 р. між нею та чеськими військами відбулася битва під Білою горою, у якій чехи зазнали поразки. Більше того, у цій битві загинула майже вся молодь чеської знаті. Ця поразка стала національною трагедією. Крім того, у Чехії розпочався католицький терор: запалали багаття інквізиції, заборонялася чеська мова, нищилися праці чеських учених.

Тим часом Тіллі рушив далі на німецькі землі й захопив володіння Фрідріха Пфальцського. Його самого вигнали за межі імперії. Євангелічна унія розпалася.

- ▶ Від якої події ведеться відлік Тридцятилітньої війни?
- ▶ Чому Чехія виступила проти влади Габсбургів?

3. Дансько-шведський період (1625–1634)

Успіхи католиків на першому етапі війни дуже занепокоїли протестантських володарів країн Північної Європи. Кристіан IV Данський (1577–1648) був палким лютеранином і боявся після поразки протестантів Німеччини залишитися віч-на-віч з імперією. Отримавши значну фінансову допомогу від Шведської імперії і Королівства Франції, він вирішив вторгнутися 20-тисячною армією у Німеччину.

На боротьбу з Кристіаном IV імператор Фердинанд II спрямував надзвичайно талановитого полководця Альбрехта фон Валленштайна. Той запропонував імператорові набрати велику армію і при цьому зовсім не витратити державних грошей на її утримання, а годувати солдатів з накладання контрибуції на захоплені території, інакше кажучи, коштом організованого грабунку. Таким чином, «війна годувала війну». Вояків наймали, як робітників на будівництво. Капіталом для винагороди була здобич. Оскільки нових солдатів знайти було легко, війну мали змогу вести до повного виснаження — переносючи її з одного регіону в інший.

Данія зберегла свої території, але пообіцяла не втручатись у справи імперії. Фердинанд досягнув свого домінування в німецьких землях.

Улітку 1630 р. король протестантської Швеції Густав II Адольф висадився на півночі Німеччини. Шведська армія складалася з вільних селян-про-

Себастьян Вранке «Солдати-мародери». Фрагмент, 1647 р. За принципом «війна годує війну» солдати грабували не лише померлих, але й влаштовували засідки на подорожніх, яким не пощастило прокласти свій шлях охопленими війною землями. На задньому плані картини можна побачити шибениці та темний дим від пожеж

Себастьян Вранкс
«Солдати грабують ферму», 1620 р.

Себастьян Вранкс «Сцена війни».
Фрагмент. Тут зображено біженців

тестантів, які були переконані, що захищають своїх братів по вірі від ненависних католиків. Крім того, шведська армія мала чи не найкраще на той час озброєння — мушкети, та єдина володіла польовою артилерією — гарматами. Тому військо Густава II Адольфа розбило сили Католицької ліги. В одній з битв Тіллі загинув, тому імператор Фердинанд вислав проти шведів свого найкращого полководця — Валленштайна. 1632 р. у битві при Лютцені Густав II Адольф загинув, і шведи були змушені відступити. Проте імператор запідозрив Валленштайна у зраді й наказав його убити. Таким чином, два ворожі табори залишилися без своїх головних полководців. Стало зрозуміло, що жодна сторона не буде здатна досягти вирішальної перемоги. У 1635 р. було укладено Празький мир між імператором та протестантськими князями. Згідно з цим документом, підтверджувався принцип «чия влада, того й віра», але князі більше не могли мати окремі армії та об'єднуватися у союзи. Також дозволялося сповідувати кальвінізм.

- ▶ Завдяки чому шведська армія змогла здобути перемогу над силами Католицької ліги?
- ▶ Що означає принцип «війна годує війну»? Хто його запровадив?

4. Французько-шведський період (1635–1648)

Празький мир посилював Священну Римську імперію, яка тепер ставала цілісною військовою силою. Це непокоїло кардинала Рішельє, тому що французькі землі опинялися затиснутими між володіннями іспанських та австро-німецьких Габсбургів. Так, у 1635 р. розпочалася війна між Францією й одразу іс-

Карл Вальбом «Загибель Густава II Адольфа у битві при Лютцені 6 листопада 1632». Фрагмент, 1855 р.

Августо Феррер-Дальмау
«Остання терція», 2011 р.
На картині зображено
залишки іспанського війська
перед останнім етапом битви.
У битві при Рокруа (1643)
іспанці зазнали нищівної
поразки від французів,
втративши 10 тис.
солдатів з 16 тис.

панськими та австро-німецькими Габсбургами. Однак жодна зі сторін не мала достатньо сил для перемоги.

Лише на початку 40-х рр., уже після смерті кардинала Рішельє, визначилася перевага Франції та Швеції.

У травні 1643 р. 27-тисячна армія Габсбургів вторглася до Франції, маючи намір досягти перемоги. Вирішальна битва сталася біля Рокруа. Армію Габсбургів було фактично знищено. Протягом наступних років Габсбурги зазнали нових поразок. У 1646 р. об'єднане шведсько-французьке військо зайняло Баварію; виникла можливість поділу Німеччини між Швецією та Францією й захоплення столиці Австрії — Відня. За цих умов імператор Фердинанд III (1637–1657 рр.) змушений був прийняти продиктовані Францією та її союзниками надзвичайно тяжкі для Німеччини умови майбутнього мирного договору.

- ▶ Яка битва стала вирішальною у цьому періоді Тридцятилітньої війни і за свідчила перевагу Франції?
- ▶ Чому імператор погодився припинити війну і розпочати мирні переговори?

5. Вестфальський мир. Наслідки Тридцятилітньої війни

У ході Тридцятилітньої війни перші спроби мирних перемовин розпочалися ще у 1638 р., але прелімінарний (попередній) мирний договір було підписано між Габсбургами, з однієї сторони, Швецією та Францією — з іншої аж у грудні 1641 р. З цього часу розпочалась дія конгресу, який мав підготувати текст остаточного миру. Цей конгрес зібрав представників 16 європейських країн та представників 66 різних складових Священної Римської імперії. Перемовини між Францією та імператором велися у Мюнстері, а між Швецією та імператором — в Оснабрюці. У результаті тривалих і складних переговорів у 1648 р. було одночасно підписано два мирні договори — **Мюнстерський та Оснабрюцький**. Разом їх називають **Вестфальським миром**. За ним переможці — Швеція та Франція — здобували значні території, було закріплено політичну роздробленість німецьких земель. Також визнавалася незалежність Об'єднаних провінцій Нідерландів та Швейцарії. Імператор повинен був відмовитися від підтримки Іспанії.

Внаслідок Тридцятилітньої війни змінився «баланс сил» у Європі: вплив Габсбургів зменшився, занепала колись могутня Іспанія, втратилися сподівання на перетворення Священної Римської імперії на міцну централізовану державу. Натомість Франція та Швеція стали авторитетними і впливовими. З'явилася нова потужна держава — Об'єднані провінції Нідерландів.

Сучасні історики наголошують, що Вестфальським миром було закладено кілька основоположних принципів сучасних міжнародних відносин: невтручання одних держав у внутрішні справи інших, державного суверенітету (всі сторони життя країни визначаються виключно її власними законами), непорушність державних кордонів. Ці принципи так і називаються — Вестфальська система міжнародних відносин.

Було затверджено принцип «чия влада, того й віра», визнано незалежність протестантської республіки — Нідерландів.

Тридцятилітня війна принесла небачене доти розорення для німецьких та чеських земель. У різних регіонах внаслідок бойових дій загинуло до двох третин мирного населення. У чеських землях із 3 млн населення лишилося 700 тис. Окремі регіони були повністю розорені, адже ними роками проходили війська різних правителів, які найчастіше жили за принципом «війна годує війну». Вони нещадно грабували та вбивали місцевих селян. Деякі території настільки знелюдніли, що очевидці писали про вовчі зграї та стада диких кабанів, які вільно розгулювали на місці знищених людських поселень. Багато людей стали жертвами епідемій тифу та холери.

Позбавлені засобів до існування, селяни об'єднувались у ватаги розбійників; спалахували повстання. Багато людей вірили, що нещастя війни були викликані надприродними злими силами. Тому розпочалися масові полювання на відьом. Тисячі жінок було страчено за звинуваченнями у чаклунстві.

- ▶ Які два договори разом утворюють Вестфальський мир?
- ▶ Як ви розумієте поняття «Вестфальська система міжнародних відносин»?

Висновки

Тридцятилітня війна розпочалася завдяки протистоянню між католиками та протестантами, що охопило всю Європу, а також через боротьбу за можливість домінувати на континенті між Габсбургами та їхніми суперниками. У ході війни виділяється кілька етапів: чеський, дансько-шведський та французько-шведський; це пов'язано зі зміною основних сил, що діяли у війні. Основні бойові дії відбувалися на території німецьких князівств Священної Римської імперії. Це призвело

Герард Терборх «Підписання Вестфальського миру в Мюнстері», 1648 р.

до розорення, десятків тисяч смертей, занепаду виробництва. Завершення цієї війни принесло укладення Вестфальського миру, який заклав основи міжнародних відносин у Європі, а згодом — у всьому світі.

📌 Запитання та завдання

I

1. Укажіть хронологічні рамки Тридцятилітньої війни.
2. Між якими політичними «таборами» відбувалася Тридцятилітня війна?
3. Якими були передумови Тридцятилітньої війни?
4. Назвіть видатних полководців Тридцятилітньої війни.
5. Якими були головні результати укладення Вестфальського миру?
6. Незалежність яких держав було визнано за Вестфальським миром?

II

1. Чому Вестфальський мир вважається важливою віхою у формуванні сучасних міжнародних відносин?
2. Якими були соціально-економічні наслідки Тридцятилітньої війни?
3. У парах розробіть схему, яка б пояснювала причини та передумови Тридцятилітньої війни.
4. За наведеними у параграфі творами мистецтва охарактеризуйте вплив війни на життя мирного населення.
5. Поміркуйте над проблемою: яку роль в історії країн Західної Європи відіграла Тридцятилітня війна.
6. **Обговоріть у групах.** Кого можна вважати переможцем Тридцятилітньої війни? Чому?

Запам'ятайте дати:

1618–1648 р. — Тридцятилітня війна.

1648 р. — підписання Вестфальського миру.

А тим часом в Україні...

1618 р. — похід козаків із Петром Сагайдачним на Москву.

1620–1630-ті рр. — козацько-селянські повстання.

1621 р. — Хотинська битва.

1620–1632 рр. — відновлення православної ієрархії та легалізація Православної церкви на території України.

Практична робота за розділом III
«Держави Західної і Центральної Європи в XVI–XVII ст.»

Узагальнення знань за розділом III
«Держави Західної і Центральної Європи в XVI–XVII ст.»

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVII–XVIII СТ.

§ 14. Османська імперія

Пригадайте:

1. Яке місто було столицею Османської імперії, починаючи зі середини XV ст.?
2. Хто такі яничари?

1. Правління Сулеймана I Пишного

XVI ст. було часом найбільшої військової та політичної могутності Османської імперії. Періодом її найвищого розквіту вважають правління **Сулеймана I Пишного** (1520–1566 рр.). Сулейман був єдиним сином Селіма I, і його ще юнаком почали залучати до участі у вирішенні державних справ. Одним із головних напрямів діяльності Сулеймана I стали війни з підкорення країн Близького Сходу, Східної Європи та узбережжя Середземного моря. Сулейман I уславився ще й тим, що створив великий флот.

Він багато уваги приділяв внутрішнім справам своєї держави. Через те, що Сулейман впорядкував закони імперії, він також отримав титул Кануні — законодавець.

Невідомий автор
«Портрет Сулеймана I Пишного»,
близько 1530 р.

Цікаво знати

Величезний вплив на Сулеймана I, за свідченнями сучасників, справляла його дружина Роксолана, за переказами — українка, захоплена в полон татарами. Таємничу Роксолану не раз зображали в історичних творах митці (найвідоміші серед них — роман Павла Загребельного «Роксолана», повість Осипа Назарука «Роксоляна», турецький телесеріал «Величне століття»).

Маттео Пазані «Портрет найкрасивішої та найулюбленішої жінки великого Турка Роксолани», прибіл. 1540–1550 рр.

Річард Кнотель «Яничари». Уважається, що вони були першими, хто почав використовувати тактику стрільби рядами, коли перший ряд стріляє з коліна, другий ряд — стоячи, а третій у цей час заряджає зброю

За часів правління Сулеймана I Пишного турки-османи проникли до Центральної Європи. Однією з перших його перемог стало у 1521 р. взяття Белграда — міста, яке протягом тривалого часу стримувало просування Османської імперії у Європу. Після цього турецькі війська рушили в Угорщину, де в битві під Могачем (1526 р.) розгромили чесько-угорське військо. Після цієї перемоги країну розділили між собою Османська імперія та австрійські Габсбурги.

У 1529 р. Сулейман I оточив столицю Австрії Відень, але не зміг її взяти. Зима, що наближалася, змусила османів зняти облогу. Після поразки під Віднем османи почали вважати Австрію своїм головним ворогом. Тому султан уклав союз із Францією проти австрійських Габсбургів. Ця унія показала, що османи стали інструментом у європейській боротьбі, а не загрозою для Європи. Поразка флоту в битві біля Лепанто (1571) позбавила османів слави непереможних, що підтверджували їхні невдачі у війнах проти Австрії (1593–1606) та Речі Посполитої (1620). Проте Османська імперія все ще залишалась могутньою.

- ▶ Якими були здобутки правління Сулеймана I Пишного?

2. Османська імперія у XVII ст.

Наприкінці XVI — поч. XVII ст. в Анатолії розгорнулися повстання секбанів — селян, які за платню служили у війську. Османська імперія жила за рахунок пограбування завойованих земель, а оскільки у той період вона зазнала низки поразок, частину секбанів було розпущено, а інші не отримували платню. Крім того, стара система тімарів, яка базувалася на тому, що кожен кінний воїн (сипах) мав земельний наділ (тімар), з якого він жив, не виправдовувала себе. Тому було проведено військову та податкову реформи. Віднині з кожного селянського двору вимагали один військовий податок (аваріз), який мав сплачуватися сріблом. Раніше селяни сплачували різні податки харчами та лише іноді — грошима. Надходження з цих податків становили до 50% бюджету Османської імперії.

У війську роль сипахів та секбанів як основної сили посіли яничари — професійні воїни з вогнепальною зброєю, котрі отримували платню від держави. Для того, щоб належним чином слідкувати за фінансами, в імперії учетверо було збільшено кількість чиновників. Також у провінції розіслали намісників, які відповідали за тамтешній збір податків.

Тимарна система була поширена і на європейські володіння імперії, передовсім — на Балкани. Тому податкова та військова реформи значно вплинули на їхнє життя.

У другій половині XVII ст. країною фактично почали правити візири з династії Кеprüлю. Вони провели низку реформ, які поліпшили стан державної скарбниці, та впорядкували управління імперією; османи зуміли завдати низку поразок Австрії, Іспанії, Венеції, Речі Посполитій. В результаті до Османської імперії було приєднано Крит, землі в Угорщині та Хорватії, Поділля, встановлено контроль над Правобережною Україною.

Цікаво знати

Відомий усьому світові символ французької кухні круасан з'явився у Відні. Випічку у формі півмісяця віденські пекарі почали виготовляти на честь перемоги над османами 1683 р., і лише у другій пол. XVIII ст. вона стала відома у Парижі.

У 1669 р. османи уклали з Військом Запорізьким угоду про протекторат. Це призвело до втягування Османської імперії у війну між Річчю Посполитою та Московією, які теж претендували на землі Гетьманщини. У 1672 р. османська армія захопила Кам'янець-Подільський і підійшла до Львова, примусивши Річ Посполиту підписати Бучацький мир. Проте мир не настав. Наступного року поляки перемогли османів у битві під Хотином, а Дорошенко, який воював на боці останніх, визнав свою поразку в боротьбі за владу, віддавши булаву Самойловичу. Проте османи не змирилися зі втратою контролю над українськими землями, й османська армія у 1677-му та 1678 р. здійснила два так звані Чигиринські походи. У 1681 р. уклала Бахчисарайський мир з Москвою. Унаслідок Чигиринських походів було знищено столицю козацької держави Чигирин і сплюндровано Правобережжя. Забезпечивши собі запілля, османи зосередилися на наступі на Відень.

Проте наймасштабніша військова операція, яка мала піднести Османську імперію, обернулася на її найбільшу поразку. Це був похід османського війська на чолі з султаном Мехмедом IV на Австрію. Спроба взяти Відень після двомісячної облоги скінчилася цілковитою катастрофою: **12 вересня 1683 р.** османську армію вщент розбили об'єднані сили Священної Римської імперії, Саксонії, Баварії,

Пітер Снаєрс «Облога Відня»,
1529 р.

а також поляків та козаків під командуванням польського короля Яна III Собеського. Після цього ані рід Кепрюлю, ані сама Османська імперія вже не мали колишньої могутності.

- ▶ Якими були наслідки невдалої спроби османів взяти Відень у 1683 р.?

3. «Епоха тюльпанів». Російсько-турецькі війни

Після нетривалої боротьби за владу трон Османської імперії посів син Мехмеда IV Ахмед III (1703–1730). Його візирем був Невшехірлі Дамад Ібрагім-паша. Період їхнього правління називається «епохою тюльпанів» через моду на вирощування цих квітів, яка охопила султанський двір.

Султан та візир розуміли, що Османську імперію потрібно модернізувати. Тому до Франції було відряджено посольство, яке мало вивчити її державний устрій, а також ознайомитися з наукою та культурою. Так султан захопився модою на все європейське.

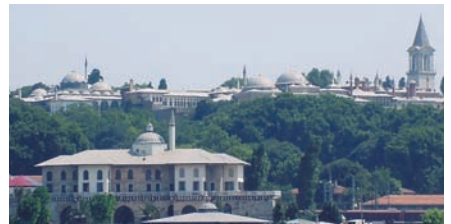
У Стамбулі з'явилися численні палаци султана, візира та інших міністрів. В околицях міста розбили нові парки і сади з мармуровими басейнами та фонтанами. Була побудована замська резиденція султана — Саадабад, спроектована за планами Версалю і Фонтенбло. З'явився цілий новий архітектурний стиль, який називався «османське бароко».

У Франції османи ознайомилися з книгодрукуванням, європейською медициною та літературою. У 1729 р. вийшла перша друкована книга турецькою мовою. Всього таких книг було 1000. Вперше дозволили друк світської літератури.

Було здійснено спробу карбувати власну монету — акче, але виявилось, що в країні бракує для цього срібла.

Проте захоплення європейською культурою було поверховим і не призвело до реформування та модернізації країни. Кількість і розмір податків, які мали сплачувати селяни та ремісники, було збільшено настільки, що люди вже не мали чим їх сплачувати. Султан намагався реорганізувати яничарський корпус, чим викликав величезне незадоволення його вояків. На той час яничари були автономною та надзвичайно впливовою силою в імперії. Тому в 1730 р. у Стамбулі розгорілося повстання яничар та міської бідноти проти султана, яке закінчилося його ув'язненням та смертю. Так завершилась «епоха тюльпанів». Відсутність докорінних реформ завадила султанові втілити плани з європеїзації Османської імперії.

У XVIII ст. відбулося чотири великі російсько-турецькі війни. Війни 1711–1713 та 1735–1739 рр. Османська імперія вела на рівних з Російською імперією, навіть здобувала окремі перемоги.

Сучасний вигляд палацового комплексу Топкапи, де мешкав султан та головні міністри

*Жан-Батист Ванумр «Обід в покої для прийому послів», 1-ша пол. XVIII ст.
Картина зображає урочисту церемонію прийому послів однієї з європейських держав у султанському палаці*

- Розгляньте зображення. Спробуйте вказати, де на ньому європейці, а де — османи. Яким чином вам це вдалося зробити?

У цей період в Османській імперії, яка намагалася подолати технічну відсталість від Європи, було відкрито перші навчальні заклади європейського типу: Стамбульський технічний університет та артилерійське училище, в якому викладали інструктори з Франції. Але мусульманське духовництво не схвалило цього кроку зближення з європейськими країнами. Як і раніше, османська армія не була належним чином модернізована. Це призвело до того, що російсько-турецька війна 1768–1774 рр. обернулася для османів катастрофою: імперія втратила все Північне Причорномор'я, а Російська імперія здобула омріяний вихід до Чорного моря. Цей успіх Петербург закріпив у наступній війні 1787–1791 рр. Крім того, росіяни завдали ще одного удару, ліквідувавши у 1783 р. раніше васальне Османській імперії Кримське ханство.

- Поміркуйте, чому мусульманське духовництво Османської імперії засуджувало європеїзацію.

Цікаво знати

У XVIII ст. у всій Османській імперії поширилася мода на кав'ярні. Тут люди різного соціального походження могли вживати каву, солодощі та вести багатогодинні бесіди. Кав'ярні були перш за все місцем обміну інформацією та налагодження соціальних контактів. Мусульманське духовництво намагалася домогтися їхньої заборони, але невдало. Засідати у кав'ярнях могли лише чоловіки. Жінки для спілкування відвідували хамами — громадські лазні.

4. Кримське ханство

Під політичним впливом Османської імперії перебували і васальні держави. Серед інших це були князівства Молдавія та Валахія, Трансильванія, а також Кримське ханство, яке утворилося у 1441 р. Ханством правили представники династії Чингісидів — **Гіреї**. На Сході в ієрархії правителів нащадки Чингісхана стояли вище за будь-кого. Тому Османська імперія сприймала Кримське ханство більше як союзника, аніж підданого. Єдиним

обов'язком кримського хана було брати участь у військових походах султана.

Кримське ханство відіграло важливу роль у відносинах між державами на території Волги до Західного Бугу. Хани контролювали Північне Причорномор'я на захід до Дунаю та на схід до Дону, вели боротьбу з Московією за «спадщину Золотої Орди» (у ході яких у 1578 р. спалили Москву), здійснювали набіги з метою взяття ясиру на північні території, вступали в ситуативні союзи з Московією, Великим князівством Литовським, Польщею, українськими козаками.

Населення Кримського ханства можна поділити на дві великі групи — осіле та кочове. Осіле мешкало переважно у самому Криму та поселеннях на березі Чорного моря, займалося землеробством, ремеслом, торгівлею. Татари вміли обробляти степову землю. У XVII — на початку XVIII ст. у західні степи прибули кочові татари-ногайці, яким хани дозволили тут оселитися. Для прибулих створили спеціальні адміністративні одиниці — орди, якими керували ханські намісники.

Сучасний вигляд ханського палацу у Бахчисарайі

Йозеф Брандт «Бій татарів з козаками», бл. 1890 р.

Цікаво знати

Зовнішньополітична стратегія Криму будувалася на так званому «законі Селіма», який був сформульований ще в XVI ст. Цей закон полягав у тому, що в конфліктах своїх сусідів ханство підтримувало ту сторону, яка наразі була слабшою. Цим кримські правителі намагалися забезпечити свою державу від надто могутніх сусідів. Така стратегія спрацювала до початку XVIII ст.

Більшість населення Кримського ханства становили татари-мусульмани. В містах проживало багато інших народів: греки, вірмени, готи, караїми, кримчаки тощо.

За часів Кримського ханства важливими були міста Озі-Кале (Очаків), Хаджі-Бей (Одеса), Ак-Кермен (Білгород-Дністровський). Столицею Кримського ханства було місто Бахчисарай, де розташовувався ханський палац. Місто Кафа (сучасна Феодосія) було величезним центром работорівлі, проте воно належало не Кримському ханству, а безпосередньо Османській імперії. Тут продавали тих, кого брали у яsir татари.

Вагомою частиною економіки Кримського ханства, принаймні до XVIII ст., була работорівля. Вона поділялася на дві великі категорії. Піддані хана спе-

ціально брали у полон знатних людей із сусідніх країн, щоб отримати за них величезний викуп. Іншим напрямом була торгівля рабами. Самі хани влаштовували великі рейди на північ — на землі Великого князівства Литовського, Польщі (згодом — Речі Посполитої), Московії по «живий товар». Історики підраховали, що за період XVI–XVII ст. з цих земель у полон татари забрали близько 2 млн осіб. Частина з цих рабів (до однієї п'ятої) хан забирав собі, частину залишали в Криму для виконання важких сільськогосподарських робіт, а також — як прислугу в будинках заможних татар. Дівчат продавали до гаремів. Найважчим було життя тих, хто потрапляв веслярами на галери — військові кораблі. Українські думи розповідають про лиху долю татарських невільників.

- ▶ Що таке ясир?

Висновки

Завдяки завойовницьким війнам було створено могутню та агресивну Османську імперію, володіння якої лежали у трьох частинах світу — Європі, Азії та Африці. Вершини своєї могутності вона досягла в середині XVI ст. за часів правління Сулеймана I Пишного. З припиненням завоювань неминучим став і занепад імперії, який почався від середини XVII ст. Вона опинилася під владою слабких і нерозсудливих султанів, поступово перетворюючись на об'єкт зазіхань інших держав.

Запитання та завдання

I

1. Чому Сулейман I отримав прізвисько «Кануні»?
2. Які реформи провели в Османській імперії у 1-й пол. XVII ст.? Які це мало наслідки?
3. Які події започаткували занепад Османської імперії?
4. Охарактеризуйте «епоху тюльпанів» в Османській імперії.
5. Чому султан визнавав Кримське ханство своїм союзником?
6. Яка династія правила Кримським ханством?

II

1. Чому у XVII ст. Франція та Османська імперія, якої боялися у попередні століття всі європейські країни, стали союзниками?
2. Складіть історичний портрет Сулеймана I Пишного.
3. Охарактеризуйте зовнішню політику та економіку Кримського ханства. Поясніть взаємозв'язок між ними.

Карло Боссолі «Кримські татари подорожують степом», 1856 р.

4. За яких обставин османи здійснили Чигиринські походи? Якими були їхні наслідки?
5. **Обговоріть у малих групах.** Чому «епоха тюльпанів» закінчилася народним повстанням та ув'язненням султана?
6. Поясніть, чому наприкінці XVIII ст. Османська імперія зазнавала військових поразок.

Запам'ятайте дати:

1526 р. — битва під Могачем, захоплення Османською імперією Угорщини.

1529 р. — перша облога Відня османами.

1571 р. — битва біля Лепанто.

1683 р. — розгром турецької армії під Віднем.

А тим часом в Україні...

1620–1621 рр. — Хотинська війна.

1674–1678 рр. — Чигиринські походи.

1686 р. — «Вічний мир».

§ 15. Московське царство

Пригадайте:

1. Як утворилося Московське царство?
2. Що таке абсолютизм?

1. Правління Івана IV Грозного

Віддалік од важливих торговельних шляхів далеко на північному сході Європи розкинулося **Московське князівство** (згодом царство), правителі якого прагнули не лише підкорити собі землі Русі, а й захопити нові території.

Тривалий час московські князі боролися за владу з родовою знаттю — боярами. У цій боротьбі князь спирався на дворян — людей, які отримували землю та привілеї за служіння йому. Ще однією опорою влади князів була Православна церква, яка проповідувала ідею божественного походження монаршої влади.

У 1547 р. московський князь **Іван IV Грозний** (1533–1584) оголосив себе **царем**, а свою державу — **Московським царством**. Відтоді він зайнявся вста-

Цікаво знати

У європейських мовах, наприклад англійській, французькій, Івана IV називають словом, яке перекладається як «жахливий».

новленням **самодержавства** — нічим не обмеженої влади монарха.

У 1549 р. Іван IV вперше скликав **Земський Собор** — зібрання бояр та духовництва, яке мало вирішувати різноманітні питання, у тому числі зовнішньої політики та економіки.

У 1550 р. було затверджено новий звід законів — **Судебник**. Документ ліквідував привілеї удільних князів та посилював роль державних центральних органів управління. Також він підтвердив право переходу селян від одного до іншого володаря один раз на рік — у Юріїв день, але збільшив суму, яку селяни мали сплачувати попередньому власникові.

Судебник передбачав створення близько 80 центральних органів державної влади — **приказів**. У них зосереджувалось управління окремими галузями економіки й політики. Керівників приказів призначав цар.

У 1556 р. було створено стрілецьке військо, завдяки якому цар не залежав від ополчення, котре скликали бояри. Стрільці були озброєні вогнепальною зброєю — пищалями та холодною — бердишами. Крім того, цього ж року було видано «Уложення про службу», яке визначало порядок військової служби серед дворян. Згідно з цим документом кожен дворянин за кожні 150 десятин землі, яку він мав, мусив виставити встановлену кількість повністю споряджених кінних воїнів до царського війська.

Загалом реформи Івана IV Грозного 50-х рр. XVI ст. зміцнили владу царя, впорядкували централізовану систему управління Московським царством та його військо.

З 1558 р. Іван IV вів Лівонську війну за вихід до Балтійського моря, яку фактично програв. Проти царя виступили бояри, а один з них — командувач західного війська Андрій Курбський у 1564 р. перейшов на бік Великого князівства Литовського. Вражений цією подією, цар вдався до заходів, які б посилювали його владу. Іван IV виділив окремі землі — **опричнину**, які мали підпорядковуватись безпосередньо йому. У них було окреме військо, а податки

В. Васнецов
«Іван Грозний», 1897 р.

Трон Івана IV Грозного

А. Карацук «Московські стрільці
наприкінці XV ст.»

з цих земель надходили до державної скарбниці. Упродовж 1565–1572 рр. на опричних землях цар розгорнув масові репресії, страти, конфіскації угідь, спрямовані перш за все проти боярства та всіх, хто здавався потенційним зрадником. Це явище також називають **опричиною**. Лише в Москві Іван Грозний стратив, буцімто за зраду, 120 бояр і навіть митрополита, а в Новгороді було вбито щонайменше 1500 знатних людей. Так цар знищив системний опір бояр та їхніх послідовників царській владі й зміцнив самодержавство.

Опричину здійснювали опричники — різношерсте воїнство із дворян, бояр та «служилих людей». Опричники носили чорний одяг, мали прив'язану до сидла собачу голову та мітлу, що означали рішучість «вигризти й вимести зраду».

Загалом Лівонська війна тривала 25 років і закінчилася повною поразкою Московії.

Сучасне зображення опричника

- ❗ **Земський собор** — представницький орган, до якого входили бояри та духівництво, що вирішував різні питання внутрішнього і зовнішнього життя Московського царства.
- ❗ **Опричина** (від рос. «*опричь*», тобто «окрім») — система заходів часів правління Івана IV Грозного, яку було розгорнуто на безпосередньо підпорядкованих царю територіях — опричині, суть яких полягала у масових репресіях та конфіскаціях майна людей, що вважались зрадниками царя. У такий спосіб цар намагався встановити самодержавну владу.

Розширення Московського царства

Цікаво знати

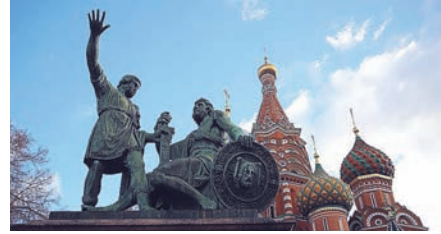
Сучасники-іноземці вважали, що понад 10 тис. осіб стали жертвами опричини. Важливим свідченням про страти тих часів стали «синодики» (списки на поминання), що їх Іван IV розсилав до монастирів на поминання душ страчених. За підрахунками істориків, кількість осіб, згаданих у тих «синодиках» побожним Іваном IV, перевищувала 4 тис.

- ▶ З якою метою Іван IV Грозний проводив реформи у 50-х роках?
- ▶ Якими були наслідки опричини?

2. «Смутні часи»

На початку XVI ст. Московську державу охопила криза, що увійшла в історію як **Смутні часи** (1598–1613 рр.). Тоді Московія перебувала на межі загибелі.

! «Смутні часи» (також «Смута») — період в історії Московського царства 1598–1613 рр. між завершенням династії Рюриковичів та початком правління династії Романових. У цей час влада у царстві неодноразово переходила з рук в руки. Воно зазнало вторгнень сусідніх держав.

*Пам'ятник Мініну і
Пожарському в Москві*

Після смерті Івана IV престол посів його син Федір (1584–1598), але уся влада зосередилася в руках боярина **Бориса Годунова**. Зі смертю Федора Івановича припинилася династія Рюриковичів. Так розпочалася династична криза. До цього додався голод. У 1605 р. з'явилась людина, яка оголосила себе врятованим від смерті сином Івана IV Дмитрієм. Новий цар правив майже рік і встиг здійснити кілька кроків, які мали б європеїзувати Московію. Наприклад, він заборонив брати хабарі та вимагав від бояр, аби вони відправляли своїх дітей вчитися за кордон. Невдоволені правлінням нового царя бояри змовилися і вбили його. Оскільки, на думку більшості, Дмитрій був самозванцем, за ним закріпилося ім'я **Лжедмитрія I**, хоча до кінця це питання й досі вважається нез'ясованим. Після його смерті розпочалася боротьба за владу між різними боярськими угрупованнями.

*Шимон Богушович
«Коронаційний
портрет
Лжедмитрія I»,
1606 р.*

У 1607 р. з'явився молодик, який назвав себе царем Дмитрієм, що дивом урятувався від змовників у Москві. Він увійшов в історію під іменем Лжедмитрія II. Лжедмитрій II із прибічниками невдало намагався взяти Москву і тому осів у її передмісті Тушино. У 1610 р. його вбили, а військо — розбіглося.

Тим часом на землі Московії вторгся польський король Сигізмунд III разом зі своїм військом та 40 тис. козаків. Вони увійшли у Москву. Цього вже не змогло стерпіти місцеве населення. Московити створювали загони народного ополчення, які йшли визволяти свою столицю від поляків. Перше ополчення зазнало поразки. Наступне скликали нижньгородський староста Кузьма Мінін і воєвода Дмитрій Пожарський. Загони під їхнім керівництвом 1612 р. увійшли в Москву, вигнавши звідти польське військо.

► Чим уславилися Мінін та Пожарський?

3. Правління Олексія Михайловича. Церковний розкол

«Смутні часи» закінчилися у 1613 р. з обранням на Земському соборі нового царя — 16-річного **Михайла Федоровича Романова** (1613–1645), сина митрополита Філарета Романова. Він започаткував династію **Романових**, яка правила більш як 300 років.

Його син **Олексій Михайлович** (1645–1676) продовжив формування самодержавства в Московії. У 1649 р. вийшло «Соборне уложення» — збірник законів, дві глави якого спеціально присвятили захистові царської влади та покаранням за образу царя. Зменшилася роль Земських соборів — останній повний такий собор скликався у 1653 р. Земські собори почали поступатися Боярській думі, в якій дедалі більшу роль відігравали дворяни.

У 1640-х рр. цар зібрав церковнослужителів для того, щоб вони виправили різночитання та помилки, які за довгий час накопичилися у церковних книгах. Церковники, які цим займалися, розділилися на дві групи: одні казали, що зразком для виправлення помилок мають бути книги XI–XII ст., інші — що відносно сучасні грецькі, оновлені у XV ст.

! **Самодержавство** — вид деспотичного правління монарха, що притаманний правителям Московського царства, а пізніше — Російської імперії.

У 1653 р. патріарх Никон розпочав реформу Православної церкви в Московії. Він прагнув оновити її так, як це на той час прийнято у Константинопольському патріархаті. На те були свої причини: щойно приєднавши Україну, московський цар у майбутньому розраховував об'єднати під своєю владою всі православні народи Східної Європи та Балкан. Основою такого об'єднання мала стати єдина православна віра — на противагу католицизму на Заході та ісламу на Сході.

На той час московські обряди значно відрізнялися від тих, котрими тоді користувалися в решті православного світу. Патріарх Никон наказав дотримуватися «нових» грецьких обрядів: хреститися трьома пальцями, а не двома, як раніше, скоротити час літургії та змінити деякі її елементи.

Никон запроваджував зміни поспіхом, самовладно, вимагав від усіх негайно відмовитися від старих обрядів. Це дуже ображало багатьох церковнослужителів і пересічних вірян. Людей, які продовжували дотримуватися старих обрядів, так і називали — «старообрядцями». Їхнім лідером став протопоп Авакум. За його закличками тисячі людей тікали до сибірських лісів, утворювали там свої громади, аби мати змогу сповідувати старі обряди.

Невідомий художник
«Портрет Олексія Михайловича», 1680 р.

А. Васнецов «Красна площа у другій пол. XVII ст.», 1925 р. Удалині видніється нещодавно збудований собор Василя Блаженного, а справа — укріплення Кремля, які на той час були білими

Тим часом патріарх Никон став робити те, що викликало дедалі більше невдоволення царя: він стверджував, що світська влада, тобто цар, мала коритися духовній, тобто патріархові; наказав називати себе «великим государем». Занепокоєний цар у 1666 р. домігся, аби Никона відправили простим ченцем до далекого монастиря. Головним захисником церковної реформи проголосили Олексія Михайловича, а всіх противників реформи піддали анафемі й віддали під суд. У 1682 р. протопопа Авакума спалили на багатті.

Так у Московії відбувся церковний розкол — православна церква Московського патріархату поділилася на тих, хто підтримав зміни, і на «старообрядців». Крім того, Олексій Михайлович утвердив першість царської влади над владою Церкви.

- ▶ Чому цар Олексій Михайлович мав конфлікт з патріархом Никоном? Хто програв у цьому протистоянні? Про що це свідчить?

! **Церковний розкол** — тут: відокремлення частини вірян Православної церкви Московського патріархату, які не були згодними з реформами патріарха Никона.

Висновки

XVI–XVII ст. стали важливими в історії Московської держави. Правління царя Івана IV Грозного заклало підвалини самодержавства. Після його смерті на території Московії настали «Смутні часи», які завершилися приходом до влади династії Романових, правління яких сприяло подальшому утвердженню самодержавства.

Запитання та завдання

I

1. Представником якої династії був Іван IV Грозний?
2. Дайте визначення поняттю «Смутні часи».
3. Поясніть значення терміну «опричнина».
4. Яка династія почала правити Московським царством після завершення «Смутних часів»?
5. Які події спровокували церковний розкол у Московському патріархаті?
6. Як змінилася територія Московського царства у XVI — поч. XVIII ст.?

II

1. Дидактична гра «Знайди зайве». У запропонованому переліку: самодержавство, старообрядці, «Смута», 1659 р., Олексій Михайлович, 1589 р., «епоха тюльпанів», Судебник, шляхетська демократія, 1683 р. — кілька елементів відповідають темі «Московське царство», а ще декілька підібрані випадково. Завдання учнів — вилучити зайве.
2. У яких формах Московія вела колонізацію? Чи відрізнялася ця колонізація від тієї, що вели західноєвропейські держави?

3. Обговоріть у малих групах. Якою була зовнішня та внутрішня політика Івана IV? Висловіть власні судження, чому його назвали «Грозним».
4. Розкрийте значення терміну «Смутні часи».
5. Чому, на вашу думку, у Московії за правління Олексія Михайловича відбувся церковний розкол?
6. Як ви розумієте термін «самодержавство»? Як проявилось прагнення самодержавної влади у правлінні Івана IV Грозного та його наступників з династії Романових?

Запам'ятайте дати:

1552 р. — приєднання Казанського ханства.

1556 р. — приєднання Астраханського ханства.

1558–1583 рр. — Лівонська війна.

1582 р. — приєднання Західного Сибіру.

1589 р. — проголошення Московського патріархату.

1598–1613 рр. — «Смутні часи».

1613 р. — обрання царем Михайла Романова; початок династії Романових у Московській державі.

§ 16. Правління Петра I. Проголошення Російської імперії

Пригадайте:

1. Поясніть поняття «самодержавство».
2. Як закінчився період «Смутних часів»?

1. Зовнішня та внутрішня політика Петра I

Після смерті Олексія Михайловича московський трон посів один з його синів, який увійшов в історію як **Петро I** (1689–1725). Він мав амбітну ідею — забезпечити Московії вихід до морів — Балтійського та Чорного. Таке дозволило б долучитися до світової торгівлі й багатіти з цього.

Тому в 1695 та 1696 рр. Петро I здійснив два військові походи на Азов — турецьку фортецю у гирлі Дону і зрештою зумів її захопити.

У 1697–1698 рр. Петро I спорядив до західноєвропейських країн так зване «Велике посольство». Його метою було забезпечити підтримку Європи у майбут-

*Жан-Марк Натъє
«Портрет Петра I»,
1717 р.*

Жанна Луїза-Марі Ернст-Мауді «Петро I у гостях у Луї XV»

ніх війнах Московії з Османською імперією, залучити на службу іноземних фахівців з кораблебудування, а крім того, цар прагнув особисто ознайомитися з життям на Заході.

Під час гостювання «Великого посольства» у Нідерландах цар знайшов союзників для майбутніх війн не з османами, а зі Швецією, яка закривала Московії вихід до Балтійського моря. Ними стали курфюрст Саксонії та водночас король Речі Посполитої Август III і король Данії Фредерік IV. Завершити «Велике посольство» Петру I не вдалося — він отримав повідомлення про заколот стрільців і повернувся до Москви. Там він жорстоко розправився із заколотниками і ліквідував стрілецьке військо як таке.

- ▶ Пригадайте, яка ще держава відправляла до західноєвропейських країн посольства, подібні до того, яке організував Петро I.

У 1689–1699 рр. Петро I нашвидкуруч створив регулярну армію за європейським зразком.

У Північній війні проти Швеції на боці Петра I брали участь королі Данії та Речі Посполитої. Кожен з них мав свій напрям для наступу. Московська армія рушила до Нарви — важливої шведської фортеці поблизу узбережжя Балтійського моря. Король Швеції **Карл XII** (1697–1718) не розгубився і швидко завдав поразки всім трьом своїм ворогам.

Невдача спонукала Петра I до негайного проведення реформи в армії. Він створив регулярне військо, до якого набирали рекрутів: з певної кількості сільських дворів брали по одному рекруту — хлопцю, котрий мав прослужити в армії наступні 25 років. Навчання рекрутів в армії відбувалося за принципом: «Сімох забий, але одного вивчи».

Петро I наказав зняти з церков дзвони і переплавити їх на гармати. Крім того, на гроші купців Демидових біля Уральських гір, багатих на поклади металів, у місті Тула розпочалось будівництво військових мануфактур. На них виготовляли все необхідне для забезпечення армії. Для роботи на мануфактурах приписували цілі села — у такий спосіб селяни відробляли панщину.

На кінець війни Московія мала 15 тис. гармат — більше, ніж у будь-якої європейської держави. Чисельність армії була доведена до 340 тис. осіб (з них 80 тис. регулярної). Вжиті заходи дали потрібний результат — московити заволоділи узбережжям Фінської затоки. 16 травня 1703 р. було завершено спорудження на одному з островів

*Будівництво флоту за Петра I.
Ю. Кушевський, 2009 р.*

О. Моравов «Будівництво каналу за Петра I», 1910 р.

Густав Седерстьом «Перемога шведів біля Нарви», 1910 р.

у гирлі Неви Петропавлівської фортеці. Також розпочалося будівництво міста-порту Санкт-Петербург («вікна в Європу»), майбутньої столиці Російської імперії.

Щоб з'єднати центральні райони країни зі столицею, розпочали будівництво каналів. Воно обійшлося дорогою ціною: тут, на болотистих берегах Неви, Онезького озера від холоду, хвороб і каторжної праці загинули десятки тисяч людей, значну частину яких становили українські козаки й селяни.

Тим часом як Петро I поспіхом збирав нову армію, Карл XII здобував перемоги над його союзниками. Він повів своє військо на Москву. Шведська армія складалася з двох частин — основних загонів, які дуже швидко пересувались, та величезного обозу. 1708 р. у битві біля села Лісного московити розбили шведський обоз. Тому шведи рушили на південь — на територію сучасної України. Тут на їхній бік перейшов гетьман Іван Мазепа разом з 4 тис. козаків. Проте це не допомогло Карлу XII. У битві під Полтавою 1709 р. шведи зазнали нищівної поразки від московської армії.

► Якими методами Петро I організував свою армію?

Після Полтави докорінно змінився перебіг Північної війни. Бойові дії було перенесено за межі Московської держави. Данія та Річ Посполита знову виступили проти Швеції. У 1710 р. війська Петра I заволоділи Ригою, Ревелем (Таллінном), Выборгом, що відкрило Московії шлях до власне Швеції і Фінляндії.

Петро I, перебуваючи в ейфорії від своїх військових перемог, спробував одразу завдати поразки й Османській імперії. Тому у 1711 р. він організував Прутський похід на території сучасної Молдови, який виявився абсолютно невдалим. Як наслідок, Московія за мирним договором 1712 р. втрачала всі здобутки від попередніх перемог над османами.

Після невдачі на південному напрямі Петро I знову переключився на північний, а саме — на Балтію. Збудований Московією Балтійський флот, керований самим царем, у морській битві 1714 р. біля мису Гангут (Ханко) здобув першу перемогу, а невдовзі вже почав загрожувати шведському узбережжю. В липні 1720 р. біля острова Гренгам відбулася вирішальна битва, в якій московитський флот здобув вирішальну перемогу над шведа-

ми. 30 серпня 1721 р. у фінському місті Ніштадті було підписано мирний договір, за яким Московія здобувала східне узбережжя Балтійського моря та низку островів у ньому й частину Карелії. Так Петро I здобув бажаний вихід до Балтійського моря. Перемога у Північній війні дорого коштувала Московії: вона втратила близько чверті населення. Але її правителі, як у минулому, так і в майбутньому, не рахувалися з життям простих підданих для досягнення своїх цілей.

Після перемоги в Північній війні Петро I **20 жовтня 1721 р.** був проголошений імператором, а Московія стала називатися **Російською імперією**.

Одночасно з веденням війн Петро I проводив реформи, суттю яких була європеїзація Московського царства:

- У 1700 р. запроваджено літочислення від Різдва Христового і відрахунок початку року з першого січня. До того роки рахувались від створення світу, а новий рік відзначався у вересні.
- Указом про єдиновладдя (1714 р.) Петро I фактично ліквідував різницю між боярством і дворянством — усі повинні були служити царю (государю) і державі. У 1722 р. запроваджено «Табель про ранги» — систему просування на державній службі — військовій і цивільній — усіх чиновників.
- Замість повітів, воєводств і намісництв було засновано 8 (потім 10) **губерній** на чолі з губернаторами, яких призначав цар (імператор).
- Місце Боярської думи зайняв **Сенат** — новий вищий орган виконавчої і судової влади. Було ліквідовано прикази. Їх замінили колегії, які підпорядковувалися Сенату.
- У 1721 р. ліквідували посаду Патріарха Московського. Замість цього заснували державний орган — **Синод**, який був вищим церковним судовим та адміністративним органом на території імперії. Першим очільником Синоду став богослов українського походження Стефан Яворський.

► Чому Петро I розпочав реформи в армії?

*П'єр-Марі Мартін
«Полтавська битва», 1726 р.*

*Карл Грївс «Шведська піхота
у Північній війні»*

Цікаво знати

Ідеологом реформ Петра I був київський богослов Феофан Прокопович (1681–1736). Він уважав, що влада монарха має бути абсолютною, вся його діяльність здійснюватися «заради блага народу», а управління державою повинно бути строго централізованим. Церква має підпорядковуватися світській владі.

2. Зміни в культурі та освіті за Петра I

Петро I розумів, що для подолання культурної відсталості Росії насамперед варто змінити світогляд підлеглих; спершу — хоча б найближчого оточення. Це було значно складніше, ніж спорудити мануфактури й прокласти водні канали, переозброїти армію і створити флот. Наприкінці XVII ст. дворянських підлітків стали відправляти на навчання за кордон. Після повернення спеціалісти (інженери, архітектори, кораблебудівники тощо) отримували чини, посідали відповідні місця в суспільстві, допомагали цареві-реформатору «європеїзувати» загальні звичаї своїх земляків. Цар дбав про те, щоб дворяни засвоювали гарні манери, вміли фехтувати, їздити верхи, танцювати, вільно спілкуватися іноземними мовами. Але ці нові правила насаджувалися силою. Наприклад, було видано спеціальний указ, який штрафував тих чоловіків-посадовців, котрі відмовлялися зголювати традиційні для московитів вуса та бороди. Іншим указом чоловікам заборонялося носити традиційне вбрання, а лише європейський одяг.

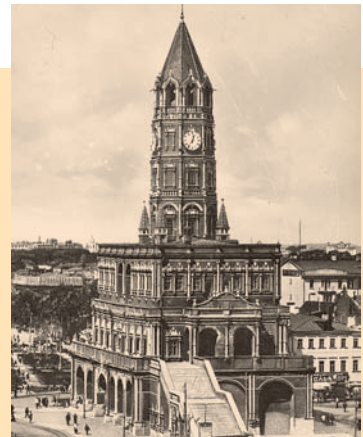
Відкривалися друкарні, в яких робили набір книг світського характеру. При цьому застосовувався зручний для читання так званий «гражданський шрифт». Основи цього шрифту було запозичено із розробок митрополита Київського Петра Могили.

У 1714 р. в Петербурзі було створено Кунсткамеру — перший природничий музей у Росії. Розвиток наукових знань заклав підвалини для заснування Академії наук. Її відкриття відбулося вже після смерті Петра I, наприкінці 1725 р. Реформи царя порушили патріархальний стан суспільства. Дворянство, запозичуючи іноземний звичай, відривалося від низів, яких зміни так і не торкнулись. У першій чверті XVIII ст. населення країни розкололося на дві соціально-культурні групи, що було в дусі тих процесів, які відбувалися в Європі під впливом ідей Просвітництва: менша (правляча) дбала про державні інтереси та орієнтувалася на Європу, більша зберігала вірність традиційній московській старовині.

Висновки

XVI–XVII ст. стали важливими в історії Московської держави. Правління царя Івана IV Грозного заклало підвалини самодержавства. Утвердження династії Романових сприяло становленню самодержавної форми правління.

Суваревська башта у Москві, збудована у 1695 р., знищена у 1934 р. Тут розміщувалась заснована Петром I Школа математичних та навігаційних наук — перший інженерний навчальний заклад у країні

- Висловіть власні припущення, з якою метою Петро I заснував цей навчальний заклад.

Будучи при владі, Петро I з династії Романових змінив Московію, перетворивши її на державу — світового політичного гравця з європеїзованою системою управління та армією. Вирішальним на цьому шляху стала перемога у Північній війні, яка дала вихід Росії до Балтійського моря і, відповідно, до головних світових торговельних шляхів.

Запитання та завдання

I

1. Представником якої династії був Петро I?
2. Укажіть хронологічні рамки Північної війни.
3. Хто був противником, а хто союзником Петра I у Північній війні?
4. Коли Московська держава була перейменована на Російську імперію?
5. Якими були наслідки Північної війни для Московського царства?
6. З якою метою Петро I прагнув забезпечити Московії вихід до морів — Балтійського та Чорного?

II

1. Порівняйте становище Православної церкви у Московії та Російській імперії за правління Петра I.
2. Дидактична гра «Дерево пізнання». Учні складають 1–3 запитання до матеріалу параграфа, які вони подають учителю на аркушах паперу. Найзмістовніші з них учитель прикріплює до дошки, після чого учнівству пропонується дати на них відповіді.
3. Пригадайте з курсу Історії України, з якими подіями української історії пов'язане правління Петра I.
4. Висловіть власне судження щодо змін в культурі та освіті, запроваджених за Петра I. Яке, на вашу думку, вони мали значення?
5. **Обговоріть у малих групах.** З якою метою Петро I прагнув європеїзувати Московію?
6. Складіть хронологічну таблицю подій історії Московії XVI — поч. XVIII ст. Упишіть до неї такі події та явища: «Смутні часи», реформи Івана IV Грозного, «опричнина», реформи Петра I, Північна війна та інші на ваш вибір.

Дата	Подія / явище	Короткий зміст	Результат / історичне значення

01 **Запам'ятайте дати:**

1700–1721 рр. — Північна війна.

27 липня 1709 р. — Полтавська битва.

1721 р. — проголошення Російської імперії.

§ 17. Річ Посполита в XVII–XVIII ст.

Пригадайте:

- З уроків історії України пригадайте причини початку Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.
- Якими методами велася Тридцятилітня війна?

1. «Шведський потоп»

Період 1638–1648 рр. у Речі Посполитій називали «десятиліттям золотого спокою». Шляхта вірила, що це були її найкращі часи, кола вона могла насолоджуватися своїми привілеями та заможним життям. У 20–30-х рр. було придушено козацько-селянські повстання. Згідно з «Ординацією Війська Запорізького» 1638 р., як уважала шляхта, козаки були приборкані. Проте життя простих людей, передусім селян, ставало дедалі важчим: низка холодних літ, особливо у 40-х рр., призвела до малих врожаїв, а шляхта та магнати, щоб компенсувати втрати, збільшували кількість днів панщини. В українських землях наростав конфлікт між Католицькою та Православною церквами та їхніми вірянами.

Так, на тлі «золотого спокою» наростала неприязнь між шляхтою, селянами та козаками, між поляками, українцями та євреями, католиками та православними. Це вилилось у Національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що розпочалась у 1648 р. Козацтво взялося до збройної боротьби за обстоювання своїх привілеїв. Конфлікт виснажив обидві сторони. У 1653 р. в нього втрутилася Московія: Земський собор ухвалив рішення «прийняти під високу царську руку» Військо Запорізьке. У 1654 р. розпочалась московсько-польська війна, яка тривала аж до 1686 р.

Карта шведського «потопу». Синім позначено території, що опинилися під владою шведів, а жовтим — під владою Трансильванії

Під час війни польські та литовські магнати, невдоволені правлінням короля Яна II Казимира, таємно запросили на польський престол його родича — шведського короля Карла X Густава. У 1655 р. його армія з півночі вторглася на територію Речі Посполитої. Так в її історії розпочався руйнівний «шведський потоп».

До кінця року шведи захопили значну територію країни, без бою взяли Варшаву. На вірність шведському королю присягнуло польське військо. Польський король утік до Священної Римської імперії. Здавалося, що Річ Посполита незабаром припинить своє існування. Проте на вже захоплених землях опір шведам почали чинити загони партизанів.

Символом спротиву поляків став католицький Ясногурський монастир в Ченстохові, в якому з XV ст. зберігалася чудотворна ікона Богоматері, котру називали «небесною королевою Польщі». Незважаючи на те, що на монастирських стінах було лише 260 захисників, вони зуміли відбити всі штурми шведів.

У цей час віддані королю магнати об'єднали свої війська. У 1656 р. на територію Речі Посполитої повернувся король. Об'єднані сили завдали поразки шведам у битві під Ярославом і повернули Варшаву. Цього ж року було укладено перемир'я між Річчю Посполитою та Московським царством.

У 1657 р. Богдан Хмельницький увійшов до союзу Швеції, Трансильванії та низки інших держав, які планували воєнні дії проти Речі Посполитої. Війну це об'єднання вело з перемінним успіхом. Проте цього ж року Хмельницький помер, а наступний гетьман — Іван Виговський — уклав союз з Річчю Посполитою проти Московії.

У 1658 р. на боці Речі Посполитої виступили австрійські Габсбурги. Разом вони успішно воювали проти шведів. «Шведський потоп» завершився після несподіваної смерті Карла X Густава 13 лютого 1660 р. Між Річчю Посполитою та Швецією було укладено Олівський мир. Після тривалої боротьби Речі Посполитій вдалося знайти спільну мову з Московією, поділивши українські землі навпіл (**Андрусівське перемир'я 1667 р. і «Вічний мир» 1686 р.**).

- ▶ Який період поляки називали «десятиліттям золотого спокою»? Чому, на вашу думку, він отримав таку назву?

Цікаво знати

Шведська армія дуже відрізнялася від польської. Вона була створена на основі рекрутського набору: кожен округ за спеціальними списками мав відправити певну кількість чоловіків віком від 15 до 44 років. До окремого військового з'єднання належали призовники з одного округу. Вони були дуже стійкими, оскільки підтримували один одного як сусіди.

Шведська армія була дисциплінованою, мала високу боєздатність, якісну зброю. Солдати не носили важких залізних обладунків — лише нагрудник і нарукавники, зате були забезпечені теплим одягом, а тому могли воювати взимку. Зазвичай тогочасні армії воювали лише в теплу пору року. Шведська армія володіла легкими гарматами, які можна було швидко перевозити за собою.

Даніель Шульц
«Портрет Яна II
Казимира»,
близько 1658 р.

Юзеф Брандт «Шведи на шляху
до Кедайняй», сер. XIX ст.
Кедайняй було замороженим
містечком, яке належало
магнатському роду Радзивіллів

Йоганн Філіп Лемке
«Карл X Густав у битві
з польськими гусарами
під Варшавою у 1656 р.»,
1684 р.

2. Політична криза в Речі Посполитій

Війни другої половини XVII ст. дорого коштували Речі Посполитій — населення країни скоротилося з 4,5 до 1,8 млн осіб. Методи Тридцятилітньої війни застосували на землях, що 200 років не знали таких потрясінь. Це приносило тотальне розорення.

За спогадами очевидців, шведські солдати крали все, що бачили, навіть домашнє начиння та віконні рами, і переправляли награбоване на батьківщину. Шведи розорили численні магнатські та королівські палаци. З королівських апартаментів у Варшаві було вивезено навіть вбрання для слуг, а також численні мистецькі надбання, книги і трофеї, наприклад ті, що були здобуті поляками у війнах з Османською імперією. Також у Швецію вивезли королівську бібліотеку, а крім неї — ще 66 бібліотек та 17 архівів. Що не можна було вивезти, руйнувалось та спалювалось. Було знищено майже всі давні, ще середньовічні, будівлі. Історики називають Річ Посполиту після «шведського потопу» «культурною пусткою».

Сучасний вигляд Олеського замку на Львівщині, де народився Ян III Собеський

Через згортання «революції цін» прибутки шляхти та магнатів радикально скоротились — вони вже не багатіли завдяки продажу зерна за кордон. Зрештою, вся країна почала більше купувати за кордоном, ніж продавати. Разом з повоевною руйнуванням це призвело до занепаду економіки Речі Посполитої, але, водночас, — до посилення магнатів, які завдяки величезним багатствам менше постраждали, та ослаблення шляхетської демократії — шляхтичам було важче відновитися, і вони в обмін на підтримку ставали послідовниками магнатських родин. Збідніла шляхта стала частіше найматися на службу до війська магнатів, чи до його двору, чи брати в оренду у магната землю. Більшість шляхти ставала не виразниками власних інтересів, а інтересів окремих магнатських угруповань.

У роки «потопу» вирішальну роль у боротьбі проти ворогів відіграла шляхта. Завдяки цьому вона змогла здобути нові привілеї. З 1652 р. в польському сеймі було встановлено порядок «**вільного вето**» (**ліберум вето**), згідно з яким кожен делегат мав право своїм вето зупинити діяльність цього органу і скасувати всі раніше затверджені ним рішення. Це мало катастрофічні наслідки — законодавча діяльність сейму практично припинилась. У країні встановилась політична анархія.

Останнє піднесення Речі Посполитої припадає на час правління короля **Яна III Собеського (1629–1696)**. Ще будучи гетьманом (головнокомандувачем армії), він завдав чергової поразки османам на Поділлі й у 1683 р. врятував Відень від останньої османської облоги. Тим самим було остаточно зупинено експансію турків у Європу. Проте вже на початку XVIII ст.

Річ Посполита опинилася в залежності від сусідніх держав, а наприкінці століття втратила свою державність: її територію було переділено між Російською імперією, Австрійською монархією та Королівством Пруссією.

Висновки

Десятиліття «золотого спокою» та видима зовнішня могутність Речі Посполитої насправді не були підкріплені внутрішньою стабільністю. Суперечності всередині країни між різними категоріями населення стали причиною внутрішньої слабкості цієї держави. Інтриги магнатів, які призвели до «шведського потопу», поставили країну на межу загибелі. І після вигнання іноземних військ Річ Посполита залишилася надзвичайно ослабленою. Ситуацію ускладнювало запровадження правила «вільного вето», яке на практиці перешкоджало ухваленню будь-яких загальнодержавних рішень.

Запитання та завдання

I

1. Укажіть хронологічні рамки «десятиліття золотого спокою».
2. Як завершення «революції цін» вплинуло на економіку Речі Посполитої?
3. Поясніть, як міг виникнути термін «шведський потоп».
4. Хто ще, крім королів Речі Посполитої та Швеції, вів воєнні дії на території Речі Посполитої у 2-й пол. XVII ст.?
5. Чим в історії Польщі уславився Ясногурський монастир?
6. Чому Річ Посполиту 2-ї пол. XVII ст. називають «культурною пусткою»?

II

1. **Обговоріть у групах.** Чи було «десятиліття золотого спокою» насправді безтурботним? Обґрунтуйте свою позицію.
2. Якими були наслідки введення права «вільного вето»?
3. Чим уславився Ян III Собеський?
4. Як змінилося становище магнатів та шляхти у 2-й пол. XVII ст.?
5. Якими були наслідки «шведського потопу» для Речі Посполитої?
6. Поміркуйте, яким було місце Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького у занепаді Речі Посполитої.

**Практична робота за розділом IV «Османська імперія.
Держави Східної Європи в XVII–XVIII ст.»**

**Узагальнення знань за розділом IV «Османська імперія.
Держави Східної Європи в XVII–XVIII ст.»**

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

§ 18. Промисловий переворот та Просвітництво

Пригадайте:

1. Що таке мануфактура?
2. Коли і де розпочалося явище обгороджування?

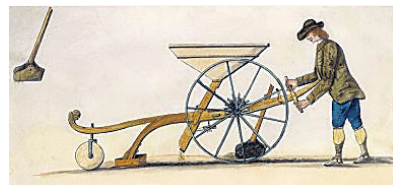
1. Промисловий переворот. Початок індустріальної революції

У XVIII ст. в англійському суспільстві та промисловості відбулися докорінні перетворення. Лендлорди все активніше проводили обгороджування, привласнюючи общинні землі і зменшуючи розміри наділів орендарів. Такі великі землевласники були дуже заможними: вони мали кошти, щоб осушувати болота, закуповувати добрива, розводити породисту худобу тощо. В Англії почали виробляти більше продуктів харчування, стали проводитися аграрні виставки, де обговорювалися нові методи господарювання. Продукти харчування створювалися не для власного споживання, а на продаж. Це явище отримало назву **аграрна революція**.

Лендлорди стали власниками величезних маєтків з гарними будинками. З'явилася мода на просторі парки для кінних прогулянок. Британський уряд та парламент, до яких входили представники великих землевласників, їх і підтримували. Між 1759 і 1801 рр. було ухвалено цілу низку законів про обгороджування.

Натомість життя колишніх фермерів з малими наділами стало дуже важким. Вони не могли протистояти могутності лендлордів. Багато розорених фермерів або вирушали до англійських колоній у Північній Америці, або до міст у пошуках роботи. Так почав формуватися прошарок найманих робітників та робітниць.

У 1740-х роках сім'я промисловців Дербі почала виплавляти із залізної руди чавун, використовуючи як паливо вугілля з англійських шахт, де щойно почали встановлюва-

Рядкова сіялка Джетро Талла (1701), яка дозволяла сіяти одразу кількома рівними рядками з однаковою відстанню між ними. Вважається, що саме з цього винаходу в Британії розпочалась аграрна революція

ти парові машини для відкачування води. Розгорнулося будівництво густої мережі каналів, якими баржі перевозили вугілля від шахт до чавунних заводів. Можливість виплавляти величезну кількість металу сприяла розвиткові різних сфер англійської економіки, а видобування кам'яного вугілля стало однією з основних галузей господарства.

Чимало винаходів у цей час було придумано для обробки бавовни. У 1765 р. столяр Джеймс Харгрівс удосконалив прялку так, що вона могла прясти одразу 20 ниток. На честь своєї доньки він назвав винахід «Прялкою Дженні». «Дженні» була невеликою, її можна було використовувати і вдома.

У 1767 р. Річард Аркрайт запатентував свій винахід — «ватермашину». Ця машина виробляла міцне прядиво для основи тканини, замінивши людські пальці металевими циліндрами. Річард Аркрайт заснував підприємство, на якому прядильним машинам надавало рух водяне колесо. Це була вже не мануфактура, а перша в історії фабрика.

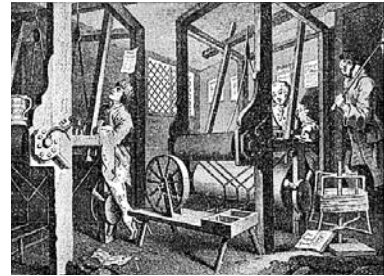
Семюел Кромптон створив мюль-машину — пристосування для виготовлення тонких ниток для високоякісних бавовняних тканин. Мюль-машина працювала від водяного колеса, а не від руки людини, як «Дженні». Перелічені винаходи заклали основу бавовняній промисловості в Англії.

Фабрики з «ватермашинами» Аркрайта могли працювати лише влітку, бо взимку ріки замерзали. Багато людей намагалися придумати заміну водяному колесу, але вдалося це лише Джеймсу Ватту, який у 1784 р. запатентував парову машину. Створений ним паровий двигун вважають універсальним — його можна було використовувати у різних сферах промисловості й незалежно від погодних умов.

До 1815 р. Британія виробляла стільки ж вугілля, тканин та металу, як і решта Європи. Проте це мало свою ціну. Через переселення великих мас людей до міст руйнувалися сім'ї, порожніли села, а життя міських робітників та робітниць було дуже важким. На шахтах і фабриках почали працювати жінки та діти,

Модель «Прялки Дженні». Музей ранньої індустріалізації у Вунперталі (Німеччина)

Гравюра Вільяма Хогарта, що зображає тогочасних ткачів, 1747 р.

Сучасний вигляд першого у світі чавунного моста через ріку Северн. Відкритий у 1781 р.

яким платили менше, ніж чоловікам. Частими були каліцтва — втомлені багатогодинними робочими змінами робітники ставали необережними, за що розплачувалися своїм здоров'ям.

В Англії та Нідерландах стало формуватися нове суспільство — **індустріальне**. Величезні зміни сталися у соціальній структурі суспільства. В результаті промислової революції старі соціальні верстви (феодала й селяни) поступилися місцем підприємцям і найманим працівникам. У той же час на землях сучасних Італії та Франції люди жили в умовах середньовічного суспільства.

! **Промислова** (індустріальна) революція або промисловий переворот — перехід від ручного та мануфактурного до машинного фабрично-заводського виробництва, що розпочався в Англії в другій половині XVIII ст.

Продукція, що виготовлялася на фабриках і заводах, завдяки використанню машин була дешевою; це спричинило поступове витіснення з ринку виробів ремісників і мануфактур. Змінювався й характер торгівлі. Особливо це було помітно на прикладі Англії. До країни завозили дедалі більше необхідної сировини, а за її межі вивозили дешеві фабричні товари.

Вільям Вільямс «Ранковий вид на Колбрукдейл, Шропшир», 1777 р.
У Колбрукдейлі вперше в Англії почали використовувати кам'яне вугілля для виплавки металу

- Поміркуйте, як змінився європейський пейзаж після промислового перевороту.

Низка винаходів і технічних вдосконалень, здійснених у 60–80-х рр. XVIII ст., докорінно змінила життя Англії. Власники фабрик займалися не питаннями виробництва, а його організацією та збутом продукції. Необхідність підтримувати машини у робочому стані вимагала нових професій — інженерів та техніків. Все це сформувало в Англії XVIII ст. **промисловий переворот**, який розпочав **індустріальну революцію**. Важливою складовою індустріальної революції стало впровадження машин і механізмів, які замінили ручну працю людей та створення самостійної машинобудівної галузі.

Аграрна та промислова революції йшли поруч. Фабрики забезпечували зем-

леробів знаряддями та машинами, а фермери, навзаєм, — харчами. На зміну особистим відносинам прийшли контракти, фінансові угоди та посередники.

- ▶ Як пов'язані аграрна революція та промисловий переворот?

2. Просвітництво. Енциклопедисти. Масони

Заклик німецького філософа Іммануїла Канта «Майте мужність користуватись власним розумом!» став гаслом епохи **Просвітництва**, розквіт якої припав на другу половину XVIII ст. Люди цієї доби вже не поклалися на традиційні уявлення про світ, а намагалися самостійно його осмислювати. Такий світогляд, за якого людина розраховує передовсім на свій розум, називається **раціоналістичним**. Це стало поштовхом до набуття наукових знань. Щоправда, тогочасна наука XVII ст. ще не мала вузької спеціалізації: вчені не поділялися на математиків, фізиків, філософів тощо. Вони працювали одночасно в багатьох галузях. З іншого боку, популярність науки зростає настільки, що в Англії було відкрито Лондонське королівське товариство з розвитку знань про природу, а у Франції з ініціативи уряду — Академію наук. Зростання авторитету науки дедалі більше переконувало в могутності людського розуму. У XVIII ст. віра у людський розум стала всеохопною: вважалося, що в усьому варто прислухатися тільки до нього.

Між французькими просвітниками та Католицькою церквою виник гострий конфлікт. Поль Гольбах, Дені Дідро, Клод Гельвецій були атеїстами та матеріалістами. Вони вважали, що віра в надприродне зникне, коли людина відкриє всі закони природи. Просвітники були незадоволені цензурою, яку контролювала Церква.

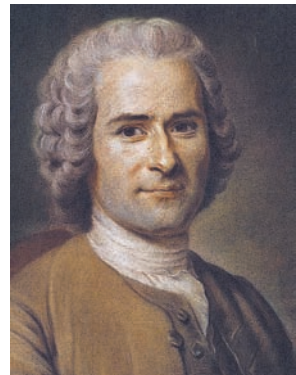
Батьківщиною Просвітництва була Англія, де народження промисловості та капіталізму стимулював прогрес науки і знань. Англійські вчені-мислителі Айзек Ньютон, Томас Гоббс, Джон Локк разом із голландцем Бенедиктом Спінозою та німцем Готфрідом Ляйбніцем заклали підвалини ідей, які розвинулися за часів Просвітництва. Більшість з них стосувалась

Йоганн Готліб Бекер
«Портрет Іммануїла
Канта», 1768 р.

Луї-Мішель ван Лоо
«Портрет Дені Дідро»,
1767 р.

Моріс Кантен де
Ла Тур «Портрет
Жан-Жака Руссо»,
3-тя чверть XVIII ст.

«правильного», «розумного» впорядкування держави та суспільства. Просвітники вірили, що втілення їхніх ідей приведе людство до загального щастя тому, що насправді вони не створені людиною, а є ніби природними. Наприклад, що від природи всі люди є рівними у своїх правах. Просвітники були переконані, що історія рухається до кращого, що людство крокує від несправедливого устрою до справедливого суспільства.

Робота з історичними джерелами

Зі статті Іммануїла Канта «Відповідь на запитання, що таке Просвітництво»

«Просвітництво — це вихід людини зі стану свого неповноліття, в якому вона перебуває з власної вини. Неповноліття є неспроможністю користуватися своїм розумом без стороннього керівництва. Причина неповноліття з власної вини полягає не у відсутності розуму, а у відсутності рішучості й мужності користуватися ним без стороннього керівництва. Май мужність користуватися власним розумом! — таким є гасло Просвітництва. Якщо запитати, чи живемо ми зараз у просвіченому віці, то відповідь буде: ні, але ми живемо у віці Просвітництва. Ще багато не вистачає для того, щоб люди за тих умов, що склалися в цілому, були вже здатні або могли стати здатними надійно і добре користуватися власним розумом без стороннього втручання. Однак існують явні ознаки того, що для них відкрито шлях до вдосконалення в цьому; перепон на шляху до Просвітництва або виходу зі стану неповноліття, в якому людство перебуває з власної вини, стає дедалі менше. У цьому аспекті наш вік є віком Просвітництва, або віком Фрідріха».

- Яке визначення автор дає Просвітництву?

Матеріальним втіленням ідей Просвітництва стало видання **«Енциклопедії, або Тлумачного словника мистецтв, наук та ремесел»** у 30-ти томах. Одинадцять томів цього видання становили ілюстрації. Авторами «Енциклопедії» було близько 200 осіб, а укладачами — Дені Дідро та Лерон Д'Аламбер. Людей, які долучилися до її створення, називали енциклопедистами. Серед енциклопедистів були й інші просвітники: Вольтер, Руссо, Монтеск'є. На підготовку до видання пішло понад 20 років — цей процес тривав упродовж 1751–1772 рр.

Створюючи «Енциклопедію», її автори спробували викласти всі знання, накопичені на той момент людством, і сподівалися, що її читачі у такий спосіб зможуть позбутися забобонів. «Енциклопедію» жорстко критикували за те, що вона показувала християнство у негативному світлі. Попри це, видання стало популярним — його наклад становив 4250 примірників, коли на той час він рідко перевищував 1500. Наслідуючи це видання, свої енциклопедії почали видавати і в інших європейських країнах.

Ніколя де Ларжильєр «Портрет Вольтера» — одного з найвідоміших просвітників свого часу, 1724 р.

- ❗ **Просвітництво** — інтелектуальний рух освіченої частини суспільства західноєвропейських держав другої половини XVII–XVIII ст., що засновувався на ідеях раціоналізму та свободи думки.
- ❗ **Масонство** — релігійно-етичний рух з містичними обрядами, що поєднував у собі ідеї морального самовдосконалення і світового братерства. Зародився в Англії у XVII ст.
- ❗ **Енциклопедисти** — узагальнювальна назва колективу авторів «Енциклопедії, або Тлумачного словника мистецтв, наук та ремесел», виданої у Франції у 1751–1772 рр.
- ❗ **«Освічений абсолютизм»** — політика низки правителів та перших міністрів європейських країн XVIII ст., які правили відповідно до власного розуміння ідей Просвітництва. Зазвичай характеризувалась зміцненням влади монарха, спробами модернізації державного управління, ліквідації застарілих елементів життя держави і суспільства.

До просвітників належав вузький прошарок освічених і нерідко заможних людей, більшість з яких мешкала у Парижі. Вони збиралися у салонах та кав'ярнях, де обговорювали новини, плітки, а головне, вели дискусії навколо нових ідей та теорій про суспільство, державу, Церкву.

Салонами називали великі кімнати у будинках заможних людей, де знать збиралася, щоб обговорювати ті речі, які не дозволяв придворний етикет, і вільно висловлювати власну думку. У салонах можна було відносно розкуто спілкуватися чоловікам та жінкам, не дотримуючись усіх етикетних складнощів. Дуже часто власницями салонів були жінки. Вони обирали, кого запрошувати до салону, що буде предметом зустрічі, виконували роль модераторів — направляли дискусію та надавали слово гостям.

Джон Опі «Портрет Мері Волстоункрафт», 1797 р. Мері Волстоункрафт була однією з борчинь за права жінок у добу Просвітництва

Невідомий автор «Портрет Шарля Луї де Монтеск'є», прибл. 1753–1794 рр.

Анісе Шарль Габріель Лемоньє «Читання у салоні мадам Жоффрін», 1755 р.

Серед різних клубів за інтересами окреме місце посіли **масонські ложі**. Це були таємні об'єднання зі спеціальними ритуалами та ієрархією членів. Перші масонські ложі були засновані в XVII столітті в Англії. Згодом вони з'явилися в європейських країнах, у тому числі й на українських землях. Офіційною датою заснування масонства вважають 1717 р. Цього дня чотири лондонські ложі об'єдналися у Велику Ложу, обрали Великого Майстра, а згодом і визнали спільну конституцію. Вважається, що масонські об'єднання походять від середньовічних цехів будівельників-каменярів, адже слово «масон» старофранцузькою означає «каменяр», а на символі масонства зображено каменярські інструменти.

Гравюра невідомого автора, що зображає ритуал прийому до масонської ложі, поч. XIX ст.

До однієї масонської ложі зазвичай входило близько 50 осіб. Вони проводили регулярні таємні збори, на яких не можна було, як вважається, обговорювати релігію та політику. Масони сплачували членські внески. Нерідко зібрані кошти витрачались на благодійність. Таємничість масонських лож, чутки про те, що на їхніх зібраннях обговорювались заборонені ідеї, те, що масони ставили своє братерство вище за все інше, призвело до того, що державна влада поставилася до них вороже, а згодом почала забороняти.

- ▶ Назвіть відомі вам центри поширення просвітницьких ідей.

3. Освічений абсолютизм

Найбільш виразні та водночас популярні ідеї Просвітництва стосувалися «розумного» влаштування державного управління, головним завданням якого було досягнення загального блага підданих. Раніше вважалося, що Бог благословляє кожного окремого монарха на правління, натомість просвітники проповідували ідею «соціального контракту»: монарх має право на трон, оскільки він дбає про підданих. Відповідно, поганого монарха народ має повне право скинути.

Європейські монархи зацікавилися ідеями Просвітництва про досягнення загального добробуту і намагалися їх втілити у життя. Прикладом такого прагнення стали реформи «освічених монархів» — короля Пруссії Фрідріха II, австрійських імператорів Марії-Терезії та її сина Йосифа II, російської імператриці Катерини II (у перший період її правління), міністра Аранда при Карлосі III (Іспанія), першого міністра Помбала при Йосифі Еммануїлі (Португалія). Себе ці люди уявляли «філософами на троні». Вони запрошували до себе просвітників, листувалися з ними, називали їх своїми вчителями, самі намагалися писати філософські твори. Власні укази вони мотивували «народним благом», «всезагальною користю», турботою про «всіх своїх підданих».

У XVIII ст. в багатьох країнах Європи встановився відносно стабільний лад: закінчилися жорстокі релігійні протистояння, зміцніла влада монарха. Економіка стала капіталістичною: на мануфактурах Англії, Франції, Нідерландів, німецьких земель виробляли різноманітні товари — від розкішних тканин та годинників до грубих сукон. Наприкінці століття почали використовувати машини. Проте для подальшого розвитку суспільства та економіки стояли перешкоди. Це були і цехи, які не зникли ще зі Середньовіччя, і внутрішні кордони, котрі уповільнювали та ускладнювали перевезення товарів, а також мита, які мали сплачувати купці, переїжджаючи між регіонами. Реформи «освічених монархів» мали вирішити зокрема ці питання.

Така державна політика отримала назву «освічений абсолютизм». Суть цього явища найкраще виразив імператор Священної Римської імперії Йосиф II: «Все для народу, але нічого за його участі». Тобто «просвітлені» монархи проводили реформи самовільно, не допускаючи представників народу до участі у них. Нерідко метою проведення їхніх реформ було не абстрактне благо народу, а намагання підпорядкувати більше сторін життя їхньому правлінню. Так, ліквідовувались внутрішні кордони між різними частинами їхніх володінь, проголошувалась релігійна толерантність, з відання Церкви вилучалась освіта, створювались навчальні заклади для підготовки спеціалістів, перш за все офіцерів та інженерів, які мали буквально будувати нову країну. Ще однією просвітницькою ідеєю, яку освічені монархи нерідко втілювали у життя, була заборона тортур.

В освіченого абсолютизму була й інша сторона — правителі жорстоко придушували опозицію своїй владі, не допускали представників народу до управління, турбувалися про розширення власного самодержавства.

- Поясніть, як ви розумієте термін «філософ на троні».

4. Класицизм

Поки вся Європа захоплювалися бароко, у Франції XVII ст. панував **класицизм**. Класицизм поєднував у собі ідеї раціоналізму та тогочасне осмислення Античності.

Драматурги писали п'єси на сюжети з грецької і римської міфології та історії. Архітектори наслідували трикутні фронтони і колони античних храмів. Мистецтво стало унормованим, «академічним». Так, п'єси мали мати чіткий зрозумілий сюжет, дотримувалися правила «єдності часу, місця і дії». Існувала, як у Стародавній Греції, ієрархія жанрів: трагедія

Мігель Анхело Луні «Маркіз Помбал перевіряє план перебудови Лісабона», 1883 р.

Природне право

стояла вище від комедії. Попри це, знаковою для епохи стала творчість Жана-Батиста Поклена (Мольєр; 1622–1673).

! **Класицизм** — напрям в європейському мистецтві XVII ст. Найбільшого розквіту досяг у Франції. Визначальними рисами є раціоналізм, наслідування зразків античного («класичного») мистецтва, встановлення чітких непорушних правил і законів для усіх творів мистецтва, орієнтації на смаки вищої верстви суспільства.

В архітектурі класицизм виражався не лише у копіюванні античних колонад та портиків, а й в обов'язковому збереженні симетрії, сама будівля мала виглядати урочисто, святково.

Більшість просвітників вправно володіли пером. Вони писали статті в модних тоді газетах та журналах, памфлети, видавали власні книги. У добу Просвітництва зародилася журналістика.

У першій половині XVIII ст. поширився новий стиль — **рококо** (декоративні мотиви у вигляді мушлі). Цей стиль особливо проявився в декоративно-прикладному мистецтві. Йому властиві невимушеність і комфорт. Майстри рококо створювали витончені речі, в оточенні яких людині зручно і приємно жити. Для цього стилю характерні багатство прикрас, незвичність і вишуканість форм. Особливо популярним стало все незвичне, зокрема китайський розпис, китайські павільйони в парках.

Епоха Просвітництва у Франції збіглася із зародженням мистецького стилю під назвою **неокласицизм**, який був популярним до початку XIX ст. Митці, які сповідували неокласицизм, по-перше, рішуче протиставляли його рококо та бароко, а, по-друге, намагалися створити абсолютний ідеал, який для них полягав у мистецтві Давніх Греції та Риму. Нове зацікавлення Античністю було викликано археологічними розкопками римських міст Помпеї та Геркуланум.

- Чим рококо принципово відрізнялося від класицизму?

Фасад церкви Сент-Есташ (Париж), виконаний у стилі класицизму

Резиденція президентів США — Білий дім — є прикладом неокласицизму

Інтер'єр у стилі рококо. Палац Сан-Сусі, Потсдам

5. Повсякденне життя

Умови життя більшості європейського населення у XVIII ст. залишалися важкими. Міста досі мали небруковані вулиці та були переповнені запахами нечистот — каналізації досі не існувало. Більшість споруд будувалися з дерева, що призводило до частих пожеж. Здійснювалися спроби «розумно» перебудувати міста. У 1755 р. потужний землетрус зруйнував Лісабон. За наказом першого міністра Помбала його перебудували з широкими прямими вулицями, просторими площами та першими у Європі сейсмостійкими будинками.

Життя в селах майже не зазнало змін. Обробіток землі лишався важкою справою, до якої залучали дітей з раннього віку. Селянські будинки були здебільшого тісними, сирими та темними. Протягом століття відбувся демографічний вибух — європейське населення зросло наполовину. Селяни, які не мали достатньо землі, щоб прогодуватися, були змушені переселятися до міст, де найчастіше ставали жebraками. Щоб запобігти соціальному вибухові, знатні люди активно долучалися до роздачі милостині.

Не зникла і постійна загроза голоду, а основним продуктом харчування залишався хліб. Винятком можна вважати Пруссію, чий король Фрідріх II наказав вирощувати картоплю, щоб забезпечити селян від голоду.

Серед знаті та заможних міщан поширилася мода на каву, чай та гарячий шоколад. За філіжанкою кави обговорювалися всі головні новини у кав'ярнях Парижа і Лондона. Щоправда, відвідували їх майже виключно чоловіки. Також з'явилася мода на нюхальний тютюн. Поширення нових продуктів викликало багато суперечок щодо їхньої корисності. Так, європейці вірили, що шоколад спалює кров, і через це можуть народитися чорні діти.

Побут забезпечених європейців урізноманітнили корисні дрібнички: кишенькові годинники, хустинки, посуд із тонкої європейської порцеляни, дзеркала та парасольки.

Не зникли і часті епідемії чуми, тифу, холери, віспи. Високою була дитяча смертність. Більшість європейців мали обличчя, спотворені шрамами від віспи, проте тогочасні художники уникали їх зображати. Лише наприкінці XVIII ст. англійський лікар Едвард Дженнер винайшов вакцину від цієї недуги.

Загальний рівень освіти у Європі був дуже низьким, за винятком Пруссії, де тамтешній король Фрідріх II зробив загальну початкову освіту обов'язковою. У Шотландії, де освітою опікувалася Пресвітеріанська церква, теж був до-

Суперечка в кав'ярні: один опонент плескає іншому кавою у лице.
Ілюстрація до книги сатиричного письменника Неда Варда «Британський простолоуд», 1710 р.

стойний, як на той час, рівень освіти. Класів, у сучасному розумінні, не існувало: в одній великій кімнаті збиралися учні різного віку та рівня знань, яким учитель роздавав завдання відповідно до їхніх здібностей. Навчалися у школах письму, читанню та арифметиці. Дівчата у загальні школи не ходили — їх навчали вдома тому, що мало їм знадобитися, коли вийдуть заміж.

З іншого боку, завдяки поширенню ідей Просвітництва до кінця століття утвердилося переконання, що діти — це не «маленькі дорослі», а дещо більше. Раніше вважалося, що особливості дитячої поведінки, наприклад бажання гратися, викликані лише відсутністю строгості вихователів. Проте просвітники, наприклад Жан-Жак Руссо (1712–1778), доводили, що дитинство — це особливий період життя людини.

Промисловий переворот та виникнення фабрик розпочав формування нової суспільної верстви — найманих працівників. Можливість промислового виробництва різноманітних товарів, у тому числі повсякденних, як-от сукна, здешевило їх продукування і зробило більш доступним.

- ▶ Які зміни у побуті європейців відбулися у XVIII ст.?

Висновки

Завдяки науковим відкриттям та змінам у світогляді європейців упродовж XVII ст. поширилися ідеї, базовані на вірі в те, що людський розум здатен осягнути світ, розкрити його секрети та організувати у найкращий спосіб. Інтелектуальний рух, який сповідував ці ідеї, отримав назву Просвітництво. Він зародився у Франції XVIII ст. і згодом поширився всією Європою. У мистецтві періоду XVII–XVIII ст. стали популярними такі стилі, як класицизм, рококо та неокласицизм.

Запитання та завдання

Ернст Борд «Доктор проводить першу вакцинацію Джеймсу Філіпсу, 8-річному хлопчику, 14 травня 1796», 1910 р.

*Жан-Батист Шарден
«Дівчинка з ракеткою та воланом», 1737 р.,
«Хлопчик із дзигною», 1736 р.*

1. Де і коли розпочався промисловий переворот?
2. Поясніть різницю між мануфактурою та фабрикою.
3. Винаходи у якій галузі господарства розпочали промисловий переворот в Англії?
4. Хто такі енциклопедисти? У чому цінність їхнього доробку?

5. Назвіть основні характерні риси класицизму.
6. Мистецтво якої історичної епохи класицизм використовував як зразок?

II

1. Як промисловий переворот вплинув на життя людей у тих країнах, де він відбувся?
2. Як на розвиток промисловості вплинуло винайдення парового двигуна?
3. **Обговоріть у малих групах.** Якими були головні цінності Просвітництва.
4. Що таке «освічений абсолютизм»?
5. **Обговоріть у парах.** Які позитивні та негативні наслідки могло мати правління «освічених монархів».
6. Хто такі масони? Висловіть власні припущення, чому з часом у багатьох країнах масонство було заборонене.
7. Підготуйте повідомлення або презентацію про філософів або науковців доби Просвітництва.

§ 19. Правителі доби освіченого абсолютизму: Марія-Терезія, Йосиф II, Фрідріх II, Єлизавета I, Катерина II

Пригадайте:

Що таке «освічений абсолютизм»? Які його головні риси?

1. Володіння австрійських Габсбургів

Священна Римська імперія складалася з близько 300 самостійних князівств, 51 вільного міста і майже 1,5 тис. самостійних рицарських володінь. Нею, як ви знаєте, правив виборний імператор, реальна влада якого поширювалась виключно на спадкові володіння. Не мала ця держава ані єдиної армії, ані скарбниці. Найбільшими державами, які входили до складу імперії, були Австрія, Бранденбург-Пруссія, Саксонія та Баварія.

Крім того, Австрія та Пруссія мали володіння, які не входили до складу Священної Римської імперії. Так, влада Австрії поширювалась також на чехів, словаків, хорватів, угорців, частину сучасної Італії. Кожне з цих окремих володінь австрійських Габсбургів жило за своїми законами і мало власну систему управління. Економічний розвиток окремих володінь теж був нерівномірним. Найбільш розвиненими вважались власне Австрія та Чехія; найвідсталішими — Тіроль та Угорщина. Також у Тіролі селяни

були особисто вільними; у Чехії, Угорщині, Словаччині — кріпаками; в Австрії — вільними.

Монархію Габсбургів для зручності називають Австрією, хоча на той час Австрія була лише однією зі складових держави, повна назва якої — «Спадкові володіння австрійського дому Габсбургів», а сучасні історики ще називають її «Австрійська монархія».

Кінець XVII — початок XVIII ст. Австрійська монархія вела майже безперервні війни з Османською імперією, Францією, згодом — Пруссією. У цих конфліктах вона змогла розширити свої володіння, проте здобула низку внутрішніх проблем, які ускладнювалися різними системами управління та ступенем розвитку її частин.

У 1740 р., не маючи спадкоємців чоловічої статі, помер імператор Священної Римської імперії Карл VI Габсбург. Ще замолоду, у 1713 р., він видав «Прагматичну санкцію», згідно з якою за відсутності чоловічого нащадка всі його спадкові володіння передавалися спадкоємиці. У такий спосіб наступною правителькою стала його 23-річна донька **Марія-Терезія** (1740–1780). Її правління розпочалося

Мартін ван Майтенс
«Портрет Марії-Терезії», 1759 р.

з війни, яка увійшла в історію як Війна за австрійську спадщину 1740–1748 рр. У ній проти Австрії виступили Баварія, Франція, Іспанія, Пруссія. У результаті війни Австрія втратила більшу частину Сілезії.

За правління Марії-Терезії було запроваджено низку перетворень:

- збільшено армію, засновано академію для навчання офіцерів;
- проведено перший загальний перепис населення і класифіковано платників податків;
- ліквідовано мита та кордони всередині своїх володінь;
- забезпечено державне покровительство підприємству, заборонено вивозити за кордон сировину, необхідну для вітчизняних підприємств;
- впорядковано відносини між селянами та землевласниками, визначено максимальну кількість днів панщини на тиждень;
- розпочато відокремлення судової влади від адміністративної;
- обмежено вплив Католицької церкви на суспільне та політичне життя;
- впорядковано законодавство у різних галузях (цивільне, карне, торгове), заборонено тортури;
- розпочато створення державної системи початкової освіти;
- відкрито професійні навчальні заклади (мистецтво, інженерія, техніка, ремесла тощо).

Зміни, впроваджені Марією-Терезією, були спрямовані на об'єднання її володінь та підпорядкування їх центральній владі. Продовжив та поглибив справу Марії-Терезії її син, **Йосиф II** (1780–1790). Він захоплювався ідеями Просвітництва і тому намагався втілити в життя ті ідеали, які так припали йому до вподоби, але довести все задумане до кінця не зміг. «У нього тямуща голова, — казав про Йосифа король Пруссії Фрідріх II, — але, на жаль, він часто робить другий крок, не завершивши першого».

Так, Йосиф II не зумів примусити знать сплачувати податки та зменшити їх для селян. Проте він звільнив селян від кріпацтва, оголосив свободу друку: в друкованих виданнях дозволялось обговорювати і критикувати чинну владу та монарха. Він дозволив не католикам вільно сповідувати свою релігію, здійснив спробу перетворити Католицьку церкву на інструмент соціального захисту: мали бути закриті ті монастирі та духовні ордени, які не займалися народною освітою або доглядом за хворими, конфісковано частину їхнього майна, за рахунок якого створювались світські державні школи. Також у всіх володіннях Габсбургів німецьку мову було запроваджено як офіційну.

*Антон фон Марон
«Портрет Йосифа II
зі статуєю Марса»,
1775 р.*

Мартін ван Мейтенс «Весілля Йосифа II та Ізабелли Пармської», 1763 р. Фрагмент

Загалом реформи Йосифа II сприяли подальшій уніфікації володінь Австрійських Габсбургів, зміцненню влади монарха, а також поліпшенню добробуту його підданих.

Проведені Йосифом II реформи спричинили широкий опозиційний рух. Селянською реформою були невдоволені поміщики, особливо угорські. Релігійна реформа призвела до конфлікту з папою та повстання в Бельгії. Адміністративні зміни загострили суперечності між народами імперії. Зрештою, наприкінці свого правління Йосиф II скасував свої реформи, крім селянської та введеної віротерпимості. «Я мав нещастя бачити, як усі мої плани занепадають», — сказав він перед смертю.

- ▶ У чому була особливість політичного устрою Австрійської монархії?

2. Королівство Пруссія. Фрідріх II

Через Бранденбург-Пруссію пролягали основні торговельні шляхи (переважно річками) з німецьких земель до Балтійського та Північного морів. З XVII ст. на посередницькій торгівлі хлібом з Нідерландами та Англією Бранденбург-Пруссія і багатіла. У 1657 р. її правитель, курфюрст Фрідріх-Вільгельм, домогся зняття васальної залежності від Речі Посполитої. Його син **Фрідріх I** (1688–1713) за участь у Війні за іспанську спадщину на боці імператора Священної Римської імперії отримав від нього титул короля Пруссії.

Адольф фон Менцель «Концерт для флейти Фрідріха Великого в Сан-Сусі». Фрагмент, зображено Фрідріха II, який грає на флейті, 1853 р.

Карл Рьохлінг «Прусська лінійна піхота йде в атаку. Битва біля Гогенфрідбергу 1745 року», 1913 р. Прусська армія використовувала так звану «лінійну тактику», суть якої полягала в тому, що 2–3 лінії солдатів вели вогонь по супротивнику

Наступник Фрідріха I, король **Фрідріх-Вільгельм I** (1713–1740), під час свого правління запровадив сувору економію: зменшив до мінімуму кількість придворних і витрати королівської сім'ї, скоротив розміри пенсій дворянам, продав зібрані батьком коштовності, створив смугу військових поселень, де селились озброєні колоністи, для яких головною винагородою за службу вважалась сама земля. Завдяки цьому чисельність війська вдалося довести до 80 тис. В армії насаджувалася суворі дисципліна (знаменита «пруська муштра»). Король нерідко сам бив палицею офіцерів і чиновників за провини.

Ставши королем, **Фрідріх II Великий** (1740–1786) продовжив політику свого батька щодо розширення володінь Пруссії. Він одразу ж розпочав війну проти Австрії і захопив більшу частину Сілезії. Усі його внутрішньополітичні заходи, хоча вони іноді й збігалися з ідеями Просвітництва, були спрямовані на те, щоб створити державу, яка змогла б утримувати 150-тисячне військо. Фрідріх II намагався ефективно організувати життя в країні: скасував внутрішні митниці, наказав будувати дороги, запровадив загальну початкову освіту, проголосив релігійну толерантність, заборонив тортури й оголосив про скасування цензури. Також ліквідував кріпосне право в особистих володіннях. За принципами видатного просвітника Монтеск'є було розділено судочинство та виконавчу владу. Приватна власність була оголошена недоторканою, проте Фрідріх сповідував політику меркантилізму — держава активно керувала господарством.

- ▶ За яких умов правителі Пруссії здобули королівський титул?

Цікаво знати

Щоб побороти загрозу голоду, Фрідріх II розпочав культивування картоплі. Він власним коштом придбав цю культуру і запропонував її селянам безкоштовно. Поширена легенда, начебто він наказав засадити картоплею свої власні землі, заборонивши її викопувати і виставивши охорону, але лише на день. Він розраховував, що місцеві селяни захочуть вночі «викрасти» картоплю і в такий спосіб почнуть її вирощувати.

3. Російська імперія: правління Єлизавети I та Катерини II

У січні 1725 р. Петро I помер, не залишивши по собі законного спадкоємця. Це призвело до боротьби за владу серед претендентів на трон. Вони усували один одного завдяки палацовим переворотам. Так на російському престолі змінилося декілька правителів: Катерина I (1725–1727),

Петро II (1727–1730), Анна Іванівна (1730–1740) Іван VI (1740–1741). На тривалий час владу змогла утримати донька Петра I **Єлизавета Петрівна** (Єлизавета I) (1741–1761). Вона відновила державні інститути, які занепали від часу смерті батька, а також провела деякі перетворення у дусі Просвітництва. За її наказом скасували внутрішні мита, але збільшилися розміри податків на зовнішню торгівлю, що оживило комерцію всередині країни. Також у країні постали перші банки.

Єлизавета I скасувала обов'язкову дворянську службу і дозволила дворянам володіти селянами та землею. З 1755 р. селян, які працювали на створених ще Петром заводах, пожиттєво було прикріплено до них. У 1760 р. дворянам-землевласникам (поміщики) було дозволено замість того, щоб давати рекрутів до армії, відправляти своїх кріпаків на поселення до Сибіру. Було скасовано смертну кару, але не тортур. Навпаки, солдатів та селян карали дуже жорстоко.

У 1750 р. Єлизавета I дозволила Гетьманщині вибори гетьмана. Ним став Кирило Розумовський — брат її фаворита Олексія Розумовського.

Єлизавета Петрівна любила розкішне життя: розваги, бенкети. Вона витратила величезні суми на своїх фаворитів.

Мода на ідеї Просвітництва проявилась у спробах Єлизавети I реформувати освіту. З'явився указ про відкриття державних початкових шкіл. Постали дві гімназії, закладено Московський університет та Академію мистецтв.

Свідченням зміцнення Російської імперії за правління Єлизавети I стали її перемоги у Семилітній війні (1756–1763 рр.). Своїм наступником Єлизавета зробила Карла-Петра Ульріха, внука Петра I. Він під іменем Петра III (1761–1762) протримався на імператорському троні лише 186 днів, поки його не усунули від влади і не вбили. Замість нього стала правити його дружина, **Катерина II** (1762–1796). Період її правління називали «золотим віком» Російської імперії.

Катерина II була добре ознайомена з ідеями Просвітництва, а також непогано розуміла своїх підданих, попри те, що народилася і виросла в німецьких землях.

Шарль Андре ван Лоо
«Портрет Єлизавети
Петрівни», 1760 р.

М. Зайцев
«Уложенна комісія 1767 р.»

Ф. Рокотов «Портрет
Катерини II»,
бл. 1780 р.

Катерина II реорганізувала Сенат, наказала скликати «Комісію з Уложення» (1767–1769) — орган, який мав би чітко регламентувати права та обов'язки суспільних станів в імперії. Проте комісія не змогла виконати своє завдання і була розпущена.

У 1763–1764 рр. за наказом Катерини II було проведено секуляризацію: величезні церковні земельні володіння та майно конфіскували на користь держави. Це збагатило державну скарбницю та підірвало самостійність Православної церкви.

У 1773–1775 рр. на Уралі та Поволжі спалахнуло повстання козаків і селян під проводом Ємельяна Пугачова. Його придушення стало приводом до адміністративної реформи, за якою місцева влада передавалась дворянству. Це сприяло його значному посиленню. Крім того, Катерина II підтвердила звільнення дворян від державної служби. У 1785 р. Катерина II видала «**Жалувану грамоту дворянству**», чим законодавчо оформила права та привілеї російського дворянства і прирівняла до нього українську козацьку старшину.

У ході російсько-турецьких війн 1768–1774 та 1787–1791 рр. Російська імперія захопила Південь України та Крим, а також встановила протекторат над Грузією. Катерина II взяла активну участь у поділах Польщі, завдяки яким здобула Правобережну Україну, Східну Білорусь, Курляндію та інші землі.

Цікаво знати

За модою того часу, Катерина II активно листувалася з відомими просвітниками. При цьому вона досить тверезо оцінювала їхні ідеї. Про Дені Дідро вона писала таке: «Його думка була більш цікавою для мене, аніж корисною. Якби я послухалася його порад, я б перевернула усю імперію догори дном; законодавство, адміністрацію, політику, фінанси — усе це довелося б зламати і замінити теоретичними мріями».

Дедалі розширюючи свою владу, Катерина II ліквідувала автономні права Гетьманщини, Слобожанщини і Запорожжя, всі станові привілеї українського козацтва, у 1783 р. запровадила кріпацтво. Після ліквідації Кримського ханства були засновані або перейменовані міста Катеринослав, Херсон, Павловськ, Севастополь, Сімферополь, Миколаїв, Одеса. Водночас Російська імперія продовжувала колонізацію Далекого Сходу — вела війни з чукчами, заснувала поселення на Алясці.

У 1781–1783 рр. на території Гетьманщини проведено нові адміністративні перетворення: скасовувався полково-сотенний адміністративний

Йосиф Кройццингер
«Портрет графа
Суворова», 1799 р.
Олександр Суворов
був видатним
полководцем часів
Катерини II, завдяки
якому відбулися
придушення повстання
Пугачова, поділи
Речі Посполитої,
придушення повстання
Костюшка, перемоги
російської армії
над Пруссією та
Османською імперією

устрій і вводився повітовий, замість Гетьманщини утворювалося Малоросійське генерал-губернаторство. Українські землі було перетворено на пересічну частину Російської імперії — Малоросію.

- ▶ Як секуляризація, проведена Катериною II, вплинула на становище Православної церкви в Російській імперії?

Висновки

У XVIII ст. Австрією, Пруссією та Російською імперією правили монархи, що з більшим чи меншим успіхом намагалися проводити перетворення, які б зміцнили та розширили їхню владу, сприяли економічному розвитку їхніх володінь, мали на меті поліпшення добробуту їхніх підданих. Частина цих реформ була підказана популярними на той час ідеями Просвітництва.

Запитання та завдання

I

1. На які землі поширювалася влада австрійських Габсбургів?
2. Для чого «освічені монархи» скасовували внутрішні кордони та мита?
3. Якими були наслідки правління Катерини II для українських земель?
4. Чому Марія-Терезія та Йосиф II намагалися уніфікувати різні сторони життя своїх володінь?
5. Визначте головні характерні риси правління Єлизавети Петрівни (Єлизавети I).
6. Укажіть, де і в якій послідовності правили такі монархи: Фрідріх II, Єлизавета Петрівна, курфюрст Фрідріх-Вільгельм, Марія-Терезія, король Фрідріх-Вільгельм I, Йосиф II.

II

1. Чому, на вашу думку, освічені монархи відкривали професійні навчальні заклади та намагалися організувати систему державної початкової освіти?
2. Поміркуйте, чому монархи XVIII ст. намагалися вилучити з-під церковного впливу освіту та проголошували віротерпимість.
3. З якою метою Фрідріх II проводив реформи?
4. **Обговоріть у парах.** Чому Катерина II ліквідувала всі ознаки самостійності на українських землях?
5. Як ідеї Просвітництва проявилися у заходах Марії-Терезії, Йосифа II, Єлизавети I, Катерини II, Фрідріха II?
6. **Робота у малих групах.** Прослідкуйте спільне у реформах Марії-Терезії, Йосифа II, Єлизавети I, Катерини II, Фрідріха II. Дайте відповідь на запитання: Чи відповідає їхнє правління поняттю освіченого абсолютизму?

§ 20. Міжнародні відносини у XVIII ст.

Пригадайте:

1. Яким був головний результат підписання Вестфальського миру 1648 р.?
2. Як ви розумієте поняття «баланс сил»?

1. Семилітня війна

Перша чверть XVIII ст. відзначилася цілою серією війн, які перекроїли політичну карту Європи, незмінну з часу підписання Вестфальського миру 1648 р. Це — Війна за іспанську спадщину 1701–1714 рр., Північна війна 1700–1721 рр., Війна за австрійську спадщину 1740–1748 рр. Війна за іспанську спадщину показала слабкість Франції у протистоянні з Великою Британією. Внаслідок Північної війни Швеція втратила контроль над регіоном Балтійського моря, поступившись Російській імперії. У ході Війни за австрійську спадщину було визнано право на трон Марії-Терезії, але ціною регіону Сілезії та частини італійських володінь Австрії. Ці війни не розв'язали основних політичних суперечностей між великими європейськими державами, що обіцяло ще одне збройне зіткнення незабаром.

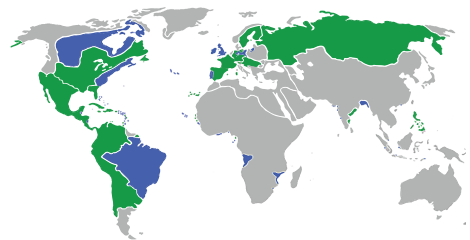
Внаслідок цих конфліктів дві раніше могутні держави Європи XVII ст. — Іспанія і Швеція — втратили свій статус. Натомість головними політичними гравцями стали п'ять держав: Франція, Англія (Велика Британія з 1707 р.), Австрійська монархія, Пруське королівство та Російська імперія. Жодна з них не була достатньо могутньою, щоб самостійно перемогти суперників, тому створювали тимчасові об'єднання — коаліції, що воювали між собою. Крім того, у цьому протистоянні важливу роль відіграла боротьба за колонії.

- ▶ Визначте головні наслідки війн першої чверті XVIII ст. Чи вирішили вони суперечності, які на той час існували між провідними європейськими державами? Які з них стали більш впливовими внаслідок цих конфліктів?

Війни розкошів

Усі це призвело до низки війн (війни за польську (1733–1735 рр.) та австрійську спадщину (1740–1748 рр.), війни з Османською імперією (1735–1739 рр.), які й створили передумови до вибуху **Семилітньої війни (1756–1763)** — військового конфлікту, котрий охопив Європу, території Америки та Азії. У ній коаліція Австрійської монархії, Російської імперії, Франції та Іспанії протистояла коаліції Великої Британії та Пруського королівства.

Семилітня війна: синім позначено англо-пруську коаліцію, зеленим — французько-австро-іспано-російську

Війна розпочалася з того, що король Пруссії Фрідріх II у **1756 р.** без оголошення війни напав на Саксонію і розбив австрійську армію, яка йшла на допомогу саксонцям, а потім завдав поразки французам. Проте на боці Австрії та Франції також виступила Російська імперія, війська якої змогли завдати поразки пруссам, більше того, у 1760 р. вони вступили у Берлін. Пруське королівство могло б стати частиною Російської імперії, якби у 1761 р. не померла імператриця Єлизавета Петрівна, а її наступник імператор Петро III не захоплювався Фрідріхом II і вважав його своїм кумиром. Він відкликав російські війська.

*Рафаель Монлеон-і-Торрес «Обстріл фортеці Ель Моро», 1762 р.
У результаті облоги та штурму Гавани британський флот здобув цю фортецю, але повернув її Іспанії після укладення Паризького миру*

! **Капітуляція** — це угода про припинення бойових дій та здачі ворожим силам конкретної території або міста.

Воєнні дії між Великою Британією, Францією та Іспанією велися на території Північної, Центральної та Південної Америки, Філіппінах та Індії. Загальні втрати у Семилітній війні становили півтора мільйона осіб. Попри все кровопролиття, жоден із учасників конфлікту не зумів здійснити значних територіальних надбань у Європі. У 1763 р. виснажені сторони підписали Паризький мирний договір. За його умовами Велика Британія

Бенджамін Вест «Смерть генерала Вольфа», 1770 р. Ця картина зображає епізод битви на рівнинах Авраама 13 вересня 1759 р. між англійцями та французами за право володіти Квебеком. Військо генерала Вольфа здобуло перемогу, проте сам він отримав смертельне поранення

Френсіс Хейман «Роберт Клайв зустрічається з Мір Джафаром після битви», 1760 р. Зображена зустріч відбулася після битви під Плессі, у якій англійці завдали поразки французам і в такий спосіб заволоділи регіоном Індії Бенгалією. З цього моменту починається відлік британського панування в Індії

відібрала у Франції Канаду і більшість надбань в Індії, а від Іспанії — Флориду. Іспанія за цим договором закріпила за собою Кубу та Філіппіни. Франція, окрім території Канади, втрачала на користь Іспанії Луїзіану — в обмін на втрачену нею Флориду.

- ▶ Які територіальні зміни відбулися внаслідок Семилітньої війни?

2. Боротьба за «османську спадщину»

У XVIII ст. продовжився конфлікт між Османською імперією та європейськими державами. Проте, на відміну від попередніх століть, від зазіхань на свої території захищалася вже Османська імперія. Головними претендентами на її володіння були Російська імперія, Австрійська монархія, Велика Британія та Франція, які прагнули не допустити того, аби їхній тривалий вплив на Османську імперію був порушений.

Тиск з боку Великої Британії та Франції не зупинив Австрію та Російську імперію від нових спроб загарбати частину Османської імперії. Це вилилось у переможні для Російської імперії війни з османами, зокрема 1768–1774 рр. та 1787–1791 рр. Завдяки підступним провокаціям російська сторона змогла добитися того, що Османська імперія сама оголошувала їй війну, в якій згодом зазнавала поразки. У мирних перемовинах представники Великої Британії та Франції намагалися утримати загарбницькі апетити Російської імперії. Наприклад, Катерина II домовилася з Йосифом II про розділ між собою ще не завойованих ними балканських володінь Османської імперії. Планувалося створити дві держави — Грецьку імперію та Дакію. Проте Велика Британія та Франція пригрозили їм війною, що змусило змовників на певний час полишити свої плани. Як бачимо, ці країни побоювалися посилення Австрії та Російської імперії.

Проте унаслідок війн Османської імперії з коаліціями європейських держав вона втратила земельні володіння у Причорномор'ї. Натомість Російська імперія здобула все Чорноморське узбережжя від гирла Дністра до Криму, але все-таки не досягла своєї головної мрії — мати вихід до Середземного моря. Австрія здобула у цих війнах Буковину.

Г. Х. Штюц «Римницька битва», кін. XVIII ст. У битві на річці Римник армія Російської імперії розбила вчетверо більше османське військо

Я. Суходольський «Штурм Очакова», 1853 р. На картині зображено штурм османської фортеці Очаків на узбережжі Чорного моря у грудні 1788 р. у ході російсько-турецької війни 1787–1791 рр.

Суперництво європейських держав за «османську спадщину» з новою силою розгорілося у XIX — на поч. XX ст.

- Поясніть, що позначає термін «боротьба за османську спадщину».

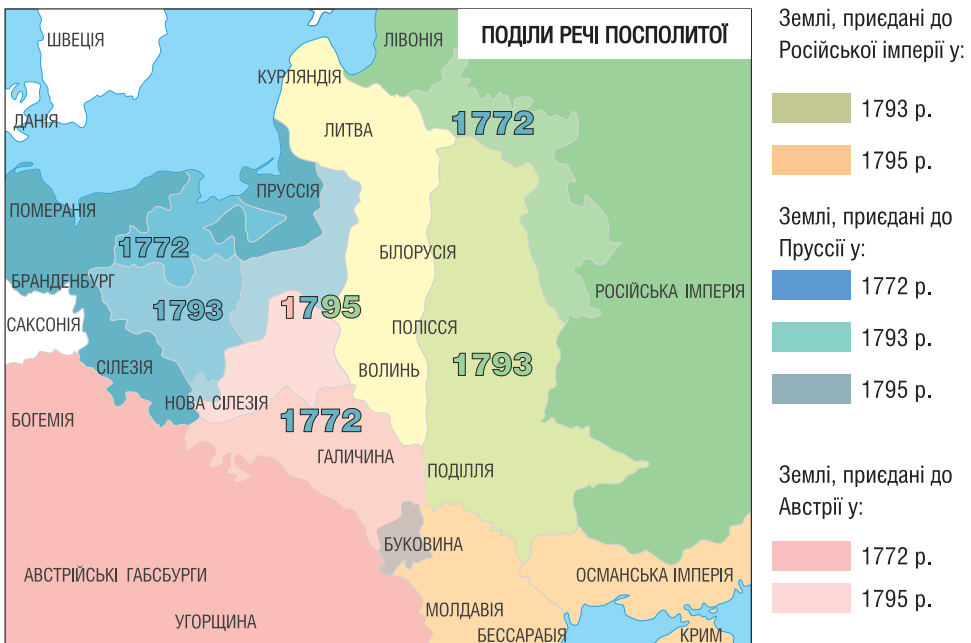
3. Поділи Речі Посполитої

У XVIII ст. Річ Посполита переживала важку політичну кризу. Вона була пов'язана з тим, що сейм — головний орган прийняття рішень — контролювали магнати, які перш за все були зацікавлені у власному збагаченні. Шляхта не мала реальної політичної влади, а відсутність реформ призводила до того, що країна почала відставати у розвитку від своїх сусідів. Фактична влада у країні належала магнатським родам, які перш за все турбувалися про власну вигоду. З часом дедалі частіше почали лунати заклики скасування права вето у сеймі, а також про проведення реформ у дусі Просвітництва.

У 1764 р. новим королем Речі Посполитої став **Станіслав Август Понятовський** (1764–1795). Вважається, що він був коханцем російської імператриці Катерини II. Під час виборів Понятовського на престол у Речі Посполитій були розміщені російські війська. Однак Понятовський вирізнявся інтелігентністю, освіченістю і прагненням здійснити реформи. Конвокаційний сейм, крім обрання короля, ухвалив постанову, що віднині рішення, котрі стосуються фінансових питань, мають ухвалюватися не одного-

Елізабет Вірже-Лебрєн
«Портрет Станіслава
Понятовського», 1797 р.

лосно, а більшістю голосів. Це давало надію на можливість подолання кризи Речі Посполитої.

У перші роки свого правління Понятовський почав формувати польську дипломатичну службу, спробував обмежити владу гетьманів і скарбників, запровадив лицарську відзнаку за вірну службу королю, що забезпечило йому певну підтримку серед дрібної шляхти. Успішні реформи Понятовського викликали незадоволення Катерини II, яка вбачала в них небезпеку втрати впливу на Польщу, і коли король вирішив ліквідувати принцип одноголосного прийняття рішень, Російська імперія під приводом боротьби за релігійну віротерпимість змусила в 1767 р. ухвалити рішення про рівність прав католиків й представників інших конфесій. Катерина II урочисто заявила, що виступатиме не лише за захист проголошеної релігійної толерантності, а й «традиційних» прав шляхти. Насправді це означало, що під приводом «захисту православних» Російська імперія будь-якого моменту могла втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої, а під «традиційними» правами шляхти малось на увазі перш за все право «*liberum veto*». Такі запевнення Катерини II супроводжувалися вивезенням у глиб Російської імперії частини лідерів опозиції.

29 лютого 1768 р. у містечку Бар на Поділлі група магнатів-противників короля проголосила створення Барської конфедерації, яка б мала стати на захист «вітчизни, віри та вольностей, національних прав та свобод, що хияються до занепаду». Фактично Барська конфедерація обернулася на антивладний заколот.

Дії конфедератів спровокували на Правобережній Україні Коліївщину — збройний виступ гайдамаків, козаків та селян проти поляків, католиків та євреїв. Коліївщина вирізнялася небаченою жорстокістю повстанців. Її жертвами стало близько 20 тис. осіб.

Усі ці події стали приводом до втручання у внутрішні справи Речі Посполитої сусідів — Російської імперії та Австрії і Пруссії, нібито для наведення порядку. Тож у **1772 р.** відбувся так званий **Перший поділ Польщі**. За ним Галичина відійшла до Австрії, Східна Білорусь — до Російської імперії, Західна Польща — до Пруського королівства. Щоб надати законності своїм діям, союзники домоглися затвердження поділу країни польським сеймом і королем Станіславом Понятовським, які відмовились від претензій на анексовані території.

Перший поділ став потрясінням для польського суспільства, яке почало все більше схилитися до необхідності реформ. У цих умовах король провів низку реформ, які ліквідували внутрішні мита та мали сприяти розвитку економіки (будівництво шляхів, каналів, мануфактур) і, відповідно, зростанню доходів державної скарбниці.

*Карл Готліб Швайкарт
«Портрет Тадеуша Костюшка», XIX ст.*

У 1788–1792 рр. тривала робота Великого сейму, який мав реформувати весь державний устрій Речі Посполитої. Всі ухвалені Великим сеймом зміни увінчало прийняття **3 травня 1791 р. Конституції Речі Посполитої**.

Російська імперія, щоб не втратити контроль над Річчю Посполитою, вторглася на її територію. Король, в обмін на збереження частини реформ, погодився на відчуження деяких земель. Так, **1793 р.** відбувся **Другий поділ Польщі**, за яким Правобережна Україна була приєднана до Російської імперії.

Звісно, не всі у Речі Посполитій могли погодитися з тим, що їхню країну ділять між собою інші держави. Очолив боротьбу проти загарбників герой війни за незалежність США Тадеуш Костюшко. Спочатку повстанці мали успіх, але потім Росія та Пруссія, зібравши значні сили, перейшли в наступ. Російська армія розгромила основні сили повсталих та захопила Варшаву. У **1795 р.** відбувся **Третій поділ Польщі**, за яким Російська імперія отримала Західну Білорусь, Західну Волинь, Литву й Курляндію, Австрія — Краківську, Сандомирську та Люблінську області, Пруссія — інші землі включно з Варшавою. Унаслідок цих поділів держава Річ Посполита припинила своє існування.

- ▶ Скільки відбулось поділів Речі Посполитої? Які держави здійснювали її поділ?

Цікаво знати

На вимогу Катерини II Станіслав Понятовський був змушений зректися престолу і переїхав до Санкт-Петербурга, де жив на виділену йому пенсію без права виїжджати за кордон і помер 1798 р. від інсульту. Його поховали у католицькому костелі, звідки останки в 1938 р. передали Другій Польській республіці й перепоховали на батьківщині у містечку Волочин. У 1990 р., через поганий стан поховання, останки Понятовського перевезли з Волочина (тоді — Білоруська РСР) у Варшаву, де в 1995 р. були урочисто перепоховані в соборі Івана Хрестителя.

Висновки

Більша частина XVIII ст. минула у війнах між провідними європейськими державами, які об'єднувалися в ситуативні коаліції. Метою війн було недопущення посилення однієї з держав. У результаті склався баланс сил між Англією, Францією, Австрією, Пруссією та Російською імперією. Наймасштабнішим конфліктом XVIII ст. стала Семилітня війна, бойові дії якої велися не лише у Європі, а й у колоніальних володіннях.

Запитання та завдання

1. Укажіть хронологічні межі Семилітньої війни.
2. Як ви розумієте термін «боротьба за османську спадщину»? Які країни її вели?
3. Які особливості політичної системи Речі Посполитої найбільше заважали її реформуванню та розвитку?
4. Укажіть, яким з європейських війн XVIII ст. відповідають такі результати: втрата Францією панівного становища у Європі; втрата Австрією Сілезії; втрата Швецією панування у Балтійському регіоні.

5. Коли було ухвалено Конституцію Речі Посполитої?
6. Що врятувало Пруссію від цілковитого розгрому в ході Семилітньої війни? Про що це може свідчити?

II

1. **Обговоріть у парах.** У чому особливість Семилітньої війни?
2. За яких умов Російська імперія здобула контроль над Північним Причорномор'ям? Висловіть власні припущення, які це мало наслідки для історії України.
3. Які реформи намагався провести король Станіслав Август Понятовський? Чи досяг він своєї мети? Якщо не досяг, то чому?
4. Що можна вважати формальним приводом для Другого поділу Речі Посполитої?
5. Чому відбулося повстання під проводом Тадеуша Костюшка? Чим воно закінчилося?
6. Які основні територіальні зміни відбулися у Європі протягом XVIII ст.?

§ 21. Виникнення Сполучених Штатів Америки

Пригадайте:

1. Хто такі пуритани?
2. Де розташовувались іспанські та португальські колонії?

1. Англійські колонії в Північній Америці

Англія пізніше від інших європейських держав взялася до колонізації Америки. Англійці, на відміну від іспанців, не шукали родовищ золота і срібла або, як португальці й голландці, ринків для купівлі й вивозу до Європи цінних товарів.

Клімат Північної Америки досить суворий, і займатися землеробством — запорукою виживання європейців — тут було надто складно. Місцеві індіанці в основному були мисливцями-збирачами, тобто зовсім не обробляли землю. Вони часто вороже ставилися до європейських колоністів.

Перше постійне поселення англійці заснували у 1607 р. у гирлі річки Джеймс (Вірджинія). Згодом нові поселення виникли на всьому узбережжі — від іспанської Флориди до Нової Англії. Англійські монархи не контролювали цей процес. Створення колоній було приватною ініціативою англійців: вони об'єднувалися у торговельні компанії, що брали на себе перевезення та облаштування колоністів на нових територіях.

Ключовою в американській історії є історія заснування колонії Плімут батьками-пілігримами (пілігрим — той, хто здійснює релігійну подорож).

Вона розпочалася з того, що пуританська громада з близько 300 осіб намагалася знайти місце, де вона буде жити вільно — відповідно до своєї віри та звичаїв. Для поселення вони обрали ділянку у нещодавно заснованій колонії Вірджинія, і в 1620 р. вирушили у плавання на судні «Мейфлавер». Під час подорожі корабель відхилився від курсу і висадив пуритан набагато північніше. Так пуритани заснували поселення Нью-Плімут — друге найстаріше поселення англійців у Америці. Тепер це штат Массачусетс.

21 листопада 1620 року глави всіх сімей поселенців підписали «Мейфлаверську угоду», за якою колоністи мали самі

для загального блага створювати закони і самі мали їх виконувати. Цей документ з часом став символом демократичного самоврядування — основою політичних традицій майбутніх Сполучених Штатів Америки (США).

У першу ж зиму половина колоністів померла від голоду, але навесні вони зустріли індіанця на ім'я Тіскуантум, якого самі колоністи називали Скванто. Він навчив їх вирощувати гарбуз, кукурудзу та показав місця для полювання і рибної ловлі. Наступного року колоністи зуміли забезпечити себе зерном на зиму. З цього приводу губернатор колонії Бредфорд оголосив один день днем подяки Богу. Так виникло загальноамериканське свято — День подяки.

2. Колонії напередодні Війни за незалежність

Колоністи вірили, що Америка — це земля, подарована їм Богом, і їхня мета — заселити її та обробляти відповідно до своїх звичаїв. Колоністи самі забезпечували себе продовольством і продавали його за кордон. Вони жили за власними законами, у яких велику роль відіграло християнство.

Кількість населення напередодні Війни за незалежність у 13 англійських колоніях становила близько 2,5 млн осіб (не враховуючи місцевих жителів — індіанців). За час проживання на американській землі у колоністів склалися своєрідні спільні культура і побут, відмінні від європейських. Спільною мовою була англійська. Переважна більшість поселенців визначала свою національну приналежність не за країною походження, а за новою батьківщиною. Вони з гордістю казали про себе: «Ми — американці». Проте політично колонії були роз'єднані — кожна сама вибудовувала стосунки з Лондоном.

Англійські колонії торгували з іншими колоніями — іспанськими, французькими. Вони продавали хутра, зерно, віск і тютюн, а купували цукор, бавовну та ром. Проте англійська адміністрація почала вимагати, аби її колонії торгували лише з самою Британією за не вигідними для них умовами

Сучасний вигляд будинку, зведеного у 1765 р. у Вашингтоні (США). Зараз він перетворений на музей. Це найстаріший будинок у всьому місті, який зберіг свій історичний вигляд

і сплачували численні мита та податки. Під час Семилітньої війни (1756–1763) контроль Англії за колоніями посилювався. Сюди метрополія надіслала своїх солдатів, яких мали утримувати поселенці. Після завершення війни для того, щоб покрити військові витрати, колонії були обкладені ще більшими податками.

У 1765 р. було введено в дію «Гербовий акт». Згідно з ним усі документи в колоніях потрібно було оформляти в англійських чиновників на спеціальному гербовому папері. За все це бралася плата. Введення гербового збору призвело до вибуху невдоволення населення: люди нападали на чиновників, наприклад поштарів та збирачів податків. Гербовий папір навіть не дозволяли вивантажувати, а англійських чиновників виганяли з колоній. Тоді англійський парламент пішов на поступки і скасував гербовий збір.

Гроші, які збирали англійські чиновники як податки, вивозились до метрополії. При цьому самі колонії не мали ніякої можливості брати участь в ухваленні рішень у Лондоні, які стосувались безпосередньо їхнього життя.

Гаслом колоніальних протестів було «Жодного податку без представництва»: колоністи вважали, що якщо вони сплачують податки, то їм повинні мати право брати участь у державних справах.

Ще у 1750-х рр. політик з Пенсильванії Бенджамін Франклін почав проповідувати серед колоністів необхідність спільних дій усіх англійських колоній для захисту своїх інтересів. Крім того, серед тамтешньої еліти було багато прихильників ідеалів Просвітництва, які вірили, що люди з твердими моральними християнськими принципами здатні побудувати успішне суспільство.

Британський парламент бачив колонії чимось на зразок запасного городу для вирощування тютюну і не вважав, що вони мають право на представництво своїх депутатів.

Британія ввела податок на чай. І попри те, що ціна на цей товар для колоній була знижена і насправді навіть з податком ціна була нижчою, ніж до введення його, це дуже розлютило американців. У ніч на **16 грудня 1773 р.** у місті Бостон група американців, передягнувшись у індіанців, викинула весь вантаж чаю з кораблів просто в море. Ця подія отримала назву «**Бостонське чаювання**». Колоністи вважали, що вони не мають сплачувати жодних податків.

- ▶ Якою була роль пуритан у колонізації Північної Америки?

Зразок герба з гербового паперу, який мав використовуватися відповідно до «Гербового акту»

*В.Д. Купер
«Бостонське чаювання», 1789 р.*

3. Війна за незалежність США. Проголошення Конституції США

У Британії «Бостонське чаювання» сприйняли як оголошення війни. Її війська увійшли до Бостона. Окупація паралізувала економічне життя міста й колонії Массачусетс. Однак тамтешні мешканці вирішили йти до кінця. Законодавчі збори (конвент) Массачусетсу ухвалили низку рішень: замість губернатора, якого призначав Лондон, було створено тимчасовий уряд; призначено скарбничого, якому сплачували податки; скликано континентальний конгрес — зібрання представників колоній.

Розпочалося створення збройних загонів (міліції), відбувалися перші сутички з англійцями, які намагались її роззброїти.

Тоді колоністи згадали про ідеї Бенджаміна Франкліна. Наприкінці 1774 р. зібрався I Континентальний конгрес, який ухвалив рішення про бойкот англійських товарів. II Континентальний конгрес (1775 р.) виніс рішення про організацію спільної армії колоній. На її чолі став **Джордж Вашингтон** (1732–1799).

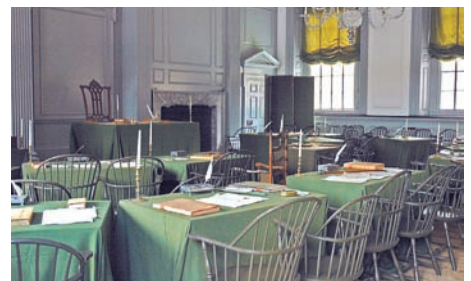
Ці події відбувалися на тлі бойових дій, що розгортались. Англійські війська прагнули ізолювати північні колонії від південних, де англійці зберігали сильні позиції. Армія Вашингтона в 1776–1777 рр. мала труднощі з постачанням і зазнавала поразок. За цих умов більшість членів конгресу не наважувалися на остаточний розрив з Англією. Конгрес звернувся до Джорджа III з петицією про примирення і припинення війни. Замість відповіді король надіслав до колоній нові війська. Це поклато край ваганням конгресу. Він обрав комісію, яка виробила Декларацію про незалежність колоній. Її авторами стали американські політичні діячі **Томас Джефферсон** (1743–1826) і **Джон Адамс** (1735–1826).

4 липня 1776 р. Декларацію незалежності було затверджено конгресом. **Декларація проголосила створення нової незалежної держави — Сполучених Штатів Америки.** Документ був написаний у дусі Просвітництва та з дотриманням уявлень про світ, притаманних американцям.

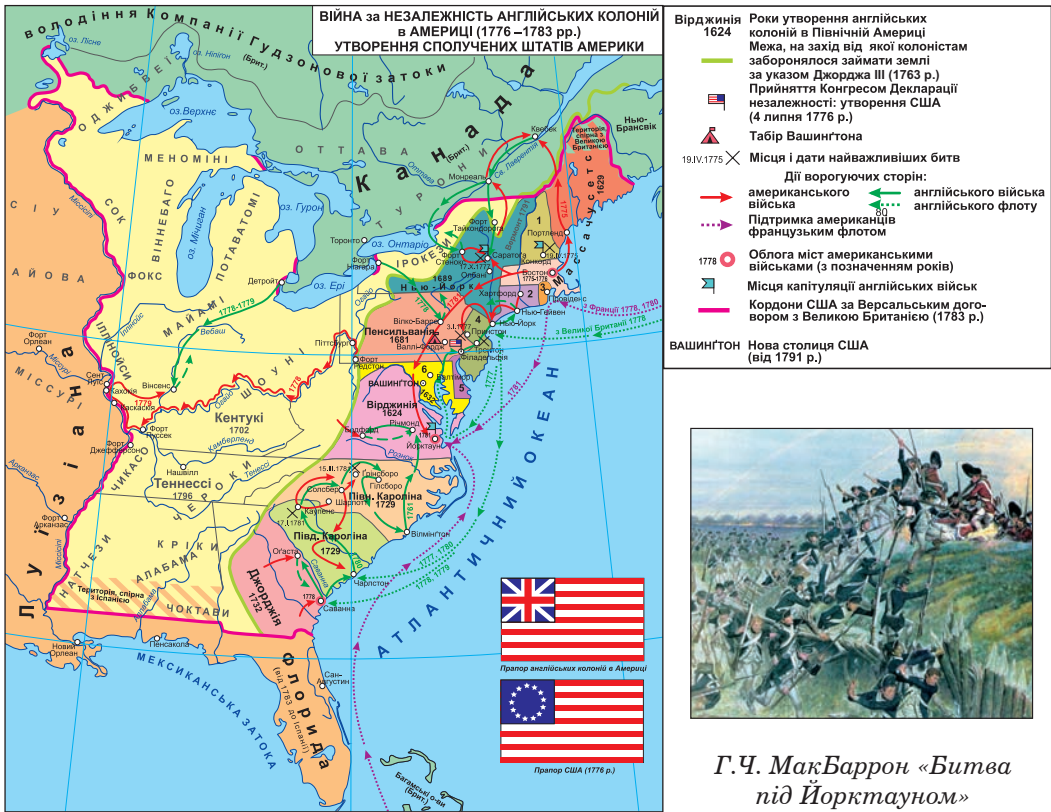
Тим часом бойові дії розгорталися не на користь американців. У серп-

Вільямом Ренні «Битва при Коупенсі», 1845 р. Зображено чорношкірого солдата (ліворуч), який стріляє з пістолета і рятує життя полковнику американської армії (на білому коні в центрі).

Сучасний вигляд зали, де збиралися Континентальні конгреси. Тут було підписано Декларацію незалежності США, а згодом — і Конституцію

Г.С. МакБаррон «Битва під Йорктауном»

ні 1776 р. англійці захопили Нью-Йорк, Філадельфію. Армія Вашингтона не мала ні гармат, ні достатньої кількості рушниць і набоїв. Спроби організувати регулярну армію замість добровільної наражалися на опір населення. Проте багато людей співчували колоніям. Серед них були і видатні військовики: француз Жильбер Лафает, німець Фрідріх Штойбен, поляк Тадеуш Костюшко. Вони зробили видатний внесок у організацію та навчання американських військ.

Першу значну перемогу американська армія здобула в битві поблизу Саратоги (штат Нью-Йорк) восени 1777 р. Після цього нову державу визнали Франція, Іспанія, Нідерланди. Росія оголосила збройний нейтралітет — опір англійцям, які перешкоджали торгівлі зі США.

Маючи допомогу союзників, особливо Франції, американська армія перейшла в рішучий наступ і під Йорктауном оточила головні сили англійців, які у 1781 р. капітулювали. З вересня 1783 р. Англія та США уклали **Версальський мирний договір**. Метрополія визнала незалежність США і віддала їм територію від північного кордону Массачусетсу до південного кордону Джорджії, а на заході — до річки Міссісіпі.

 Робота з історичними джерелами
Витяг із Декларації незалежності

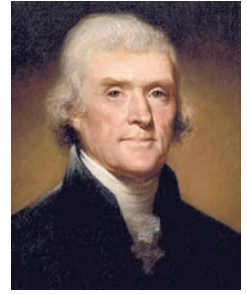
Гілберт Стюарт
«Портрет 60-річного
Джона Адамса»,
поч. XIX ст.

Гілберт Стюарт
«Портрет Джорджа
Вашингтона»,
1796 р.

Жозеф Дюплессі
«Портрет
Бенджаміна
Франкліна», 1785 р.

Роберт Піл
«Портрет Томаса
Джефферсона»,
1900 р.

У травні 1787 р. у Філадельфії зібралися 55 делегатів від усіх штатів (крім Род-Айленда) з метою виробити конституцію — основний закон держави. Після дискусій у вересні 1787 р. було підписано Конституцію США, яка діє і понині.

Конституція США

Конституція США вперше у дусі ідей Монтеस्क'є впроваджувала чітке розмежування між гілками влади — законодавчою, виконавчою та судовою. Законодавча влада належала двопалатному Конгресу, склад якого обирало населення, виконавча — президентові, а судова складалась із Верховного суду США і судів штатів. Усі ці органи влади мали урівноважувати та контролювати один одного.

- ▶ Коли та за яких умов було укладено Конституцію США?

Висновки

З у XVII ст. розпочався активний процес заснування англійських колоній у Північній Америці. У середині XVIII ст. тут вже існувало 13 окремих англійських колоній, мешканці яких вважалися підданими англійського короля. Згодом вони почали вимагати представництва в органах управління всієї Британії, натомість метрополія лише вводила нові податки та обмежувала права торгівлі, а також вимагала від місцевих мешканців утримувати британських солдатів. Це розлютило американців, які почали виступати проти всього британського. «Бостонське чаювання» зробило силовий варіант розв'язання конфлікту між колоніями і метрополією невідворотним. Так розпочалася Війна за незалежність США 1775–1783 рр.

Під час бойових дій 4 липня 1776 р. було схвалено Декларацію незалежності США. Англії не вдалося силою придушити прагнення американців до свободи, і 3 вересня 1783 р. вона визнала незалежність США. Конституційне оформлення молоді держави відбулося у 1787 р. Для свого часу Конституція США була найбільш передовою та демократичною. У 1789 р. її доповнили гарантіями демократичних свобод (Біль про права).

↓ Запитання та завдання

I

1. Коли розпочалась англійська колонізація Північної Америки?
2. Яка подія отримала назву «Бостонське чаювання»?
3. Коли була ухвалена Декларація незалежності північноамериканських колоній?
4. Хто був головнокомандувачем американських військ у Війні за незалежність?
5. Де відбулась вирішальна битва Війни за незалежність?
6. Коли була ухвалена Конституція США?

II

1. Якою була роль батьків-пілігримів в історії США?
2. Що означає гасло «Жодного податку без представництва»?
3. Хто виступав засновником англійських колоній?
4. Які дії англійської адміністрації викликали невдоволення колоністів? Чому?
5. Які країни виступали союзниками США у боротьбі за незалежність?
6. **Обговоріть у малих групах.** Нерідко Війну за незалежність США називають Американською революцією. Чи доречна така назва? Чи можна ці події називати революцією? Свою відповідь обґрунтуйте.

01 Запам'ятайте дати:

- 1773 р. — «Бостонське чаювання».
- 1775–1783 рр. — Війна за незалежність.
- 1776 р. — ухвалення Декларації незалежності.
- 1787 р. — ухвалення Конституції США.
- 1791 р. — долучення до Конституції США 10 поправок (Білль про права).

А тим часом в Україні...

- 1710 р. — ухвалення Конституції Пилипа Орлика.
- 1764 р. — ліквідація гетьманства.
- 1775 р. — зруйнування і ліквідація Запорізької Січі.
- 1783 р. — ліквідація залишків автономних прав України. Запровадження кріпацтва на українських землях. Ліквідація Кримського ханства.

Практична робота за розділом V «Епоха Просвітництва»

Узагальнення знань за розділом V «Епоха Просвітництва»

СХІДНИЙ СВІТ у XVI–XVIII ст. (оглядово)

§ 22. Іран та Індія

Пригадайте:

Який регіон називається Межиріччям?

Крістофано дель'Алтіссімо
«Портрет шаха
Ісмаїла I», XVI ст.

1. Іран Сефевідів

У XVI ст. одночасно з піднесенням Османської імперії на території Ірану постала могутня держава Сефевідів. Засновник правлячої династії **шах Ісмаїл I** (1501–1524) уважав себе нащадком Алі — зятя пророка Мухаммеда. Сефевіди належали до мусульман-шиїтів: вони гадали, що духовним вождем усіх мусульман може бути лише нащадок Алі.

Як і Османська імперія, Іран об'єднував землі різних народів. У певний період Сефевіди контролювали території від Межиріччя на заході до Індії на сході, а з півночі на південь — від Кавказьких гір до Перської затоки. Тут мешкали іранці, араби, азербайджанці тощо. Офіційною мовою у державі була перська (фарсі).

Османська імперія та Іран з перемінним успіхом суперничали за вплив на Закавказзі. На півночі, у Хорасані, іранці воювали з кочовими узбецькими племенами. Іран витрачав багато зусиль для того, щоб закріпитися на узбережжі Перської затоки, бо це давало доступ до торгових портів. Тут головним противником стали португальці, а союзниками — Голландська та

Британська Ост-Індійська компанії. У пошуках союзників для боротьби з Османською імперією Іран звертався до Англії, Російської імперії, Нідерландів та інших європейських держав.

Цікаво знати

У 1620 р. до Італії вперше було привезено кілька котів породи, відомої зараз як перська. Європейці називали весь Іран за назвою однієї з його областей — Персією.

Розквіт Ірану Сефевідів припав на правління шаха **Аббаса I** (1587–1629). Він уславився своєю адміністративною та військовою реформами. Замість місцевої знаті шах поставив управляти регіонами своїх намісників. Для того, щоб обмежити владу намісників, шах призначав їм у поміч чиновників.

Керуючись порадами англійських інструкторів, Аббас I створив регулярну армію. Вона складалась із 10 тис. вершників, 12 тис. мушкетерів та 500 гармат. Створення цієї армії зміцнило авторитет шаха.

Аббас I переніс столицю Ірану на землі персів — до Ісфахана. До цього міста насильно переселялись ремісники з інших регіонів. На місці шах наказав їм об'єднуватися у цехи. Так він міг легко направляти їх на різні роботи і слідкувати за виконанням ними повинностей.

Ісфахан став центром виробництва та торгівлі шовком; всі доходи від неї належали виключно шахові, а купці діяли від його імені. У всьому світі знали ісфаханські парчу, килими, вироби зі шкіри та сушені фрукти.

Шах наказав перебудувати Ісфахан. Поряд зі старою частиною міста було збудовано нову, головною окрасою якої стали сади Чахарбаг завширшки 58 метрів і завдовжки 5 кілометрів, а також шахські палаци, мечеть і базар. Населення міста тоді сягало пів мільйона осіб.

Сефевіди були покровителями мистецтв і самі ними цікавилися. Художники та поети шанувалися при дворі. Високого рівня розвитку досягло мистецтво книжкової мініатюри.

У середині XVII ст. держава Сефевідів почала занепадати. На заході її тиснили османи, на сході — узбецькі племена. Відбувалися селянські повстання. Ослаблювала країну і ворожнеча між релігійними угрупованнями сунітів та шіїтів: шахський двір підтримував шіїтів, але серед населення їхньої держави було багато сунітів.

Шах Аббас I приймає Валі Надр Мухаммед Хана, правителя Бухари, бл. 1650 р. Фреска

Сади Чахарбаг у 1970-ті рр.

На початку XVIII ст. на територію Ірану вторглися афганські племена. Вони були сунітами, тому безжалісно вирізали перське шіїтське населення. Іранський полководець **Надер** (1688–1746) зумів зупинити вторгнення і в 1736 р. проголосив себе шахом. Посівши престол, він вів численні військові кампанії, зокрема здійснив похід в Індію, де взяв небачено багату здобич. Тому його називали «другим Александром Великим». Однак успіх Надера був нетривалим — він почав усюди бачити змови і влаштовував численні страти тих, кого підозрював у зраді. У 1747 р. шаха вбили змовники. Після його смерті країна поринула у хаос міжусобиць.

Мухаммед Реза Хенді
«Портрет шаха
Надера», бл. 1740 р.

- ▶ Який вид мистецтва досяг особливого розвитку за Сефевідів?

2. Імперія Великих Моголів (1526–1857)

Історія індійської цивілізації налічує не менш ніж п'ять тисячоліть. З найдавніших часів основою індійського суспільства та господарства була селянська громада, яка зберігалась за всіх держав та династій.

Індійське суспільство поділялося на касты. Більшість каст відповідала поширеним в Індії професіям, їх налічувалось близько 3 тис. Касту не можна було змінювати, як і одружуватись з представником іншої касты. Існування каст виправдовувалось ученням про карму. Згідно з ним душа праведника після смерті перероджувалась у тілі людини високої касты, а душа людини, яка творила зло, — у тілі тварини або представника низької касты. Завдяки вірі у переродження індійці з низьких каст терпляче зносили всі тягари свого життя — вони вірили, що на них чекає достойне переродження. Такий устрій робив індійське суспільство дуже стабільним: багато народів намагалося завоювати та осісти в Індії, і згодом всі вони розчинилися серед місцевого населення.

- ▶ Що було основою індійського суспільства?

Більшість населення Індії сповідували індуїзм. Ця релігія розглядає життя як страждання, що триває стільки, скільки тривають переродження душі. Також в Індії набув поширення буддизм, який тут і виник. З VIII ст. на півночі Індії поширився іслам.

Наприкінці XV ст. до індійських берегів припливли португальці. Вони почали налагоджувати контакти з місцевими правителями. Першою пор-

Робота з історичними джерелами

Індійський будинок за записками французького мандрівника
Франсуа Берньє, 1670 р.

тугальською колонією стало Гоа. Португальці намагалися витіснити з Індійського океану арабських купців і так контролювати торгівлю між Індією та Європою. Проте у них не вистачило ані військової потуги завойовувати землі Індії, ані знайти товари, які б могли зацікавити індійців.

На початку XVI ст. на території Індії з півночі, через афганські гори, вторглося військо правителя Фергани **Бабур** (1483–1530), якого узбецькі племена вигнали із законних володінь. Він зумів захопити Делі та проголосив себе **падишахом** (імператором). Потім Бабур завдяки артилерії розгромив стотисячну об'єднану армію місцевих правителів і захопив область Бенгалію. Так виникла **імперія Великих Моголів**. Згодом до її складу увійшла майже вся Індія.

Імперія Великих Моголів стала неймовірно багатою завдяки виробам своїх майстрів, рівним яких не було у світі. Падишахи утримували величезну армію з потужною артилерією. Водночас вони були покровителями митців, учених і письменників. За правління внука Бабур, падишаха **Акбара** (1556–1605), імперія досягла свого розквіту. У цей час було впорядковано податкову систему: віднині під час збору податків враховувалась якість землі; відновлено і розширено іригаційну систему. Територію імперії розділили на 15 провінцій. Одним із найважливіших нововведень Акбара історики називають те, що у 1593 р. він проголосив рівноправ'я всіх релігій на території своєї держави. Самі Великі Моголи сповідували іслам.

За Акбара та його наступників в Індії споруджувалися величні й грандіозні монументальні будівлі: храми-мечеті, палаці-фортеці, усяпальниці. Один із величезних палаців-фортець Акбара було побудовано в Делі. Фортечні мури, складені з великих кам'яних брил, були заввишки до 20 м. Інший палац-фортеця, який Акбар звів поблизу міста Агри, стояв майже в пустелі та скидався на місто-привид із будинками, парками, ставками й альтанками, що з'єднувалися між собою брукованими дорогами.

*Невідомий автор.
Ідеалізований портрет
Бабур, поч. XVII ст.*

*Зображення воїна
Великих Моголів
з рушницею, 1585 р.*

*Імперія Великих Моголів
станом на 1600 рік (картосхема)*

*Скриня із шухлядами,
виготовлена за
Великих Моголів,
1-а пол. XVII ст.*

*Нефритова чаша, що
просвічується на світлі,
виготовлена за Великих
Моголів, XVII ст.*

Сучасний вигляд Тадж-Махалу

Культурно династія Великих Моголів була перською, але згодом в Індії сформувався мистецький напрям, який об'єднував перське та індійське. Це стосувалося не лише архітектури, живопису та музики, а й повсякденного життя: стилю прикрас, одягу, кухні, побутових елементів, наприклад, з Ірану було перейнято публічні лазні та купальні.

За шаха **Джахана** (1628–1658) було збудовано багато гарних будівель, перлиною серед них став мармуровий мавзолей — **Тадж-Махал**, присвячений його дружині Мумтаз-Махал. Після смерті Джахана розпочався політичний занепад Великих Моголів: місцеві правителі дедалі менше зважали на падишаха.

Останнім видатним правителем держави Великих Моголів був **Аурангзеб** (1658–1707). Він зумів розширити кордони імперії, але розпочав переслідування не-мусульман. Стосунки між представниками різних релігій стали ворожими. На північному заході Індії зародився релігійний напрям **сикхів**. Останні вважали, що всі, хто сповідує їхнє вчення, є рівними між собою незалежно від кастового походження. Вони заснували свою державу в регіоні Пенджаб, ворогували і з мусульманами, і з індуїстами. На заході Індії гірські племена **маратхів** розгорнули партизанську війну проти мусульманських правителів, а в XVIII ст. заснували власну державу.

На рубежі XVI–XVII ст. у Нідерландах, Англії та Франції спеціально для торгівлі з Індією було створено Ост-Індійські компанії. Європейці активно втручалися до внутрішніх справ індійських правителів, які постійно ворогували між собою. Вони підтримували то одну, то іншу сторону. Коли португальська принцеса Катерина виходила заміж за англійського короля Чарльза II, її посагом стали португальські володіння в Індії. Це зміцнило позиції англійців у регіоні, але вони все ще суперничали з голландцями та французами. У ході Семилітньої війни англійці воювали з французами та їхнім союзником — Бенгалією. У 1757 р. англійці перемогли війська бенгалців. За Паризьким мирним договором французам було заборонено будувати укріплення в Індії. Згодом увесь півострів опинився під контролем англійської Ост-Індійської компанії.

- ▶ Хто такі сикхи? У чому полягала головна особливість їхнього вчення?

Висновки

Індія була однією з найбагатших країн Азії. У XVI ст. вона зазнала чергової навали завойовників — моголів, які створили імперію Великих Моголів. Держава проіснувала до початку XVIII ст. Її розпад збігся з процесом активного проникнення англійців, які поступово перетворювали Індію на свою найбільшу і найбагатшу колонію. Культура Індії доби Великих Моголів поєднала елементи й традиції індійської, перської, середньоазійської, арабської культур і залишила нащадкам пам'ятки неповторної краси.

Головним суперником османів на Сході став Іран, в якому правила династія Сефевідів. Вершини своєї могутності Сефевідський Іран досяг за часів Аббаса I. Як і Османська імперія, наприкінці XVII ст. Персія припинила свій позитивний поступ і швидко стала занепадати, потрапляючи у залежність від європейських держав.

Запитання та завдання

I

1. Як називалася династія, котра правила Іраном в ранньомодерну добу?
2. Які перетворення здійснив шах Аббас I?
3. З якою країною ворогував Іран на заході?
4. Чим уславився шах Надер?
5. За правління якого шаха було збудовано Тадж-Махал?

II

1. Яка ворожнеча ослаблювала Іран зсередини?
2. За яких умов виникла імперія Великих Моголів? Хто був її засновником?
3. Яку роль відіграли європейці в історії ранньомодерних Ірану та Індії?
4. Чи можна вважати релігійне рівноправ'я запорукою стабільності Індії? Свою думку обґрунтуйте.
5. Чи мали ранньомодерні Індія та Іран спільні риси розвитку? Які?
6. Порівняйте історичні портрети Нур Джахан та Роксолани. За потреби скористайтеся додатковими джерелами.

Запам'ятайте дати:

1502–1736 рр. — правління в Ірані династії Сефевідів.

1526 р. — заснування держави Великих Моголів в Індії.

1556–1605 рр. — правління Акбара.

1587–1629 рр. — правління шаха Аббаса I в Ірані.

А тим часом в Україні...

1550-ті рр. — заснування Запорізької Січі.

1569 р. — укладення Люблінської унії.

1578 р. — надання прав і привілеїв реєстровому козацтву.

1596 р. — укладення Берестейської церковної унії.

§ 23. Китай та Японія

Пригадайте:

1. Як називався правитель Китаю у стародавні часи?
2. Перелічіть основні харчові культури та товари, які вироблялись у давньому та середньовічному Китаї.

1. Правління династії Мін

У XIII — першій пол. XIV ст. Китаєм правила монгольська династія Юань — нащадки Чингісхана. У ці часи місцеве населення — хань — було обмежене у правах. У розпал чергових голодних років відбулося селянське повстання, у якому від солдата до полководця вислужився бідний селянин **Чжу Юнчжан** (1328–1398). Повстанці вигнали монголів у північні степи, а Чжу Юнчжан став засновником нової династії — Мін, що з китайської перекладається як «сяюча».

Династія Мін правила у 1368–1644 рр. За ці століття Китай став світовою державою. Було відновлено домонгольські принципи управління країною, наприклад, повернено відбір чиновників через экзамен. Високого рівня розвитку досягли культура і мистецтво.

Після занепаду традиційної літератури та каліграфії, що відбулося за правління Юань, за династії Мін знову відновився інтерес до цих мистецтв. Серед мандрівників стало модним вести описи своїх подорожей та місць, де

Ван Юнрі «Імператор Йонле переносить столицю до Пекіна». Столицю Китаю було перенесено до Пекіна у 1421 р. На картині зображено імператора (у жовтому) та численних придворних. На задньому плані — стіни Забороненого міста

вони побували. Найвідомішим з них є «Щоденник подорожей» Сюй Сяке (1587–1641). Багато міщан — чоловіків і жінок — уміли читати. Для них видавались численні пригодницькі та любовні романи народною мовою. Класична література теж переживала розквіт. Видані за часів Мін романи «Квіти у сливовій вазі», «Річкові заводи» та «Подорож на Захід» вважаються класикою китайської літератури. Багато вчених видавали свої твори з природознавства, агрономії, техніки, філософії, медицини.

У XV ст. в Пекіні розпочалося будівництво Забороненого міста — масштабного палацового комплексу, де мешкав імператор з родиною та вищими чиновниками, і куди не допускались сторонні. У XVI ст., теж у Пекіні, для імператорської родини збудували Храм Неба, а також храм Конфуція у Цюйфу.

Правління Мін називають періодом розквіту виробництва порцеляни. Найбільш витонченою вважався білий посуд з блакитним візерунком.

Китай став учасником міжнародної торгівлі. До країни потрапили товари з Америки: кукурудза, солонка картопля, арахіс та червоний перець. Солонка картопля стала основною їжею бідняків, а червоний перець — важливим інгредієнтом традиційної

Порцеляновий чайник, виготовлений для європейського ринку, кін. XVIII ст.

Чень Хуншоу «Магнолія та випростаний камінь», сер. XVII ст.

Цікаво знати

Наприкінці XV ст. у Китаї почали користуватися зубною щіткою сучасного вигляду: з бамбуковою ручкою та свинячою щетиною.

Подорожі Чжан Че

китайської кухні. Китайці продавали європейцям величезні кількості порцеляни та шовку. Було створено численні мануфактури, які виробляли товар на

продаж до Європи. В обмін на це китайці отримували золото та срібло з іспанських шахт у Південній Америці. Також срібло ввозили з Японії. Китайці купували у Європі багато вогнепальної зброї, не шкодуючи на це грошей.

Срібла у Китаї стало настільки багато, що селяни навіть сплачували ним податки. Багато селян почали вирощувати продукти на продаж до міст. Сам обробіток землі став більш досконалим: використовувались різноманітні механізми та добрива. Також було багато купців, які скуповували у селян їжу, котру перепродували у містах. Загроза голоду відступила, і загалом країна процвітала. У другій половині правління Мін населення Китаю становило 200 млн.

Велика кількість срібла у країні сприяла процвітання внутрішньої торгівлі та виробництва. У той час як британські купці розглядали 10 тис. фунтів срібла як величезне багатство, купці династії Мін використовували для торгівлі срібні злитки, вартість яких дорівнювала кільком мільйонам фунтів.

Разом з купцями до Китаю приїздили і єзуїти, які намагались навертати китайців у християнство. Але крім цього, єзуїти привезли інформацію про наукові та технічні відкриття європейців: геліоцентричну систему світу, телескоп, григоріанський календар, відомості про сільське господарство та гармати.

Імператори Мін докладали величезних зусиль для боротьби з кочівниками на півночі. За першого імператора навіть було спалено Карокум — столицю імперії монголів. Було перебудовано й укріплено Великий китайський мур — він набув сучасного вигляду. Іншою загрозою були японські пірати *вокоу*, які розорювали прибережні поселен-

Порцелянова мануфактура часів Мін. Ілюстрація до енциклопедії «Дослідження творинь природи» Сунь Інсиня, 1637 р.

Тан Ін «Придворні дами династії Мін». Живопис на шовку, 1624 р.

Цікаво знати

У 1553 р. португальські купці заснували тимчасове поселення на території Китаю, зараз відоме як Макао. У 1572 р. вони домовилися про офіційну оренду цих земель за 500 срібняків на рік. Так виникла перша європейська колонія у Китаї. Макао було переправним пунктом для торгівлі золотом, сріблом та порцеляною між Європою і Китаєм.

ня. У 1592–1598 рр. правитель Японії Тойотомі Хідейосі здійснив дві невдалі спроби завоювати Китай. Для Мін вони обернулися небаченими витратами срібла. Крім того, у середині XVII ст. Іспанія заборонила своїм південноамериканським колоніям торгувати з Китаєм, а новостворений сьогунат Токугава в Японії теж заборонив торгівлю з Китаєм. Так зникли джерела для відновлення срібних запасів імперії.

Японсько-китайські війни підірвали могутність держави Мін. Срібла бракувало настільки, що селянам не було чим виплачувати податки. Водночас клімат став набагато суворішим: холодні зими змінювали дощові літа. Це призвело до неврожаю та голоду. До цього додалися масові епідемії хвороб, від яких загинуло більше половини населення.

Крім того, імператор Ваньлі (1572–1620), який правив після закінчення війн, швидко втомився від державних справ та постійних суперечок чиновників. Він самоусунувся від влади, а реальний вплив отримали палацові прислужники — евнухи, серед яких панувало хабарництво. За правління наступних імператорів ситуація лише погіршувалась.

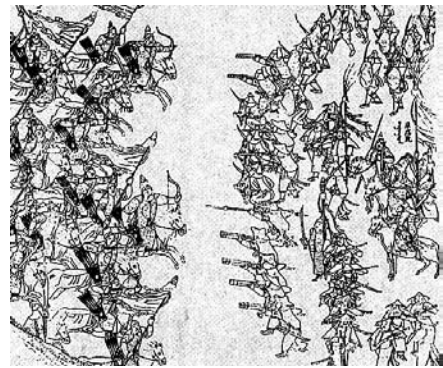
Тим часом на північ від Китаю маньчжурський рід Айсін Їоро організував з північних кочових племен та самих китайців Восьмизнаменну армію, яка у 1630-х рр. вторглася у Китай. У 1636 р. маньчжури проголосили нову імперію — Цін.

Поки імператорське військо воювало з маньчжурами на північному сході, у центрі країни розгорілося селянське повстання. У 1644 р. в захопленому повстанцями Пекіні останній імператор династії Мін наклав на себе руки. Тоді ж китайський полководець У Саньгуй відкрив маньчжурам прохід через Велику китайську стіну. Залишки імператорських військ об'єдналися з маньчжурами. Так маньчжури захопили Пекін, а згодом — увесь Китай. Звісно, китайці опиралися завоюванню, й остаточно підкорити собі країну маньчжурська династія Цін змогла у 1680-х рр.

- ▶ Якою була зовнішня політика династії Мін?

Збережений фасад собору Святого Павла, збудованого португальцями у Макао впродовж 1602–1640 рр.

Маньчжурська кавалерія атакує піхоту армії Мін у битві біля гори Сарху, 1635 р. Ілюстрація до біографії імператора Нурхаці

2. Династія Цін (1636–1912)

У результаті завоювань під владою династії Цін об'єдналися Китай, північна Монголія, частина пустелі Гобі. Перші сто років династії Цін вирізнялися спокоєм та стабільністю. Маньчжури знизили податки, відновили іригаційну систему. Попри те, що прибульці культурою та побутом дуже відрізнялись від китайців, вони не стали змінювати багатовікову систему управління. Вони спиралися на конфуціанську мораль та армію чиновників, яких набирали через державний екзамен.

Відносно корінних китайців маньчжури поводити себе як завойовники. Китайцям наказали голити всю голову за винятком тім'я, пасма з якого потрібно було заплітати в коси. Заборонялися шлюби між маньчжурами та китайцями. Китайці мали у всьому поступатись маньчжурам, а ті мали право забирати у підкореного народу все, що забажають.

Держава Цін продовжувала торгувати з європейцями. Китайські майстри почали виготовляти порцелянові статуетки та лаковані скриньки у європейському стилі; також експортувався чай. У XVIII ст. серед європейської знаті була велика мода на Китай. Також маньчжурські імператори підтримували стосунки з європейськими місіонерами, тому що не довіряли власному населенню. Але коли європейці спробували впливати на внутрішнє життя Китаю, імператор закрити свою державу від іноземців. З 1757 р. європейцям було дозволено торгувати лише в одному порту на території Китаю.

Зеніт могутності Цін пережила у XVIII ст. У цей період у Китаї стався демографічний вибух — за 100 років населення зросло зі 100 до 300 млн, внаслідок чого родючої землі для селян почало бракувати. Згодом це стане причиною голодних років і призведе до слабкості країни.

Придворний художник імперії Цін «Портрет імператора Кансі», що правив у 1662–1722 рр.

Цянь Гуфан «Маньчжурський імператорський бенкет»

Сучасний вигляд найстарішої будівлі Мукденського імператорського палацу в Шеньяні, збудованого у XVII ст.

3. Японія

Порівняно з китайською японська цивілізація відносно молода — її зародження припадає на середину I тис. н.е. У період становлення вона перебувала під сильним впливом Китаю, звідки було запозичено вирощування рису, ієрогліфи, буддизм та конфуціанство. Також японці сповідували Сінто — віру в духів предків, природи, богів та героїв. У XVI ст. до Японії разом з португальськими купцями потрапили перші католицькі місіонери — так японці ознайомилися з християнством. Крім того, у Японії були поширені буддизм, конфуціанство та Сінто.

Станом на XVI ст. у японському суспільстві найвище становище посідали воїни — **самураї**. Вони не працювали та не сплачували податків. Їхнім єдиним обов'язком було збройно служити своєму володарю — **даймьо**. Самураї мали дотримуватись спеціальних правил поведінки — Бусі-до (перекладається як «шлях воїна»). Цей кодекс вимагав безумовної покори і вірності володарю. У випадку порушення цих правил або смерті свого даймьо самурай повинен був учинити самогубство.

! **Самураї** — суспільний стан воїнів у Японії X–XIX ст.

Решта населення — селяни, ремісники, купці — посідали набагато нижче становище. Селяни орендували свої земельні ділянки; купців зневажали, бо згідно із конфуціанською мораллю перепродаж товарів уважався негідною справою. Але у XVII–XVIII ст. міське населення — купці та ремісники — стали дуже заможними. Вони не мали можливості брати участь в управлінні країною. Вільний час та гроші вони витрачали на розваги: відвідування театрів, читання романів, остаточно сформувався звичай чайної церемонії. У XVII ст. колишня служниця святилища на ім'я Окуні заснувала театр «танцю та пісень» кабукі, де ставились прості за змістом та веселі вистави, які любив простий люд. У 1629 р. сьогун заборонив жінкам виступати на сцені, бо вважав це непристойним, тому всі ролі стали грати чоловіки.

► Поясніть значення термінів «даймьо» та «самурай».

Самурайський обладунок

Гравюра Утаґави Тойокуні XVIII ст., яка зображає жіночу моду тих часів. Такі гравюри були надзвичайно популярними серед міщан

- ❗ **Сьогунат** — очолюваний сьогуном уряд, до складу якого входять самураї.
- ❗ **Політика самоізоляції** — політика обмеження морських перевезень, міжнародних контактів та заборони приватної зовнішньої торгівлі у Китаї, Японії та деяких інших азійських країнах у XIV–XIX ст.

Верховним правителем в Японії був імператор — **мікадо**. Він не мав реальної влади. Управління країною зосереджувалося в руках верховних воєначальників — **сьогунів**. Цілі династії сьогунів керували Японією ще з XI ст. Але навіть їхня влада з часом ослабла, і кожен даймьо у своїх володіннях був повноправним володарем. Даймьо воювали між собою, розорюючи цими війнами країну. Так тривало, доки у 1568 р. **Ода Нобунага** (1534–1582) зумів силою об'єднати Японію. Він правив упродовж 14-ти років, не маючи жодного офіційного титулу. Його нащадки завершили об'єднання країни під владою єдиного правителя та навіть здійснили завоюницькі походи в Китай і Корею.

У 1603 р. даймьо **Токугава Ієясу** захопив владу і взяв собі титул сьогуна. Режим правління сьогуна та його уряду, який складався з представників самурайських родів, називався *бакуфу*. Початково це слово позначало ставку військового головнокомандувача і дослівно перекладалося як «уряд в наметовому

Інтер'єр замку Нідзьо, збудованого у XVII ст.

*Кано Танью
«Зображення Токугави Ієясу», XVII ст.*

*Кано Сосьо
«Зображення Оди Нобунаги», кін. XVI ст.*

Сучасна реконструкція інтер'єру селянського будинку

штабі». Так розпочалася влада **сьогунату Токугава (1603–1868)**. Сьогуни з цього роду намагалися запровадити централізоване управління та строгу регламентацію всіх сторін життя в країні. Токугава вважали, що у такий спосіб вони зможуть зробити суспільство цілісним та стабільним. Через своїх агентів сьогуни шпигували за народом. Даймьо були зобов'язані визначену частину року проживати у столиці — Едо. У такий спосіб сьогун міг слідкувати за ними і бути впевненим, що підлеглі не планують змови у своїх відданих володіннях.

- ▶ Чому правління сьогунів називалось бакуфу?

Робота з історичними джерелами

Правила регламентації життя селян в Японії, 1643 р.

«З цього часу і надалі одяг сільських старост, їхніх дружин та дітей може бути шовковим, чесучовим (особливий вид шовкової тканини жовтуватого кольору. — Авт.), полотняним або бавовняним, а в інших — лише бавовняним. Ніхто не має права носити коміри і пояси.

Звичайною їжею селян повинні бути боби, а не рис.

Селянин зобов'язаний гарно обробляти рисові поля, часто прополювати їх. Недбалі селяни після розслідування та з'ясування причин їхньої недбалості будуть покарані.

Якщо будь-хто з селян захворіє і не зможе обробляти свій наділ, то йому зобов'язані допомогти перш за все п'ятеро найближчих сусідів, а потім — усе село. Його ділянка повинна бути оброблена, а податки — сплачені...

Забороняється продаж навечно рисових полів та родючих земель».

1. Які обмеження накладалися на селян цим документом?
2. Поміркуйте, якою могла бути мета введення таких правил та обмежень.

Японія здавна торгувала з Китаєм та іншими азійськими країнами. У XVI ст. сюди вперше припливли португальці. Згодом у Японії з'явилися і єзуїти-місіонери, які проповідували християнство. Ця релігія знайшла багато прихильників серед японців. Деякі даймьо хрестилися, щоб підкреслити свою незалежність перед сьогунатом, що, звісно, його розгнівало: він побачив у поширенні християнства загрозу традиційним японським цінностям. У 1638 р. було жорстоко придушено повстання селян-християн на острові Кюсю. Крім того, європейці продавали даймьо вогнепальну зброю, у чому сьогун бачив загрозу своїй владі.

За таких умов у **1639 р.** з Японії вигнали всіх іноземців, крім китайських та голландських купців (тому що вони не були католиками, не займались проповідництвом, а також допомогли придушити

Порцелянова пляшка з кришкою, виготовлена для європейського ринку, поч. XVIII ст.

повстання на острові Кюсю), яким було дозволено мати склади на штучному острові Дедзіма у бухті Нагасаки. Будь-який іноземець на території Японії мав бути страчений, так само як і японець, котрий би виїхав за межі країни та повернувся. Так Японія повністю ізолювалася від зовнішнього впливу.

- ▶ Чому голландським купцям було дозволено торгувати з Японією навіть після її «закриття»?

Висновки

У Китаї в середині XVII ст. відбулась зміна династії внаслідок селянської війни і навали маньчжурських племен. Проте китайці вважали династію Цін чужою. Прагнення утримати владу призвело до закриття Китаю (1757 р.) для європейців, які, на думку маньчжурів, підривали їхній авторитет і владу. Культура Китаю розвивалась у межах тих традицій, що сформувалися за часи існування китайської цивілізації. Натомість у XVI–XVII ст. китайські митці виходили за рамки традиційних канонів: їх стала цікавити людська особистість.

На початку ранньомодерної доби Японія була роздроблена на декілька сотень князівств. Влада імператора була номінальною. Проте в XVI ст. у країні стали помітними процеси централізації, які завершилися об'єднанням держави під деспотичною владою сьогунат Токугава.

Запитання та завдання

I

1. За яких умов було встановлено владу династії Мін?
2. Який суспільний стан був найбільше шанованим у ранньомодерній Японії?
3. Які європейські мореплавці першими дісталися Китаю та Японії?
4. Назвіть китайську династію, яка була заснована маньчжурами.
5. Хто вважався верховним правителем Японії?
6. Як маньчжурська династія організувала управління Китаєм у XVII–XVIII ст.?

II

1. Коротко охарактеризуйте мистецтво доби династії Мін.
2. Яким було культурне життя народу у ранньомодерній Японії?
3. Охарактеризуйте стосунки між Китаєм та європейцями у XVI–XVIII ст.
4. **Обговоріть у групах.** Чи було закономірним закриття від зовнішнього світу Японії та Китаю?
5. З якою метою сьогунат Токугава намагався регулювати повсякдення японців?

6. Порівняйте «революцію цін» у Європі та приплив срібла в Китай XVI ст. Чи помітили ви щось спільне? Якими були наслідки цього явища для Китаю?

Запам'ятайте дати:

- 1516 р. — португальські мореплавці дісталися Китаю.
1543 р. — португальські мореплавці дісталися Японії.
1603 р. — початок правління сьогуна Токугави Ієясу.
1644 р. — початок правління маньчжурської династії Цін у Китаї.
1639 р. — «закриття» Японії.
1757 р. — «закриття» Китаю.

А тим часом в Україні...

- 1550-ті рр. — заснування першої Запорізької Січі.
1649–1764 рр. — існування Української козацької держави — Війська Запорізького (Гетьманщини).

Практична робота за розділом VI
«Східний світ у XVI–XVIII ст. (оглядово)»

Узагальнення знань за розділом VI
«Східний світ у XVI–XVIII ст. (оглядово)»

Словник термінів і понять

Плани-схеми для самостійної роботи учня з підручником
і додатковою літературою

ЗМІСТ

Любе учнівство!	3		
Повторення. Середні віки в історії Європи та України. Вступ. Новий час (Модерна доба). Ранній Новий час (Ранньомодерна доба) в світі та Україні... 3			
Розділ I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин			
§ 1. Великі географічні відкриття.	4		
§ 2. Цивілізації доколумбової Америки. Конкіста	11		
§ 3. Економіка Ранньомодерної доби	17		
§ 4. Повсякденне життя населення Західної Європи	25		
<i>Практична робота за розділом I</i>	33		
<i>Узагальнення знань за розділом I</i>	33		
Розділ II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі			
§ 5. Гуманізм та Високе Відродження ...	34		
§ 6. Реформація та релігійні війни	43		
§ 7. Контрреформація	50		
§ 8. Культура бароко. Народження нової європейської науки.....	53		
<i>Практична робота за розділом II</i>	58		
<i>Узагальнення знань за розділом II</i>	58		
Розділ III. Держави Західної та Центральної Європи в XVI–XVII ст.			
§ 9. Франція у XVI–XVII ст.....	59		
§ 10. Іспанія XVI–XVII ст. Виникнення Об'єднаних провінцій Нідерландів	67		
§ 11. Англія XVI–XVII ст.....	76		
§ 12. Польське королівство. Утворення Речі Посполитої.....	88		
§ 13. Тридцятилітня війна. Вестфальська система міжнародних відносин	95		
<i>Практична робота за розділом III</i>	102		
<i>Узагальнення знань за розділом III</i>	102		
		Розділ IV. Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII–XVIII ст.	
		§ 14. Османська імперія	103
		§ 15. Московське царство.....	110
		§ 16. Правління Петра I. Проголошення Російської імперії.....	116
		§ 17. Річ Посполита	122
		<i>Практична робота за розділом IV</i>	125
		<i>Узагальнення знань за розділом IV</i>	125
		Розділ V. Епоха Просвітництва	
		§ 18. Промисловий переворот та Просвітництво.....	126
		§ 19. Правителі доби освіченого абсолютизму: Марія-Терезія, Йосиф II, Фрідріх II, Єлизавета I, Катерина II.....	137
		§ 20. Міжнародні відносини у XVIII ст. .	145
		§ 21. Виникнення Сполучених Штатів Америки	151
		<i>Практична робота за розділом V</i>	157
		<i>Узагальнення знань за розділом V</i>	157
		Розділ VI. Східний світ у XVI–XVIII ст. (оглядово)	
		§ 22. Іран та Індія	158
		§ 23. Китай та Японія.....	164
		<i>Практична робота за розділом VI</i>	173
		<i>Узагальнення знань за розділом VI</i>	173
		<i>Словник термінів і понять</i>	173
		<i>Плани-схеми для самостійної роботи учня з підручником і додатковою літературою</i>	173

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня/учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	в кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

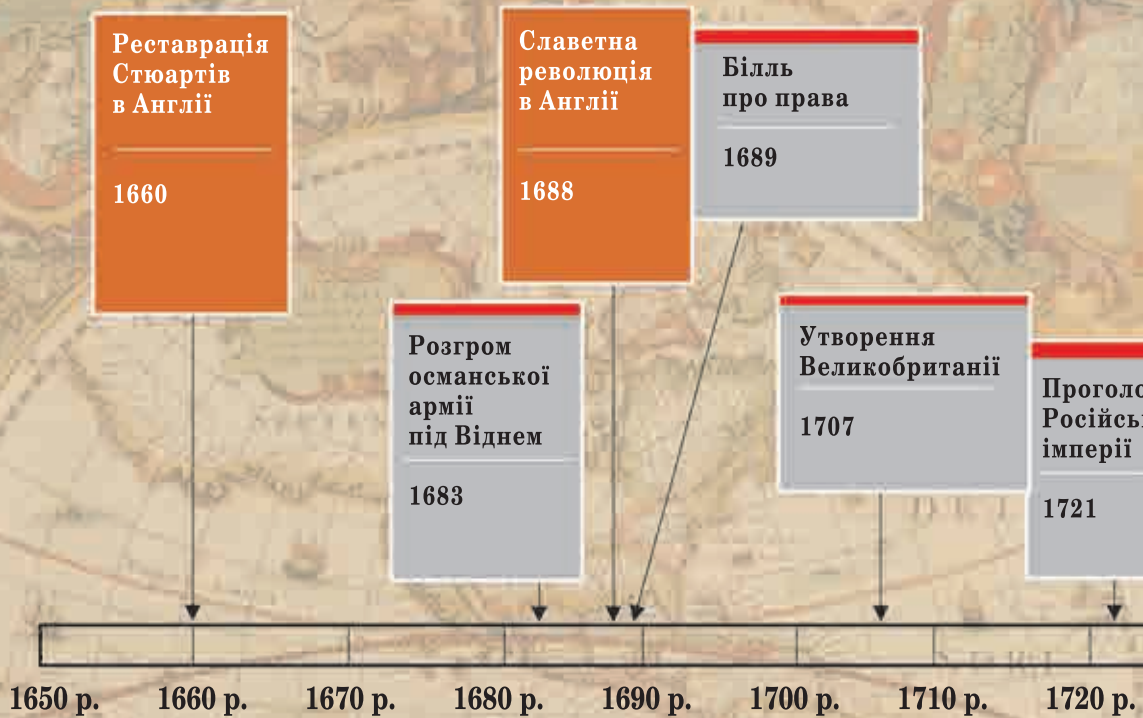
Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Василь Герасимчук, Петро Ктитор*
Обкладинка *Ростислава Крамара*
Комп'ютерна верстка *Івана Бліща*
Художній редактор *Ростислав Крамар*
Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 28.04.2021. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура CentSchbook. Друк офсетний. Умовн. друк арк. 14,30.
Умовн. фарбо-відб. 57,20. Обл.-вид. арк. 11,58.
Тираж 22551 пр. Зам. 602/04

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002

Надруковано на ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036
Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.

Правління Луї XIV
(1643 — 1715)

Доба Просвітництва

Правління Петра I
(1689 — 1725)

Війна за ісп. спадщину
(1701 — 1714)

Епоха бароко

1730 р. 1740 р. 1750 р. 1760 р. 1770 р. 1780 р. 1790 р. 1800 р.

Епоха рококо

Війна за незалежність США

Доба освіченого абсолютизму

цтва

Правління Катерини II (1762 — 1796)

Правління Марії-Терезії (1740 — 1780)

Правління Фрідріха II Великого (1740 — 1786)